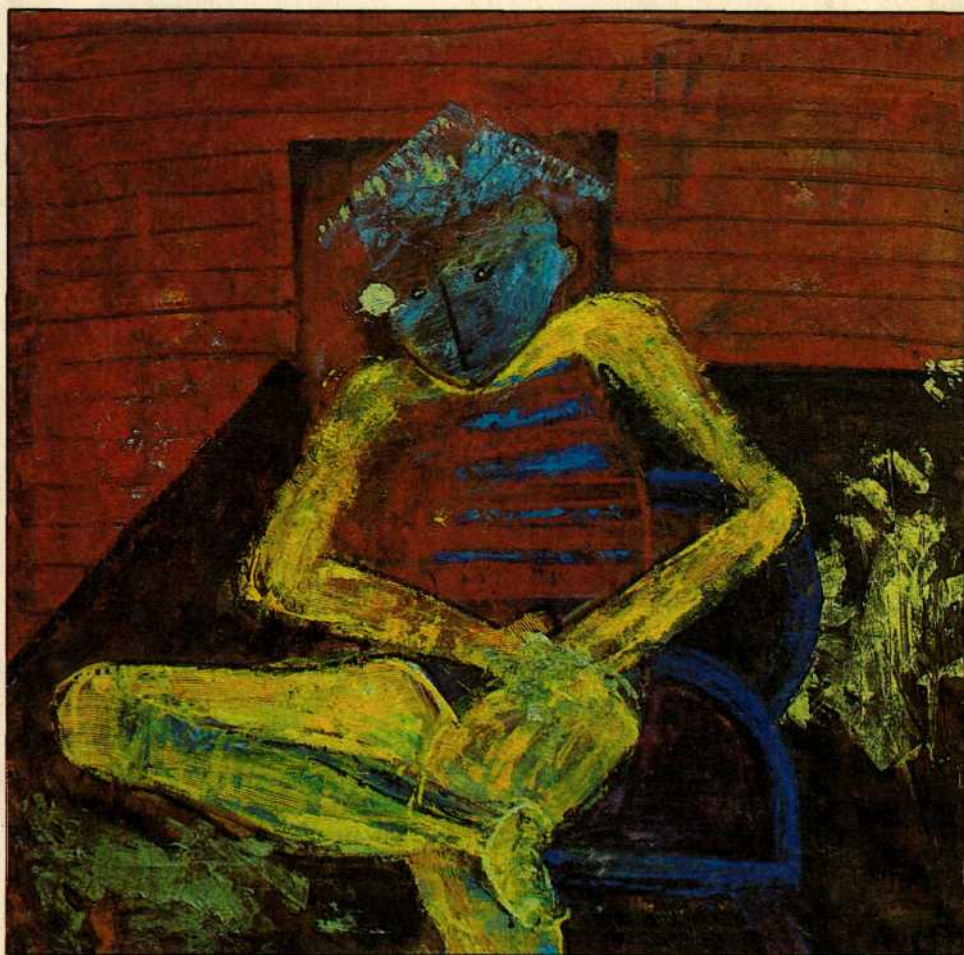

Vikerkaar

8/1988

Ene Mihkelsoni ja Kalev Kesküla luulet; Poola bukett; Arvo Valton kohtumisest Vaclav Haveliga; kakskeelsuse küsimus Juri Abõzovi käsitluses; Marie Laidoneri mälestused Küllö Arjaka järelkommentaariga; järg Jaan Kaplinski esseele «Fašismist meil ja mujal»; Toomas Haug Villem Reimanist; Enn Roose Nõukogude Liidu territoriaalsest kujunemisest

Vikerkaar

ELKNÜ Keskkomitee ja ENSV Kirjanike Liidu ilukirjanduslik ja ühiskondlik-polii-
tiline ajakiri. Ilmub alates 1986. a juulist. 3. aastakäik.

August 1988. Nr 8.

SISUKORD

Wystan Hugh Auden *Lõikuskuu*
MCMLXVIII 1

Olev Remsu *Kamikadze II* 2

Kalev Kesküla *Luulet* 17

Tõnu Toomik *Luulet* 19

Ülle Kauksi *Maas'kamaa* 20

Ene Mihkelson *Luulet* 27

Aleksandr Grin *Jakobsoni vaarikaad*
28

Poola bukett 33

Vappu Vabar *Peeter Pere iseendas ja*
kogu maailmas 48

Arvo Valton *Kohtumine Vaclav Have-*
liga 50

Jaan Kaplinski *Fašismist meil ja mujal*
II 55

Juri Abõzov *Vaatame asja eelarvamu-*
seta 60

Mait Ande Raun *Kuidas saadakse infor-*
matsiooni 64

Elav ajalugu

Marie Laidoneri mälestused 71

Küllo Arjakas *Surra nädal peale Stalinit*
80

Moodsa kunsti ajaloost

Ants Juske *Kubism* 81

Vaatenurk

Priidu Beier *Francois Çevert «Kalevi»*
meistriks 86

Juhan Habicht *Autori järelsõna* 88

Kaleidoskoop

Peeter Tooming *Mida teame fotost?* 89

Toomas Haug *Eesti suurmees Villem*
Reiman 92

Enn Rooõe *Nõukogude Liidu territo-*
riaalne kujunemine 93

Kujundus: Jüri Kaarma

Fotograaf: Kalju Jõul

Esikaanel: Peeter Pere. «Olemine». Õli,
lõuend. 1987.

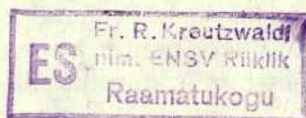
Tagakaanel: Peeter Pere. «Tulemine».
Õli, lõuend. 1987.

WYSTAN HUGH AUDEN

Lõikuskuu MCMLXVIII

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

On Hiul omad teod ja tavad,
Mis inimvõimeid ületavad,
Kuid kõike ka ei suuda tema —
Hiid pole õppind kõnelema.
Ja üle orjastatud ala,
Kesk tapetuid ja leinahala,
Käed puusas, Hiiu kogu kõrgub
Ja ila tema huulilt nõrgub.

OLEV REMSU

KAMIKADZE II

3.

Miks Knoll ei ihanud oma naisega magada, vaid soovis teda tappa?

See oli pikk lugu, sama nõme kui ta elugi.

Ta oli «Krasnõi Gigandi» maisile superfosfaati puistanud, õigemini, tema oli lennukit põllu kohal edasi-tagasi hõljutanud, pihusteid salongi all oli avanud Aljoša, tema oli siunanud põllumajandust ja mullas tuhnimist. Talle oli meenunud tuvisitakott — kah väetis —, mida ta ema sunnil oli tassinud läbi Volga-äärse pargi pööningult aiamaale. Õhtul, kui ta juba kodus maandus, oli ta ülemuse juurde kutsutud.

Knoll, sa oled välismaalastele sodi krae vahele pildunud, ütles ülemus. Ei või olla, vaidles ta. Oled siiski, helistati, kaevati sinu ja su logu lennuki peale, ei taganenud ülemus. Ma ei tunnegi neid raisku, ma ei tunne mitte ühtegi välismaalast, ausõna, seltsimees ülem, kinnitas ta.

Selgus, et signaalil oli siiski alust. Näidissovhoosi «Krasnõi Gigant» oli külastanud Luksemburgi farmerite ametiühingudelegatsioon, kaugele eratalunikele oli demonstreeritud nõukogude agronoomika kõrget taset, kollektiivpõllunduse eeliseid — isegi väetamine ei käi meil käsitsi ega maa peal mulda songides. Nad olid Aljošaga parajasti raadiotelefoni teel anekdoote rääkinud — Aljoša salongis superfosfaadipihusteid avamas ja tema piloodikabiinis *logu* lennukit juhtimas —, nad polnud märganud all inimesi, nõnda oligi graanuliterahe kastnud õnnetuid luksemburglasi, nende välismaised ülikonnad plekiliseks kirjanud.

Nüüd pead sa minema hotelli vabandama, Euroopas ikka käiakse vabandamas, jätkas ülemus. Mind ei lasta sinna sissegil porises tema. On kooskõlastatud, homme saad palgalise vaba päeva, paned pidulikud rõivad selga ja lähed, sind tuntakse ukse peal ära, lõpetas ülemus.

Tervist, mina olen Nadja, kas teie olete Viktor Annavitš Knoll? küsis temalt hotellitrepil lühikeseks põetud ruuge peaga — vasakul mee kohal salk juukseid koketselt halliks võõbatud —, liibuvais džiiinipükstes kõhn ja energiline neiu, kleenukestes kõrvalestadest kõlksumas rasked ehted. Jaa, vastas tema. Lendur, ütles neiu, naeratas ametlik-kelmikalt ning ta olekus oli imetlust ja respekti, tundus, et piiga soovib austusest tema ameti vastu ta küünarnukki puudutada. Taeva proletaarlane, kostis tema, kuid see, nende koolis nii levinud nali jäi tüdrukule arusaamatuks. Võib-olla pidanuks ta ütleva: taeva kolhoosnik?

Nad läbisid kesklinna majamürakaid peegeldavad ja portjeede

valvatud topeltuksed, Nadja tervitas reipalt šveitsereid ja vormirõivata muiduvahtijaid, keegi kõrgerinnaline daam üritas hotellikuue hõlma alt müüa Knollile mingeid pakendeid. Paljaste ülakehadega, kägaras ja ahvatlevad, sukkpüksis reklaamgörlid läikpakendeil, põlved lõua all, siidjad käsivarred ümber põlvede, erutasid väikselt pilooti, erutasid enamgi kui teravate puusanukkidega Nadja.

Kust võõramaalastest pakendikunstnikud teadsid, et täpselt nende loodud görlide suguseks oli tema kujutlenud oma ammuse kirjasõbratari Maria?

Kas teie, Viktor Annavitš, ka rahvusvahelistel liinidel lendate? küsis neiu liftis. Varsti hakkab tuleval aastal astun ettevalmistusgruppi, valetas Knoll. Minagi tahtsin saada stjuuardessiks, unistasin liinist Moskva-Pariis-New York, nüüd aga olen lihtne giid, kurvastas Nadja, vasak huulenurk mornilt kurrus. Pole viga, küllap teiegi töö on huvitav, lohutas Knoll, teadis ette, et see naine tungib väevõimul tema ellu.

Ilmtingimata pakkuge kahjutasu, kapitalistlikus maailmas on rahu-suhted inimeste vahel peamised, instrueeris Knolli sirisevate päeva-valguslampidega kabinetis Brežnevi-kulmudega mees. Aga meie ju ei ela kapitalistlikus maailmas, vaidles Knoll. Aga nemad elavad, selgitas instrueeriija. Ega see liiga kalliks ei lähe? uuris Knoll. Ei, tegelikult hüvitab kõik «Intourist», pakkumine on viisakus, mis meie maast hea mulje jätab, õpetas mees.

Luksemburgi ametiühingubossi toas lausus Knoll, et ta kahetseb intsidenti väga, et Aljoša ei teinud seda meelega ja et meie külalislahkes riigis pole üldiselt kombeks välismaalasi fosforvæetistega üle külvata.

Kuna Nadja saksakeelne vadin oli vähemalt kolm korda pikem, arvas Knoll, et ta peab midagi lisama, et muidu jääb neiu narrilt piinlikku olukorda, et muidu kahtlustatakse neidu valetamises. Siin linnas on keemilise puhastuse vabrik, kus elanikkonnale tehakse ka kiirtööd, juhul, kui on endal kittel kaasas ja mahti kohapeal oodata; tahate, ma näitan teile, kus see asub, ja kui teil varuriideid pole, võin ma need teile muretseda, meil, lennukaubajaama garderoobis, vedeleb igasugu nartse, täiendas piloot oma vabandusi.

Nadja heitis talle närvilise pilgu ja Knoll hakkas taipama, miks ta ettepanek eriti ei sobinud: pesumaja võis mis tahes põhjusel kinni olla, ning ilmselt ei kõlvanud demonstreerida äärelinna kõntsa ja vastuvõtjamammide sõimu kaugelt saabunuile.

Taas vältas tõlge originaalist kauem. Siis rääkis luksemburglane, tegi seda pikalt, sõnu selgelt, silpide kaupa venitamisi hääldades ja — nagu Knollile tundus — ka keeli vahetades. Kapitalisti paremast sõõrmest vahtis välja tortis karvatuust, mees näperdas kõne ajal tumevalgete roosidega vaasi ümaral laual. Nadja pinguldatud olekust taipas Knoll, et välismaalane soovib öelda midagi ilma tsensori vahendusega ekstra talle, piloot kirus lennukooli, kus õppeplaanis olnud

võorkeel lihtsalt ära jäeti ja aine eest kõrgeim hinne tunnistusele pandi. Tollal oli säärane, kooli õppe edukuse protsendile väga tulus tehing meeldinud tallegi, aga nüüd — võta näpust — läinuks sedagi jama vaja.

Nadja resümeeris lühidalt vene keeles: Heinz Metternichile on Nõukogude Liit jätnud kustumatu mulje, eriti nõukogude inimeste sõbralikkus ning võimsa riigi põllumajanduse ja lennunduse kõrge arengutase, tühine vahejuhtum näidissovhoosis «Krasnõi Gigant» tõstis vaid delegatsiooni liikmete niigi suurepärasest tuju, seda enam, et siinses imetlusväärse hotellis olid nende riided hommikuks puhastatud, hüvitust nemad ei soovi. Aga seda oli Knoll ka unustanud pakkuda, instruktööri õpetatu oli peast lennanud.

Siis astus luksemburglane tema juurde, surus kätt, kaugemaalase juustest eritus sireli lõhna. Hüvasti, tõlkis Nadja, kuigi Knollil oli pudel viina põues — kuidas sa ikka ilma külla tuled.

Koridoris ootas pilooti korrusekorrupidaja, kellele Nadja oli ennist viibanud, juhatas ta liftini, vajutas ise alumisele nupule, tõmbas briljandistatud käe enne uksepoolte kokkupuksatamist kabiinist välja.

Fuajees küsis temalt erariides mees: kas said ka midagi? Knoll vaatas tolele mõistmatult otsa, mees näitas talle seepeale teed läbi lennupagasilipikutega kohvrikuhjade paraadna poole.

Visiidist «Intouristi» impeeriumi labürintidesse jäi ahastav äng. Muljuv südamevalu piinutas laineti Knolli hinge. Ta oli teinud midagi valesti, väga valesti. Äkki oli tal püksilukk lahti, riist vahtis välja? Ta ihkas söösta tagasi hotelli, paluda välismaalaselt, Nadjalt ja instrueerijalt andeks, emmata luksemburglast, kallistada giidi, patsutada puhmaskulmu, vennastuda, tõeliselt vennastuda. Ei! Sellest oli vähe; Knoll kujutles, kuidas ta riputab end kõrge, kõrge, kõige kõrgema nulu latva, kuidas sulgub aas nõõrib ta kõri, vabastab põletavast häbist.

Tusk viis kainestusmajja.

Ta oli ristrihmadega vaigistamistooli külge seotud, ta randmeid soonisid käerauad. Seintesse oli kraabitud poliitilisi manifeste ja roppusi, tsementpõrandal sibasid rõskusmardikad, rotid krabistasid julgelt. Ta lalises öö läbi: mul oli kooskõlastatud, mul oli luba, ma ei käinud salaja, palun, kontrollige, veendute ise, et ma ei käinud salaja, ärge tehke mulle halba! Alles hommikul, kui pandlad ja lukud avati, kui lihased surisesid ja kondid valutasi, mõistis ta oma missiooni tähtsust: mis siis, kui mõnes välismaa ajalehes ilmuks pahatahtlik artikkel, nagu ei peetaks meil lugu inimese õigusest kanda puhtaid riideid? Ehk peaks siis tema ja Aljoša oma kohaga hüvasti jätma, ehk pannakse siis sulg sappa Nadjale — kes ka ise kannatas —, lennukaubajaama ülemale, sovhoosidirektorile ja instrueerijale? Hea, kui mul õnnestus oma vabandamistega massilisi vallandamisi ja Nõukogude riigi prestiiži mustamist vältida, mõtles Knoll kainestusmajja duši all. Aga nad pidanuksid siiski hotelli saatma mõne teise mehe,

näiteks mõne spetsiaalselt koolitatud näitleja, kes võikski pidevalt täita sääraseid delikaatseid ülesandeid ja kes minust paremini inimes- tega suhelda oskab. Ajaolul, et näitleja pole süüdlane, ei ole mingit kaalu — ei näe ju välismaalased, kes neid lennukilt fosforväetisega puistab või muud paha teeb, ja näitleja sellepärast ongi näitleja, et mängida erinevaid rolle, otsustas Knoll koduteel.

Paar kuud hiljem, küpsel sügisel, mil rõdult rõdule roninud viina- puuväädid katsid hoonete esikülgi, oli ta kolleegide ja ühikakaaslas- tega pummeldanud. Parajasti vahetati peopidamise kohta, hetkel, mil teised tänavale astusid, jäi Knoll trepikotta peatuma, et kontrollida, kas tema puudumist märgatakse, kas temast hoolitakse, kas teda üldse sallitakse kambas või tuntakse koguni tema kadumise puhul rõõmu? Tema end juba peale suruma ei hakka. Ta paotas maja välis- ukse, varjus selle taha, piilus läbi ukseakna — uimerdav seltskond pöördus irvitades nurga taha. Üksi lonkis ta vastassuunas oma inter- naadi poole.

See linn, see maailm, need inimesed olid koledad ja võõrad. Siin piinatakse kõiki, kõik peavad küürutama oma aiamaalapil. Siin lömas- tatakse sinus isiksus. Mida tatisem sa oled, seda mugavam ja edukam on elu.

Kolme vaguniga trammi rattad kiunusid kurvis, ruskav, sabata kõuts lakkus keldrirestil käppa. Viimase vaguni punasele küljele oli mustade kaldtähtedega maalitud: USALDUSE TRAMM, see tähendas, et linnas oli vajaka konduktoreid, ei jätkunud kontrolööri kõikide jäneste tabamiseks. Trammitrust spekuleeris üllaste tunnete ja sõna- dega omakasu himul ja saamatuse varjamiseks.

Kass vahetas käppa, rööbastel rappuv õnnumbriga takso pilgu- tas vasakut tagatuld. Knoll järgis juhtnööri, vaatas vasakule — kardi- nateta kohvikuakna taga olid kaks libu oma reitevahe turule tassinud, istusid lauas, jõid šampust. Ja üks neist oli poisipeaks põetud šataän Nadja — täna oli tal vasak meelegohasalk rohekas —, samad ehted kõrvailest piklikeks venitamas, tarmukalt vestlemas omavanuse prul- laka neiuga, kes kandis suureklaasilisi naljakaid prille — sangad hoid- sid raame altpoolt.

Beežides sukkpüksis poolalasti reklaamgörlid läikpakendeil polnud lenduril ununenud ka lämmatavamate meeleheitesööstude ajal. Need olid aidanud tal konkretiseerida nägemust kunagisest kirjapartnerist, aidanud sooritada fantaasiamatku ideaalse, Maria embusesse; tänu sellele assotsiatsioonile oli kuskil mälu tagamaadel jalutanud hajus Nadjagi.

Ma ei või seda teha, ma ei või seda teha, minu urgitsev raske- pärasus pole nendetaoliste kergatsite tarvis, manitses ennast mees. Ma kisin end oma elust välja, ma vean end põhja. Kõik naised on lurjused!

Kas tohib, kallid ja kaunid daamid? viskas Knoll lõbusalt, kohviku baarist toodud šampusepudeligä vabale toolile pretendeerides — ta

adus, et teeb endale halba, et teeb endale meelega halba. Aga automaatne negativism, masohhism ja kannatuste egoism olid talle olemuslikud, mõnutsevalt nautis ta sihilikku valekäitumist, nagu ta ikka oli nautinud veritsevaid haavu, armastanud neilt koorikut katkuda, nagu neli-viis aastat tagasi oli nautinud lennuinstituudi relvalaos onu Vasja tätoveerimissüstla torkeid.

Muidugi tohtis, kellel siis poleks palaval sügissuvel seltskonna- ja vahuveinijanu. Mõlema tüdruku džiinipükste tõmbluku hammastik välgahtas; mida muud kui mehi noolima, oma keha ja hilpude kütkestavust mõõtma olid piigad siia tegema tulnud.

Oi, mis martsa soeng, oi, mis kobedad prillid! hüüatas Knoll ja põhjendas margivaliku: sai hommikust saadik sõpradega kõvasti karakat pandud, nüüd nõuab kurk lahjemat. Meiegi eelistame täna šampust, naeratasid neiud. Selgituste peale tundis Nadja mehe ära, küsis: Viktor, las ma ütlen teile lihtsalt Viktor, kas sa oled juba astunud rahvusvaheliste pilootide ettevalmistusgruppi? Pärast oktoobripühi, valetas lendur-põldur.

Seejärel tutvustas Nadja talle sõbratari. Tolle hoidjast pingutama rinnad õõtsusid võõramaajuttudest kirjatud spordisärgi all, kaenlavahed olid märgunud higiseks. Poksija, ta sarnaneb poksijaga, kindlasti saab temast tüse emand, kes kunagi tulehargina meest ja lapsi terroriseerib, mõtles Knoll, tundis sümpaatiasööstu ja nihutas end neiu poole. Ka sõbratari nimi oli Nadja, ka tema oli giid, ehkki endine, eristamiseks kutsuti üht (Knolli tuttavat) Nadjaks, teist (tutvustatut) Nadeždaks.

Nimekaimud siis, lõõpis mees, fikseeris ise oma kohmakuse, kistuse. Nimekaimud, lõkerdasid piigad, neist siduvast elemendist lapselikku lõbu tundes.

Kas luksemburglane oli hirmus pahane? Mis ta pärast minu kohta ütles? uuris Knoll. Oh ei, pärast me sinust ei jõudnudki rääkida; just üleile sain temalt Kanaari saartelt postkaardi, kirjutab, et kõik oli *okay*.

Seepeale Nadjad turtsatasid — ja kuidagi tagamõttega, kuidagi kokkuräägitult.

Postkaardil on suitsev vulkaan ja datlipalmid, täiendas esimene Nadja, nagu selleks, et mingeid kahtlusi hajutada.

Siis on kena, ütles Knoll. Kena, kena, nõustusid Nadjad, jätkasid lobisemist inimestest, keda tema ei tundnud — portjeedest ja šveitseritest, giididest ja kelneritest, tollivalvuritest ja administraatoritest, bussijuhtidest ja julgeolekupoistest. Kõik nad olid ahned, rumalad ja kiuslikud või jälle vastupidi: lustakad ja nutikad sellid, kes lolle välismaalasi ninapidi vedasid.

Knoll tõi baarist juurde, lisas uuele šampusepudelile kaks tahvlit šokolaadi. See seltskond meeldis talle. Tüdrukud hoolitsesid tuju eest ise, siin ei torganud tema isatusest pärit suhtlemishälbed silma.

Nadja murdis šokolaadist killu, laskis sel kihisevasse pokaali kuk-

kuda. Tükk ulpis vahuveinis, ei vajunud põhja ega püsinud pinnal. Tüdrukud naersid. Nad on ühe erikaaluga, lausus Knoll. Kes, kes on ühe erikaaluga, uurisid lõbusad Nadjad. Šokolaad ja vahuvein on ühe erikaaluga, vastas Knoll. Seda pole veel keegi öelnud, sa, Viktor, oled tark, kindlasti saad endale rahvusvahelised otsad, tõeses Nadja. Saad, saad ja meie hakkame sulle õpetama, mida kuskilt tuua, täiendas Nadežda.

Paistis, et Nadja oli Nadeždale eeskujuks ja Nadja tajus oma võimu Nadežda üle.

Õhtupoole trügis lauda üks tüüp, käristas välja konjakit. Mina olen Boriss, ütles uus. Ma tean nelja Borkat, teatas Nadežda ja pööras pead. Knoll nägi noort naist profiilis. Külje pealt oli Nadežda õudne — madal kartulinina, lihavroosa maadlejakukal, kaks püsivistrikku lõuavoltides. Knoll pani käe Nadežda põlvele, koledus meelitas. Mina viit! kilkas ilusam Nadja. Kaunitarid valivad kaaslasteks ikka inetuid, et ise nende taustal hiilata.

Tundus, et juurdetuli ja puuderdab nägu intelligent-kahvatuks ja värvib habet läikmustaks. Igatahes teeskles ta guru-tõsidust ja rääkis inimese saatusest. Tal oli trump, millega ta tasasel häälel jutu kogu aeg enda käes hoidis — islami horoskoop, kalliskivide ja väärismetallide horoskoop, millest Nadjad polnud varem kuulnud.

Teie, Nadja, olete krüsoberüll ja hõbe, te peaksite kandma sõrmuses rosettlühviga südajat krüsoberüll, vaat, siis läheb teil hästi, õpetas Boriss. Aga mina, kes olen mina? nõudis Nadežda. Muidugi smaragd, muidugi plaatina, vastas Boriss. Teie peaksite neid õilsaid aineid kandma kaelas, teil on tugev turi, õpetas Boriss. Ma kingin sulle smaragdi, sosistas Knoll Nadeždale kõrva.

Kui šveitser kolmandat korda oli hüüatanud: hakkame lõpetama, hakkame lõpetama!, vahetasid Nadja ja Nadežda omavahel paar rep-liiki saksa keeles.

Das spricht Bände, porssis muhameedlik guru, õigemini valemulla. Neiud jahmusid veidi, kuid paaritumist see ei seganud. Knollile jäi paksem; Nadeždaga sõitiski ta läbi augustipimeduse taksos ühiselamusse.

Foorides plinkisid kollased tuled, pandimaja puna-roheline reklaam siugles. Teed palistasid öised nulud, autorattad põrusid trammitel. Nadežda sosistas: Boriss, ära tarvita mind kurjasti. Knoll oli kaval, ei hakanud teist parandama.

Valvurimutist möödapääs maksis kolmea.

Džiinide all olid Nadeždal mustad võrpküksikesed, mis ei sobinud tema matsakate kintsudega. Pükste pepukotile oli oranži lõngaga tikitud **Paris**. Aga võibolla olid tal püksid kogemata valepidi jalga sattunud, errekteriv **Paris** pidanuks ilustama esipoolt. Knollil õnnestus püksikesed sikutada ainult kuni neiu põlvedeni, rohkem ei lubatud. Jõudu kasutada ei saanud, habras võrk oli mihkel katkema. Nadežda, olgugi et silmini purjus, nõudis kangekaelselt preservatiivi.

Seda polnud käepärast. Ka endise giidi kandekotist olid nakatus- ja eostusvastased kummid kahjuks otsa saanud. Knolli pakutud muude mooduste kohta kostis Nadežda: Boriss, sa lubasid ju, et ei tarvita mind kurjasti; ta oli klaasile kleebitud firmaetiketiga pooseprillid öökapi asestunud, nüüd pilutas lühinägelikke silmi.

Knoll püüdis kondoomi laenata naabritelt, kuid tulemusteta. Hommikustest ühispuumeldajatest ei küsinud keegi, kuhu ta äkki kambast kadus, isegi meeskonnakaaslane Aljoša mitte — ja ometi oli just tema, superfosfaadipihustaja, kogu supi kokku keetnud.

Nadežda magas, kui Knoll tuppa naasis. Kuna teist koikut polnud, heitis piloot naise kõrvale, hingas sisse šampuse- ja konjakilõhnu. Patja polnud talle jäetud, ta pidi tsiiviillendurivormi rulli keerama ja pea alla panema. Mariaga oleks öö kindlasti sekeldusteta läinud, Maria juba poleks endale tervet patja rabanud.

4.

Kohe nad abielluda ei saanud, Nadežda oli parajasti registreeritud ühe nisukaupmehega Nebraska osariigist, sel põhjusel «Intouristi»-tööle kõlbmatuks tunnistatud. Ja väljasõit viibis, emigreerimiseks luba ei antud. Knoll oli sunnitud naist ülal pidama. Minust on rääkinud juba «Ameerika Hää!», küll varsti kõik laabub, lohutas Nadežda, kui Knollilt raha võttis. Riigisekretär isiklikult mainis mind Gromõkole, lausus ta teine kord. Kui mind ei lasta välja, jääb nisu ostmata, uhkustas naine. Siis ilmus lastekodust platsi Nadežda kümneaastane tütar Oksana. Armastuse, noorepõlverumaluse tulemus, selgitas Nadežda. Knoll kinkis tütrele slaalomsuusad. Ega ta poiss pole, noomis naine ja viis suusad komisjonipoodi.

Viimaks tüdis jänki ootamast, lahutus toimus notariaalselt kinnitatud telegrammide teel, konsulaadi kaudu. Saadud dokument oli kilesse sulatatud kriitpaberil, võltsimatu, mitmevärviline, Ühendriikide vapiga. Kaks kotkatiiba laiutasid võõrkeelse teksti all. Selle ettenäitamisel võeti Nadežda uuesti giidiks.

Siis läksid nad perekonnaseisuaktide büroosse — abielutemplit Nadežda passis maha kriipsutama ja avaldusi viima. Seal põhjustas kuraasika välimusega lahutustõend sekeldusi — taolist polnud varem nähtud, inglise keelt ei vallatud. Isolatsioonismist sündinud ogarus, ründas Nadežda. Ise tahate te kahemehepidaja olla, haukus vastu büroo juhataja. Juhmi takistuse kõrvaldamise organiseeris Nadja, temal oli otseste ja kaudsete ülemustega vajalikke sidemeid. Nadežda Ameerika pruudikleit oli kogu aeg olnud rännus, kuid meeletu otsimise järel õnnestus see sõbranna sõbranna sõbranna sõbranna käest tagasi osta. Knoll kinkis värsele abikaasale smaragdkiviga võltsplaatinast kaelakee — et kõik läheks hästi, et puhkeks katastroof.

Nende pulmad toimusid kohvikus, kus nad olid tutvunud. Isa-

meheks oli lennukaubajaama ülem — toosama, kes oli Knolli kord saatnud luksemburglase ees vabandama. Muidu oli tema poolt külalisi minimaalselt, ehk ainult Aljoša ja veel mõned. Aga vähemalt veerand «Intouristi» oli koos. Visati nalja, rökati laulda, lõhuti tantsida, joodi viina. Lauanõusid purunes vähe, vaid Aljoša tuli enne teisi koju saata. Ka horoskoobitark Boriss oli kohal, soovis palju õnne.

Südaööl, kui nad teistest varem lahkusid ja takso peale istusid, vingus vindine Nadja: meie vahele, sa, Viktor, juba kiilu ei löö!

Taas plinkisid ristmikefoorides kollased tuled, taas kutsus siuglev pandimajareklaam pantima, taas eritus teed palistavatest õistest nulgudest salapära. Autorattad rappusid trammitee rööpasüvistes. Aga Nadežda vaikis, ei manitsenud ettevaatusele, ei eksinud eesnimega. Ühiselamu valvurimutt kolmekat vastu ei võtnud, loovutas oma poolseadusliku sissetuleku kui kingituse tähtsa sündmuse puhul, ehkki Nadežda polnud internaati möllitud.

Mõrsjal juhtus olema menstruatsioon. Väljaspool graafikut, õnnest ja erutusest, teatas naine.

Pulmaööl onaneerides, end Mariaga vahekorda kujutledes, tsiteeris Knoll mõtteis Moosest: ära ligine naisele, kes on kuuverest roojane; mõistatas, miks Nadežda talle mehele tuli. Ju on ametlikul abielul libudegi silmist väärtust, ju maksab tema piloodistaatus ka midagi. Ei saa ikka naised ilma meesteta hakkama.

Ennast Knoll tundis — tema on katastroofimaias, tema teeb kõik pahupidi. Armsalt hõllanduva sünnilinnagi hülgas, Orenburgi õppima läks ta sellepärast, et kord suurejooneliselt alla kukkuda — muidugi taevast, vähemaga ta lapsepõlves ei leppinud. Oma fantaasiamatkades oli ta kujutlenud riiklikku leina: raadiojaamad Kamtšatkast Kaliningradini mängivad matusemuusikat, tühisemagi kolkalinna kõveraimatki põiktänavat ehivad mustaraamilised lipud. Tuhandetes koolides toimuvad aktused, norgus lapsed tõdevad hardalt: meie kallis kosmonaut, postuumne Nõukogude Liidu kangelane Viktor Annavitš Knoll on hukkunud kodumaa hüvanguks.

Jaa, tema on katastroofimaias, tema abiellus naistevihkamisest, ütles Knoll endale pulmaöö ejakulatsiooni ajal tõtt.

Mesinädalail kolasisid nad mööda baare. Knoll ei tundnud kõrtsielu, talle oli kõik uudis. Kui palju joomakohti oli linnas, mõnes hotelliski leidis neid kümneid. Oli roheliste, oli pruunide, oli punaste ja oli mustade vaipadega. Oli ümmarguste ja oli kandiliste pukkidega. Oli nurgataguseid, neisse viisid võõrastemajades kõrvaltrepid, mille algused olid maskeeritud petteniššideks. Need olid kõige õdusamad, kõige inimlikumad, neis ei kärkinud baarmenid, neis ei mõnitanud kliente šveitserid. Siia ikka iga mats oma nina ei pista, see on ülemus-tele ja personalile, ütles ühe niisuguse kohta Nadežda. Hämaruses mängis mahe muusika. Knollgi tundis end ülemusena. Ta tänas abi-kaasat ekskursioonide eest talle eksootilisse maailma, mis oli kogu aeg eksisteerinud temaga koos.

Nad kirjutasid ühiselamusse sisse veel Oksana ja (Nadežda pealekäämisel) ka seni Ahtubinskis elutsenud Knolli ema. Nüüd oli tal kolm naist, nüüd avanesid neil šansid korteriks. Aga selle taotlemine polnud lihtne, neljaliikmelisi perekondi «Aerofloti» nende oblasti agentuuris jätkus, oli neid kõrvaltubadeski.

Kui jõhkrad, kui saamahimulised on naised! Aukoodeksi olemasolust pole neil aimugi. Millise sihikindlusega raius Nadežda teed korteri poole! Knoll nägi alatusi, mida ta kõrgelt taevast polnud märganud. Teda sunniti mangumas käima, Nadežda kirjutas pealekaebusi elamispinna järjekorras eespool olijate kohta — miilitsasse, prokuratuuri, julgeolekusse, «Aerofloti», partei- ja täitevkomiteedesse. Kes pidas vannitoas kanu, kes levitas lendlehti. Nadežda käskis temal, tema emal ja Oksanalgi alla kirjutada. Keelduda ta ei saanud, Nadeždal olid terroriseerimisnipid selged: une pealt ehmatamine, täpselt doseeritud hüsteeria, haiguste teesklemine. Aga kui avastatakse, et nad pole süüdi? julges Knoll kahelda. Enne on meil korter käes, kavalus seisneb selles, et uurimise ajal neile korterit ei anta, aga korterid tulevad regulaarselt, aastas 14 neljatoalist, selgitas Nadežda oma taktikat. Peamine on jälitusmasin käima lükata, küll see ise leiab midagi, et käigus olla, niisugune on uurimise loogika, lisas abikaasa.

Tihti konutas Knoll ülemuste eestubades, vahel lasti jutulegi. Miks teil just nii kiiresti korterit tarvis on? päriti temalt. Ta vastas, nagu Nadežda oli õpetanud: mu abikaasa on giid, suhtleb võimude loal välismaalastega, mõnikord trügivad need välismaalased ise — ilma et keegi neid kutsunud oleks — külla, ning kuidas neid ühiselamutoas võõrustada, mis mulje jääb neile meie riigist? Argument näis mõjuvat. Taas tänaval, tahtis Knoll tagasi joosta, ülemuselt hardalt andeks paluda. Ma valetasin, ma šlikerdasin ja petsin, oleks ta soovinud südant puistata. Hingevalu leevendas üksnes mõte žiletiterale, millega randmearter avada.

Koos emaga okupeeris Nadežda korruse ühisköögi, vaaritas seal moose. Ka sellest sigis pahandusi. Kolleegid hakkasid teda — aga mitte Nadeždat või ta ema — põlgama. Ei tea, kas ma pean kellegagi veel magama, et korteriasi liikuma hakkaks, kuulis kord Knoll köögikuksest möödudes Nadeždat emalt küsivat. Mõlemad uppusid vabarnaauru, Knoll läkastas. Mina tahan aiamaad, vastas ema. Saate sellegi, Anna Margaretovna, kinnitas Nadežda.

Korter käes, algas aiamaa- ja telefonijaht. Nende kodus läks pidudeks, mille hingeks olid Nadja ja Boriss; viimane võlus külalisi oma sügavate teadmistega horoskoobinduse vallast. Knoll pikutas tagatoas, luges kosmoseteemalist raamatut. Aga kitarril saadetud mürgel kostis temani. Emagi — rubiin ja kuld — pröökas kaasa, ning piinlikkusehood vallutasid Knolli. Vanal inimesel ei sobinud ju noortega möllata. Kuid ema hoidis Nadežda poole, nad klappisid omavahel. Knolli oleks päästnud ainult libedalt sulguv silmus kõige kõrgema nulu ladvas.

Kord hommikul avastas Knoll Oksana voodis — tüdruk oli küll kohe sissekolimise järel lastekodusse tagasi saadetud — Nadja ja Nadežda paljalt teineteise embuses, pead ja jalad segamini, häbeme-mokad tõllakil, tekk põrandale libisenud. Käid piilumas, kuradi fallookraat niisugune, karjatas esimesena ärganud Nadja, limpsas oma pika keelega huuli.

Ka «Aeroflotti» tuli anonüümikiri, kus paluti kontrollida Knolli moraali, kuna tema abikaasa, Knoll, Nadežda Aleksandrovna, harrastavat naistevahelist sõprust. Saja rubla eest põletas lennukauba-jaama ülem ajalehetähtedest kokkuliimitud kaebesignaali Knolli nähes tuhatosis, kustutas jälje sissetuleva posti registreerimise žurnalis, ent jutt läks ikka lahti. Räägi, Vitja, kuidas nad seda teevad, uudishimutsesid pilootidest semud. Helistati kojugi, taskuräti summutatud ja moonutatud häälpis telefonis: impotent, kas sul häbi pole panna vaeseid piigasi teineteist kurnama, kus on su meheväärikus? Nadežda asjatas köögis, käis Lääne-Saksa gruppidele vaatamisväärsusi näitamas, nagu poleks midagi juhtunudki. Tihti ta ööseks koju ei saabunudki. Pingeline töö, hommikust õhtuni rattas, ütles naine, kui üldse suvatses põhjendada. Emale tõi Nadežda aga Lõuna-Korea keebi ja Hongkongi kombinee — ning täiesti tasuta.

Lisaks veel maatükil küürutamine, otsekui oleks Knoll lapsepõlv-orjusesse naasnud — herved, kartulid, päevalilled, tuvisitta oli koguni raskem hankida, kuna uuslinnamajadel polnud pööninguid.

Niisugune oli elu, niisugused olid kannatused. Küllalt! otsustas Knoll ja esitas abikaasale ultimaatum: see Nadja ärgu enam meie pool nägu näidaku; enam ma oma jalga aiamaale ei tõsta! Ah, sina viisidki saladuse majast välja, ah, sina mustadki meid linna peal, ah, sina ei tahagi oma ema aidata! kilas naine ja löi lenduri korterist välja.

5.

Knoll põristas «Intourist»-hotelli kohal; punaste mastituledega majamüraka uuslinna poolpilvelõhkuja rägastikus oli ta valinud alul orienttiiriks, nüüd pöördekohaks. Viha nõristas suhu sülje, piloot tahtis ehitise pihta lartsatada. Aken segas, läbi klaasi juba ei tatista. Ütle mulle, missugune on linna kõrgeim hoone, ja ma ütlen sulle, missugune on see linn, oli kõnelnud mõistu horoskoobiäss Boriss, kes pärast konjakikärastamist kohvikus polnudki orbiidilt kadunud.

Linna kõrgeim hoone oli keldripõrandast hoiatustuledega antennideni koletu bordell, selle oli elu Nadeždaga Knollile selgeks teinud. Seal rööviti, varastati ja peteti — röövis riik, varastasid ja petsid riigi poolt abiröövleiks pandud ametnikud, kes tundsid end teistest üle olevat, kuna neile jagus lihtsurelikest rohkem, pealegi välismaist. Seal irvitati aususe ja inimliku väärikuse üle, seal peremehetsesid elegantselt naeratavad, kikelipsudes kaabakad, omainimesteks pühit-

setud, karistamatud kaabakad, kes röövisid kõrgema hüveks ning keda seetõttu ei saadud keelata endalegi varastamast ja külalisi mõnitamast. Ja irvitati nõnda, et iseendid, teadlikke vargaid, kuulutati aususe ja väarikuse kandjaks — kes mängu ära tabas, oligi omamees. Seal müütasid dollarite eest oma koolitatud seksuaalhurma Nadja ja Nadežda — Knoll tõmbas pleksiklaasist nupuga hooba, väetisepuistur lennukikere all külvas hotellikatusele superfosfaadigraanuleid.

Teda valdas kergendustunne nagu WCst lahkumise järel, joovastav kättemaksutigedus süttis piloodi hinges. Jah, ta on ennast teostamas.

Termofikatsioon oli kabiini lämbeks kütnud, varbavahed haudusid niueteri küündivais lendurisaapais. Nadežda oli hommikul hüsteeriliselt prõmminud vannitoast, Knollil olid — peale randmearteri — jäänud lõikamata ka varbaküüned. Nendega oli nüüd mõnus kratsida higiliket voodrit, otsekui edastanuks ta saapa nahkpealdisele mingit lõbus-salajast informatsiooni.

Sünniaastatöveering — 1953 — lillatas. Meenus initsiatsiooni-riitus instituudi relvakeldris, meenus, kuidas ta vasak käsi oli kruvitud kruustangide vildiribadega polsterdatud mokaade vahele, kuidas onu Vasja — taeva proletaarlane, kes ise lennanud polnud — torkis süstlaga ta randmeselga, pritsis mürgivedelikku ta naha alla, kuidas ta oli jumaldanud seda valu, meenus, kuidas ta oli üle öö meheks sirgunud. Jah, ta on saatuse sõdur, tema napilt kolmkümmend aastat siin ilmas on elatud, tema missioon täitmisel. Ta oli käskinud kodustel kodus olla, võtnud neilt kümnekordse ausõna, et nad enne keskpäeva ei lahku. Ega ta lootnudki, et Nadežda teda kuulab, kuid teda päästis seik, et hommikupoole ööd ilmuval naisel oli komme pealelõunani voodis vahtida.

Knoll mängis juhtkangide ja pedaalidega, suunas eleroone. Seni oli lennuk tõusnud, «Intouristi» kohal kallutuspöörde järel ajas ta sabatüüriga lennujoone alul lamedaks, siis pani stabilisaatori abil masina lauglema, seejärel kahandas jõnkshaaval kõrgust. Biplaan oli võtnud kursi lenduriperele eraldatud korteri poole. Õnneks elas ta kuueteistkümnendal korrusel, ta võis ilma efektsete pilotaažitrikideta magamistoa akent rammida.

Musta kummisõõruga kõrvaklapid tüürimehestmel piuksusid, ju olid turakatagujad keskjuhtimispuldis fikseerinud tema omavolilise stardi. Küllap peilisid radarid välja tundmatu objekti, küllap dispetšerid alul karjatasid rõõmust — pidasid teda UFOks.

Loomulikult ei hakanud Knoll kutsungeile vastama, tal oli kahju, et raadioühendust ei saa välja lülitada. Võib-olla kihutatakse hävitajad ta sappa, et sundida teda maanduma? Ei kihuta nad midagi, ei taha nad kära suureks puhuda, praegu juurdlevad nad, kuidas skandaali vältida, hiljem, kuidas verepulma kinni mätsida — niisugune on struktuuri poolt peale surutud käitumismall vastutajatel.

Kere ja telik võdisesid, hõljudes kukutas Knoll lennukit — nagu

treppi, nagu astmeid pidi — madalamale. Kaalutusetunne kõditas kõhualust. Tapaotsus oli langetatud, süda rahulik. Oleks vaid aken lahti! — miskipärast tahtis Knoll, et vähemalt magamistoa õhuakengi oleks poikvel ja et kardinad ei ripuks ees. Ja Nadežda võiks voodis vedelda riieteta.

Laskuv masin püsis kindlalt õhus: metall ei väsi. Kesklinnas polnudki udu, vaid lennuväljad rajatakse udurikastesse paikadesse, nõnda saab personal tasulisi lisapuhkepäevi. Kõik käib plaani järgi.

All algas troostitu keskhommik. Tuhm kevadpäike valgustas linna. Majad ja postid ei heitnud varje. Tänavakuristike põhjas sibasis inimmutukad, roomasid sõidukid. Avati poode, köeti üles ostuhimu, lukustatud uste taha kogunenud järjekorrad trügisid kauplustesse. Kui mõttetu, kui tobedalt geomeetriline oli see vastik nukulinn! Neljakandilised hall-luitunud klotsid olid rivistatud maapinnale, mis oli uulitsatega tüütuteks neli- ja kolmnurkadeks jaotatud. Kuidas turgutada arhitektide ja projektide kinnitajate fantaasiat? Õpetada neile käsikiimlust, unistusmatku vabodusriiki, paremasse ellu? Siiski on juba turgutatud: paremat kätt, kus linn hämusinas mäeaheliku nõlvale tikkus, oli tänavaruudustik lõhutud, veltveebelliku korda rikutud. Seal andsid tooni ideoloogiatšinovnikud, nemad rahadega ei koonerdanud, nemad olid lasknud majadega kirjutada DRUŽBA, MIR, LENIN; nutikuse eest tüseda preemia taskusse pistnud.

Ainult Knoll hoomas teksti, ainult tema sai tähti sõnadeks veerida. Inimesed võisid elada D mõlemat kaldu tulp ühendavas rõhtkriipsus, neil ei pruukinud olla aimugi, et nende maja on üks paariteistkümnest, mis kokku moodustavad tähtsa sõna. Kellele siin tehti kihutus-tööd? Vaid Jumalale ja talle, teisi praegu polnud.

Haljasaladel laigutas porine, prügiluhtadele vedamata, talvesärata aprillilumi. Lumi pidi kilgendama ja särama, lumest pidi õhkuma avarat hinge ja süütut puhtust. Lumi ei tohtinud olla räpane, tema, Knoll, keelaks lume määrimise ära, karistaks lumesolkijaid surmanuhtlusega.

Ja milline lustlik elu kees majapealsetel! Äärelinna viil- ja kelpkatustel hulkus harva mõni melanhoolne korstnapühkija, armulauluviis huulil ning nõgine nuut ja metallpomm turjal. Siinsetel lame-datel majapealsetel oldi end õige eblakalt sisse seadnud, katused olid võtnud endale õue funktsioonid, ühiskond oli uuele tasemele tõusnud. Paksud, tuules liperdavates kombineedes naised riputasid nõõridele pesu, vagahingelised loodusesõbrad söötsid tuvidele kruupe, hasartsed ätid — poolkasukad pidžaamad — klõbistasid sõprusringis doominot, koolist popitavad uljurid kaanisid pudeleist õlut, sporditrikoodes korralikud inimesed harrastasid tantsvõimlemist. Lennukile pea kohal lehvitati.

Missugune siis oli see jalgealune linn, mille kõrgeimaks hooneks oli nüüd seljataha jäänud koletu bordell? Knollile võõras, väga

võõras. Ta ei hakanud kabiiniluuki avama, lehvitajatele vastu viipama.

Kellele seda linna üldse vaja läks? Mida siin peale lendamise ja prostitueerimise tehti ning milleks see miljoniline asum õieti eksisteeris? Ta ei teadnud, ta ei teadnud tänavate nimesidki — mõnikord unustas ja pidi siis tükk aega meenutama selle jälgi linna nimegi —, kuigi oli siin elanud aastaid; süvenemine kohalikesse oludesse tähendanuks nagu lapsepõlve Ahtubinski reetmist. Ta ei teadnud ja ei tahtnudki teada selle linna minevikku, olevikku ega tulevikku, ta ei lugenud siinset häälekandjat, küll aga tellis Volga-äärse sünnipaiga lehte, rõõmustas, kui seal avati pood või bussiliin, kui sinna ehitati maja, ehkki ta ei kavatsenud Ahtubinskist midagi osta, seal bussiga ringi sõita, sinna tagasi kolida. Aga ta rõõmustas ikkagi kodukoha edengu puhul — ta oli salaarmastaja, kaugeltkiibitseja, kelle osadus piirdub teadete hankimisega.

Siin linnas oli ta aga vahepeal välja visatud korterist, mille order kuulus talle, korterist, mille saamiseks oli teda sunnitud manguma, petma ja peale kaebama. Boriss oli siis talle muretsenud keldrinurga — kruuspingi ja freespuuriga niiske urka suure maja all, kus päeviti Borissi puujalaga isa meisterdamas käis ja kus õhtul tema oma madratsi kastide peale laotas ja surma ootas.

Veekraani polnud, näoloputusest ja hambapesust oli ta prii. Kusema pidi radiaatori taha, sinna olid surve ja happeline uriin uuristanud krohvi augu. Talle tundus, et otsekuu harjutab ette kirstuslamamist ja hauatagust elu — ta all oli kott hõõvlilaastudega, just nende metafüüsiline lõhn lõi säärase tulevikumeeleolu.

Aeg-ajalt tuli külla Boriss, põues pudel, ütles: Vitja, sa oled raud ja topaas, sa armastad oma naist. Olen hakanud armastama, lausus tema, kaalus mõttes, kas valetab või räägib tõtt. Nadežda pole seda väärt, te ei sobi, selgitas Boriss. Miks? Sellepärast, et Nadežda on smaragd ja plaatina, need söövad topaasi ja raua ära, kõneles tasasel, õpetlikul gurutoonil Boriss, silmades teispoosusega kontaktipidamise ennemuistne pilk. Kuidas söövad ära? Väga lihtsalt: raud roostetab ja smaragd tõmbab topaasile kriipsu, ütles Boriss.

Aga miks Nadežda minu armastust väärt pole; võib-olla mulle näiteks meeldibki, kui mind ära süüakse, nõudis Knoll. Sellepärast et ta — nagu Nadjagi — on valuutaprostituut, saa aru, sõber, et nad kasutavad meid treeningupartnerina, Nadežda sind ja Nadja mind, nad nagu võimleksid meiega, et välismaalaste all, peal ja kõrval eeskujulikus vormis olla, et meie riiki mitte häbistada; ega sul, Vitja, seda kuuldes paha ei hakka, rüüpa üks äge rõõm, pea meeles, poiss, mina sind maha ei jäta, mina olen alati sinuga, töötas Boriss. Minuga Nadežda ei võimelnud, võib-olla tegi ja teeb ta seda Nadjaga, pomises Knoll. Mis parata — biseksuaalsus, väga levinud meie üheülbalses ja muljetenäljases elus, mina küll sellepärast ei armukadetse,

lohtas Boriss, lonksas pudeli tühjaks ja lahkus seltsimehelikult kätt surudes.

Knoll kustutas tule, heitis kirstulõhnalisele laastumadratsile pikali. Torud undasid, keldrinurkades nagistati. Laest tilkusid tsementpõrandale igaõised piinapiisad, üleval neuroositseti. Ma tapan su kui konnapoja, kriiskas meeshääl. Kui kelle? uudishimutses naishääl. Kui konnapoja, kui konnapoja, kui konnapoja! Mitte ei saa aru, kui kelle, teatas naishääl.

Onaneerides tabas piloot iseendale jahmatuseks, et on üle pikkade aastate esimest korda hüljanud ammuse kirjasõbra lennukooli päevilt, unelmate naise Maria, ja kujutleb end vahekorda Nadeždaga, oma seadusliku abikaasaga. Millega too libu selle au on ära teeninud? küsis ta endalt ja vastas: jah, ma armastan oma naist, jah, ma ei valetanud Borissile, just siis, kui Nadežda mind korterist välja ajas, hakkasin ma teda armastama.

Järgnevail nädalail kirjutas Knoll Nadeždale meeleheitlikke läkitusi, laskis neid erinevatesse postkastidesse, et kirjade sorteerijad ei pahandaks. «Ma pean Sinust vabanema, täielikult vabanema, Saatanlik armastus on haaranud mind oma võimusesse, Sina oled paljalt juhuse läbi sellega seotud. Ma töotan, et teen kõik Sinust vabanemiseks.» — «Eile hõljusin õnneuimas. Käisin nimelt meie maja juures, nägin, kuidas viimasel korrusel meie korteri aknal kardin liikus. Kindlasti olid see Sina, mu *femme fatale*.» — «Jälk libu, Su ürgne iharus on tatine, Sul on harimata süda, seiklusihas hing ja koolitamata vaim.» — «Ma tahaksin juhuslikult surra, siis poleks mu surm etteheiteks Sulle. Mul on häbi ja piinlik selle lõputu kire puhul. Vahel on niisugune mõte: kui panna kõik ühte soovi, kui töötada Soovide-täitjale, et ma elus enam midagi ei soovi ja et ma tühistan ka kõik varasemad soovid, kas siis läheb see peasoov täide? Ja ma soovin: anna mind Nadeždast lahti, mu Jumal, tee seda, mu Jumal, saada mulle surm!» — «Las puhastub selles kannatuses mu hing. Vaikus, püha vaikus, vaid vesi tilgub laest, üleval täna ei skandaalitse tagi. Vaikus. Olen suutnud end sundida loobuma mõttetest, mida Sa ometi praegu teed, kus viibid, kelle kaisus lebad. Ma tean, mis on vabadus. Tänu Sulle tean, kuidas kasvada hingelt suureks. Tuleb nautida Sinu liiderlikkust, tuleb käia läbi oma surm, ja siis Sinult andeks paluda. Ma teen seda — anna mulle andeks, Nadežda, mina olen kõiges süüdi!» — «Kui kaunis, kui imepuhas oleks pärast neid röögatuid vapustusi, pärast kirkastusleeki uuesti alustada.»

Keldriuks krigises, tabalukk obadusel kiikus, trepist laskus Boriss, ütles tervitamata: Vitja, sa ei tunne naiste psühholoogiat, Nadežda ei loe su hüsteerilisi läkitusi, kuigi sa oled nendega kirjakasti ummistanud, nõnda et moežurnaali pole kuhugi toppida, ja Nadeždal on sinu pärast postiljoni ees piinlik, vanapoiss. Kuidas ei loe? kohkus Knoll, kes oli pannud kirjadesse oma tulise ja murtud hinge. Ei loe, ja kogu moos, teda see värk lihtsalt enam ei loksuta, kas sa saad sellest aru,

ta on su unustanud, sa oled talle üleelatud etapp, mõistad? viskas Boriss hooletult, pahelise alatoonita.

Knoll andestanuks kõik, vaid unustamist mitte, see oli alandavaim; jah, ta mõistis: teda polnud enam olemas, tema andeksandigi — oma suurejoonelisusele rõhumise oli ta jätnud viimaseks trumbiks — ei vajatud, ning see nõelas südant. Teda oli julmalt petetud, temalt oli näpatud ta viimane šanss. Kuidas unustatud? suutis ta küsida, mõru klomp kurgus. Naised on meestest erinevad, naised elavad kõrvadega ja nahaga, mitte silmadega, kuulmisel ja kompimisel on aga lühike mälu, mitte pikk nagu nägemisel, õpetas Boriss.

Knoll ulus ahastuses nädala, anus Jumalalt surma: kui Sa vähegi olemas oled, siis tapa mind! End pisutki kogunud, läks piloot postkontorisse kirju kirjutama. «Sa kerglane jätis! Meenutad Sa mind? — oli üks tola, kes kavatses end üles puua. Ei jätkunud tal jõudu elust lahkumiseks. Küllap teeskles, kasutas surma argumendina, püünisena, meelitusena. Ela, koer, mina Su surma ei igatse!» — «Pits viina, hea oleskelu, mõnus seltskond, reied pärani, raha tasku, muud Sa siit ilmast ei otsi.» — «Ma tahan head, ainult head. Ma tahan head Sulle, kes Sa oled süütuim, puhtaim ja parim. Ei ühtki väiklast etteheidet ei tule üle mu huulte, ei ainumast kurja kavatsust ei hau mu pea.»

Siis otsis ta Borissi ise üles: kuule, vend, kas sa saaksid nii teha, et Nadežda mind tagasi kutsuks? Naised üldiselt ei pöördu vana elu juurde tagasi, see pole naistepärane, aga kui sa hästi maksad, võin ma proovida, lubas Boriss.

6.

Knoll maksis hästi, Boriss proovis, vastupuiklemiste järel kutsuski Nadežda oma lenduri koju tagasi.

KALEV KESKÜLA

*

Mõni arvab et armastus on igiliikur
metronoom agulivaikelus
tolmuval mahagonkummutil
iga tõukega oma kirge toitev
päevavalgusest elaja
Mõni peab teda kahuriks
mis pakaselillal koidikul
luugid lahti ehmata
Mõni ütleb
see riik pole üldse armastuse riik
armastuse riigi neelas maa aegade alguses
see on armastuse hirmuvalitsus
Mõni meenutab elatud aastaaegu
Praha kevad
Tartu sügis
Vene talv
Ja siiski usub hullumeelset usku
armastuse suve jumalariigi sisse
Armastuse Rio Grande
voolab su ahenevate veresoonte
lubjakivikanjonis
surmani

*

Ta on minust üle
ta on minu peal
ta rutjub mu vaevatud rindu
(need pole enam ammu gasellide sarnased)
ta nülib nahka mu küljeluudelt
ja kisub tangidega mu suust lembesõnu
ta lööb mu sinistele soontele oma põleva pitsati
ja ütleb: see on armastuse jõu märk
see on jõuarmastuse märk
ta on minu isand juht ja õpetaja
tema päralt on tõde jõud ja õigus
tema käskida on mu keha ja hing
tuleb päev kui ta on vana
peab laskma end teistel võotada ja viia

kas tõukan ta siis oma rindadelt
millest ta ikka veel joob?
ta on veri mu verest
ja liha mu lihast
kas suudan ma kiskuda tükke oma elusast ihust
või jätan selle teistele rüüstata?
Mu rebitud sinised sooned
mu nülitud küljekondid
kas laulavad need talle hüvastijätku
Ülemlaulu?

*

Sina kes sa oled tunda saanud ühteelamise saladusi
kõnnid inimeste seas silmad maas
lootusetu löödud nagu jumalatest hüljatud kangelane
suguvõimu templisse aheldatud pime Simson
argielulise maksanokkija võimuses Prometheus
allaheitmine on armastuse palk
palanguhetkel avaldatud hingesaladus
on su võitja varakirstus
su ihu ja hinge võidakse kasutada sinu vastu
sinu suu tunnistab su süda töötab su kahjuks
su soontes voolab sinine hirm
su silmavaade on su armastuse süükoorem
su tähetundi on tähitu koopavõlv
sellest ilmast pääsnunagi
ei talu koopaelaniku pimedusepilki
valguselooja aujärje hiilgust
sinu osaks jääb rännata
August Strindbergi käekõrval
läbi abielupõrgu üheksa ringi

*

Kireküllased aga üürikesed
juhuslikud vahekorrad —
lõikelillede üheööilu
defloreeritud tulpide kroonlehed
nagu aplad liiderlikud juudasuudlused —
ei ole meie rahvuslikku enesevalitsemist
erootika poliitikat
poliitika erootikat
hukatuse sisse saatnud
vaid ikka see õnnetu truudus

lapsik rippumine vanade varjukujude
koltundpalgeliste imperialismieelsete ideenaiste
närtsinud rindade küljes
kui teiste himukamad adrad ammugi
viljakamat pinnast kündsid
ei olnud söakamaistki
erakonnameestest ja -naistest
rahvuslipule ühteheitjaid
kui emake kodumaa seemne järele kisendas
igaüks hoidis oma hirmus ja ängis
segipüherdatud platvormi neitsilikkust
ja karjus:
siin on mu ase ja siia ma suren
Oma süütuse tõid nad ohvriks
vägivaldsele armastajale

TÕNU TOOMIK

*

puu päikse käes seisab
lajali võimas võra
mida mööda voolab tilgub alla
päiksevalgus
mis värvib lume eriliselt sinakaspruuniks
kõige selle kohal
kajakas kõigub
riivates varjuga puid
kui päike loojub siis muutub lumi sametiseks
kuhu panen oma näo

*

tundub
et
rohelistes pungad
seisavad just kui
iseseisvalt õhus
näen ka halle ja näruseid puid

kuid juba võsas lepp
paneb kevadet põlema
ja päike

munakivi
päästab mind kevadunne
kus keegi

võib-olla ma ise
jahin
tüdrukut

kelle ilme on hetkeline
ja võrratu

nagu päikeselaik seinal
proovin õõtsuda

t

a

s

o

o

v

i

d

e

s

tahan näha seda ilmet uuesti

KAUKSI ÜLLE

MAAS'KAMAA.

Lats kägisäss tassakõistõ. Kaardina takah paistuss helle. Liivi lätt üühammõ lipõndõdõh aknõ manu ja tõmbass rõiva iist. Tsärrin lõikass kõrvu. Päiv tõsõss, verrev ku tulõkahi. Hummuk käeh.

Liivi jääss last süüteh uuõstõ magama ja ei heräne inne ku ussõ kiidsahusõ pääle.

«Kas mul latsõ viil ülleh ei olõki?» küsüss vanaimä, käsi sääl takah.

Vanavanaimä helü pääle nakkass tita suud maigutama ja kässi liigutama. Liivi tii'ei ülestõsõmise liigutuisi, jätt ainult silmä vallalõ. Täämbä olõ'õi immä kotoh, tuu ol' õdaku liina lännü, et hummuku arsti mano saia.

Imä lasõ'õs kellelgi ellä. Pandsõ hummuku varra kundsaga kängä

jalga ja käve tarrõ piteh nigu kolksna ja paugut ussi. Ku sõs ka viil es avita, lugõsi kõik tüü ette, mis vajja tetä. Imä ol' noorõlt kuulmeistre olnu a närvihaigusõ peräst saa'õs tüütädä, nüüd pandsõgi ainukõsõ tütre pääl uma kuulmeistre olõmise tahtmise masma.

A vanaimä, õks helde ja naaruline peräst 44 aastast lesepõlvõ, võtsõ sälätakast tiinhainapeotävve.

«Ma iks saa ega aasta edimädse maas'ka. Korgõperve veereh, lehmä löömäst tullõh kae, joba verevä, timahava inne jaanipäivä joba.» Liivi es tiia inäp mis häämeelest tetä. Vanaimä ol' tä üles kasvatanu, vanaimä ol' tuu, kes lasksõ latsõ Tartu kuuli kuulmeistress opma uma raha iist, ku imä tahtsõ tedä umblõjass koolita.

Vanaimä manu tul' tä nüüdki ku miiss suvõl Tšernobõli viidi ja nää alla aastasõ tütregelega taha'õs ütsindä liinakivve vahelõ kuukma jäiä. Ega kevväi ol' tä Saarlatsõ sõitnu, viil ol' vanaimä siiva all tä kodo.

Liivi võtsõ kõgõ vereväbä mar'a ja tsusass Marilõ suuhtõ. Latsõl käve maas'k tükk aigu punnsuukõsõh ringi inne ku kaalast alla lät's a ku imä luttu pääle pak' ai tuu vällä, taha'õs, tundsõ asja joba.

Lõunaaigu võtsõ Liivi tütregele üskä ja vei sanna takka marju otsma. Palu talu ol' kolmõst külest mõtsa seeh, mäe otsah. Üteh veereh juus'ksõ Pärlijõgi müüdä. Üle jõe paistsõ muu külä. Terve künklik maa maja ümbre ja noorõmba pedästigu all vereti egä suvi maas'kist. Korgõba pedästü all saiva vasti valmis mustiga, langi pääl vavvõrna, ildampa paluga ja seene.

Liivi ol' üles kasunu uma mõtsah. Vanaimä ol' väiksest pääle tedä mar'alõ ja seenile üteh võtnu. Latsõl ol' mar'akorjamisnäppu, kolmõ aasta vannudsõlt kor'ass poolõliitridse karra palukit täüs. Nüüd jäi Palu mõtsa järjest vähämbäss. Ku Liivi keskkoolih käve, sõs ol' pedäjide külge tõrvatopsi säetü. Puu olli är kraabit ja tõrv tsilku topsõ ja ai üle, kiäki es korja kokko, terve kvartali pääle ol' ütsainus vigaline mõtsatüüline.

Sanna takah es olõ mar'a viil valmis. Liivi istsõ niisama ja lat's ukõrd põlvõ naal.

Äkki nakass pini haukma ja keti otsah karglõma. Majal es olõ aida ümbre ja kauplusõtii lät's õkva maja kõrvalt üle muru. Liivi saistas püstü, et nätä, kas mõni tutva lätt müüdä ja pidi taasperilde tagasi sadama. Kat's poiskõst lätsi müüdä. Ütel ol' automaat käeh ja tõsõl pudjonnovka pääh. Pikemb tsihtse pinni püssäst, lühemb hoitsõ tõsõlõ rohkõmp sälätaadõ. Pini es olõ viil järgehaukmist lõpõtanu, ku mäe otsa ilmu kat's noorõmbat naistõrahvast ja sõs kat's vanõmbat käe alt kinni. Veneläse! Kohe nä koobõrdasõ? Kost tulli? Kost umma?

A nüüd tekkü viil üt's pää künka pääle. Vällä ronisi kõörän vanainemine katõ toki naal ja kopõrd tõistõl takan. Pini võtsõ mis jõudsõ, inne ku mutt kattõ küünimäest alla.

Liivi haardsõ latsõ kangli ala ja lät's vannaimmä otsma, kes aida man hainanguss rihhu ja viklu vällä otsõ.

«Kost neo veneläse umma siiä saanu?»

«Toho', terve külä um tõisi täüs. Keväjä ostsõva Ketsu maja är. Veski man ummava, Kuusõ sannah kah. 50 ruublit inemise päält masva.»

Liivi sai nigu puuga pähä. Mehevanõmba eläsi Pärnuh, sääl es olõki suvõl eesti kiilt kuulda, Talnah niisama. Ja nüüd olliva nä timä küläh. Mõlõmbide naabride puul.

«Kuis nä umõtõ võtsõva?»

«A mis näil, pääasi et raha tulõ.»

«Ma sõima nä kuradi läbi, mis nä võtva veneläsetükkel!» pahand Liivi.

«Olgu'õi sa kah nii torm. Esi viil kuulmeistre. Mis sa näile õks ütlet.»

«Olõs mul raha ma massassi näile kõiki veneläste iist kinni... ärgu ainult siiä võtku! Ma lää sõima läbi.»

«Sa muiduki, a ma piat siir edesi elämä.»

«Ma panõ lehte.»

«Kohe? Ühiskondlikkõ vasta saat sa no'.»

Liivi istsõ aidatrepi pääl nigu puuga pähä saanu. Lat's ol' ikma nakanu, es olõ tä nännu, et imä rüük. Vanaimä, kes alati liigut, saisõ riha peoh.

Mõlõmbapuulsõ naabri olli küläh kõgõ rikkamba. Veski man olli vanapaar, kelle käest umal aol veski är võeti, tuu tagasi ostnu kolhoosi käest. Veskimaja ülemine kõrd olligi venelästele üürit.

Naabri olli ruttu rikkass lännu. Peivä pullõ, nuurperemiiss ol' kooliopetajast saeveski juhatajass tulnu ja saag unnass laupäivä, pühapäivä kah. Veskijärv ol' üles sulutu, lautu-autukuurõ kõik tiiviir täüs ehitedu. Näil ol' kat's autut ja kolhoosist maha kant veomassin, minevä suvõ ehitedi kasvumaja järve perve pääle. Nii et ku Liivi ol' latsõga liinast taksoga tahtnu kodo sõita, ol' algusõn hanikari üle tii patõrdanu. Signaali pääle pagõsiva sulidsõ järve, a väikene massin saisõ tii pääl kuuri ja kasvumaja vahel. Müüdä es saa ja juht tõstsõ nä maha. Nii et kott ola pääl ja lat's üsäh ol' tä läbi mõtsa tulnu.

Tõsõ naabri poiss ol' Liivi kooliveli, a tuu ol' sõaväeh.

«Vaivald et Alar olõs lasknu veneläisi majja võtta.»

«Ega majah ei olõki, sann ehitedi,» naarsõ vanaimä.

«Minke siit külmäst pääväpaistõlõ, lat's joba kananahal.» A päivä es paistuki ja Liivi lät's latsõga tarrõ är.

Pääväh mitu kõrda ol' veneläisil vaja ütstõsõ puul kävvä ja läbi muru minnä. Pini es haugu tõisi pääle inäp vihatsõlt, vanõmba naase andsõ müüdä minneh ega päiv kunt'õ.

Liivi saisõ aknõ takah ja piaaigu tahtsõ, et pini näid purnu, ku lat's magama jäämäh ol', a pinihaukmise pääle jäl ikma nakas.

Aigumüüdä sai Liivi tiidä, mäntse veneläse eläse veski man, mäntse Kuusõ sannah ja mäntse Ketsu majah. Kat's poiskõst, nuu püssä ja viisnukaga olli Suusarõ Jüri poja. Tuu ol' sõaväeh ollõh võtnu Leningraadist naasõ. Elasiväki säääl ja seeni käve Saarlasõh harva. Vana Linda es lepi säntse minijaga, kellega sõnnagi kõnõlda saa'es. A nüüd ol' imä koolu ja Jüri ol' naase ja katõ pojaga suvitama tulnu.

Liivi ja Mari jõiva piimä ja otsõva maas'kit, midä ega pääväga rohkõmp valmis lät's ja kosusiva vanaimä küdset koogõst.

Laupävä tul' unu uma tütrega maalõ. Nüüd ol' vanaimäl joba neli kõhna, kedä nuumata vaja ol'.

Hummukupoolõ, ku vanaimä, imä ja unu es olõ viil niitmäst tulnu, näkse Kata aknõst, et küüni man nurmõ pääl veski mant veneläse, poiskõne ja tütärlat's — kor'assiva marju.

«Kuradi,» ol' edimäne mis tä üteldä olõs tahtnu. Inemise käve õks poodi manu, a kiäki es lähä küüni mant aida takast ega sanna kõrvalt marju korjama. Jah. Aida ümbre es olõ. Kõik ol' üt's riigi maa, a tõsõ ussõ ala mar'alõ es tulda. Jõeviir ol' tõnõ asi, säääl ol' küllä kari käünü, mõisa hainamaa olnu, sinna käve terve küllä mar'alõ. Ütstõsõ ussaiah es käüdä.

Liivi jäi hättä. Midä Katilõ üteldä? Liivi ol' harit inemine, vikla võtta ja minemä pessä tä latsi es tihka. Pääleki olli nuu latsõ kõgõ kenämbä tuust venelästeparvõst. Veski mant müüdä tullõh kutsõ nä alati pini är ja ütli eesti keeli tere. Näide vanaimä ol' arst ja kõnõldi, et kah abivalmis ja kenä inemine. A mis tuu avitass. Kuis tetä selgess, et nii ei olõ illos tulla.

Lat's ol' vingma nakanu. Tä sai aru ku imä hindäst vällä lät's ja nakas ikma. Liivi tsusass Mari Kati kätte, haardsõ pangikõse ja nakas tõsõst otsast vasta korjama. Korass virka ja lät's edesi ette kaieh, et marju är ei astuss. Hindäl süä halut. Väikside latsi opetajas ol' tä opnu, nüüd kiild latsilõ marju. Nigu nuu Liivit näiva, karksi püstü ja pagõsi. Purgih olõ'õs pallo rohkõmp ku kümme marja. Liivil nakas viil rohkõmp häpe. Kuis tä umõtõ ol' latsi hirmutanu.

Lõunaaigu ol' vaja eilä niidet nurm kokko panda. Riha saiva egaüts. Kati ja Liivi kah. Mari ukõrd säälsamah olõrõiva pääl, kõgõs mütsükene pääh ja püksikese jalah. Unu pandsõ kuhja, imä ja vanaimä nõstsõva kokko, Liivi ja Kati riibsõva. Unu ol' pikk ja tukõv miiss. Viglatäüs, mille tä võtsõ, ol' puul ruka. Ilm ol' lämmi ja rassõ. Vana-imä ennüst pikset.

Veneläse lät'si müüdä nigu alati. Arsti latse jäivä maha ja naksiva maas'kit korjama. Liivil tull vahk pääle. Mida lähembale tulliva seda suurõmbas läts. Küll tä vahtsõ vihatsõlõ, a latsõ viil lehvitiva vasta. Liivi mõtõl, et hää küll ku taa tiiviir, a ku lauda takka tulõva, sõs ma küll midägi tii. Midä? Liivi es tiiä.

Kati pallõl essä: «Esä, aja minemä, nä söövä maas'ka är!»

Esä tõstsõ hainu edesi. A suun otsa iih lät's jämmes. «Esä, esä-kene,» pallõl Kati, kes ol' hariunu umma tahtmist saama. «Ega Vinne riigi vasta ei saa. Ei olõ kunagi saanu.» — «Vanaimä, aga nä tulõva jo nigu sakslasõ, püssägä!» üteli Liivi. «Vai nä kiäki targõmba ommava,» hiitse vanaimä käega. «Tulliva sakslasõ neläkümne edimädse aasta, nõudsiva spekk ja aier. Neläkümne nelädä tulliva sääntesama, küsseva mjäso ja jaitsa. Ütesugutse mõtsalise olliva mõlõmba, ku kõikõ är es anna, käändseva sahvri paheldõ. Anna sis latsilõ midä tahat.»

«Mida sa lastele õpetad?» kärät imä vanaimäle pääle. Imä ol' noorõlt inne ku segi lät's pioneerijuht olnu ja parteilane päälekauba, ku tä vihalõ lät's, nakas alati rääkmä. «Mis siis sellest, et meil Leningradist suvitajad on, õpitegi vene keele selgeks.»

«Sa vast tahat, et Mari nakkaski sullõ baabuška ütlemä,» naarsõ Liivi.

«Kuidas sa räägid emaga! Mida sa koolis lastele õpetama hakkad!» — «Kuis midä, eesti kiilt oppa.»

Kärakas käve. Liivi olõ'õs haina riibun tähelegi pandnu, kuis kõik pümmess ol' tõmmanu ja hiitü peris. Visass riha maha ja juusksõ tütregeese manu ja haardsõ tä üskä. Ku püstü saistas nä'kk, kuis veneläse käest kinni juusksõ mäest alla, tagasi veski manu.

«Mine är latsõga tarrõ,» käskse vanaimä. Hain ol' ka üles saaman. Ja kui äkki taivavärade valla pässi, saie ütsinda vanaimä likõss, kes rõuku kamsõ.

Veneläse käve egä päiv küüni takah maas'kil. Liivi es mõista midägi vällä märki. Arst käve latsõlatsiga viil Maritki kaemah ja tõie asakõsõ. Tark ja kenä inemine ol', latsõ mõistsõ üteldä: tere, koer, aitäh, ja viil mõne sõna eesti kiiltki.

Liivi kirut mehele, a tuu kirju ritu vahe ol' sääne, et Liivi tahtsõ unõta, et täl um miiss, muidu olõss veneläste kätte hulluss lännü. Muidu olõ'õs midägi, aga imä käve kõik aig noidõga juttu ajaman ja jagi viil venelästele aiastki marju. Mis täl viga jaka, ku vanaimä ol' nä istutanu ja kitsknu . . . Liivi es kõnõlõ venelästega. Vene kiilt es mõista tä kah kõgõ paremallõ ja täl es olõ andi moodu peräst nägusit tetä.

Veneläse olli Tšernobõli viinüva tä mihe, veneläse kävevä mitu kõrd pääväh tä küüni takah ja sanna man maas'kil. Mustikist es massa kõnõlda, seene olliva ka kõiki juuriga üles kakut. Ega hummuk lät's karavan, poisi iih ja katõ tokiga vanamutt kõgõ peräh . . . Imä es taha last hoita, vanaimä tekse haina, Liivi saie harva mõtsa mar'ale vai seenile joosta. Hummukuspoole püüd pästä mis pästä an'd ja kor'as aidatagutsõ mar'a kokko, noid es olõ veneläse seeni avastanu.

«Ku aida takka tulõva, sõs . . .» mõtõl Liivi.

Seo pühapäiv sõidi tädipoja ratastõga maalõ. Ja saiva mäe pääl kokko vene poiskõstõga.

«Mis kinno siin tetäs, Tšapajevit fimitass vai?»

«Kost neo setu umma siia saanu,» nõudsõ poisi. Liivi selet as'a ärä.

«Saa'õi no jaku! Läämi teemi kambaka!»

«Kuis sa no latsi pessät!»

«A meil maja veneläse küll pesvä eestlasi. Mi maja Ivaril varastiva mineva aasta ratta är.»

«Niidämi varrõ maha.»

«Teemi aia ümbre.»

«Teemi mõtsast hirmust hellü!»

«Kaivami lõksi tiipääle!»

«Teemi pedästikku rōivist puudu mehe!»

«Tiiät, esä kõnõl, et Rōugu lähkün ol' mõtsavaht vav-võrnalangi viirde pandnu mitu hussi toki otsa, sōs olli küll kõik liinanaase nigu hōörüss autu pääle tagasi kaknu, vast avitas nailõ kah.»

Liivi tiidse, et tetä nigunii midagi olõ'õi. Tädipoja seivä kõtu kuukõ täüs ja sõitsõva minemä.

Vanaimä ütël küll Liivile, et olgu'õi võhl, aga ega tällegi veneläse miildü'es. Seene ja ma'ra olli kodo ümbrest ko'rat, ku nä vahel mõtsa pässigi. Üt's päiv näüdäss tä Liivile kotust, kos kombainiga ol' kammit. Nä mõlõmba tiidsevä et siia ei kasu kümmit aastit mitte üts mustik.

Pedjäjä olli tõrvatopsõga ehit. Nä tiidsevä, et neo puu raotass maha ja veetäss är. Sōs jääse langi. Paar tükki ol' noid joba. Ja sääl punõt vavvõrnit. Aga ossõ olõ'õs viisit kokko kor'ada, nii et jalgu-alune olli rēbastigune.

Ku nä mõtsast vällä tulli, jäivä nä hiitünult saisma. Veneläse' — nooremba ja vanõmba naase' ja poiskõsõ — kor'asiva aida takah marju. Käeh! Liivi ol' tuud pelänu. Tuu ol' viimäne uma kodus. Säält edesi jäi ainult aid.

«Kas ti kuradi saat siist minemä! Häpe ei olõ ka säändsill! Kuna ma tii käest midägi tahtma olõ tulnu, häbemädä inimesetükü.»

«Izvinite, mõ nitšivoo nje panimajem, gavarite parusskii,» imest üt's naane. Veneläse saistsi kõrrass püstü ja kaiva Liivit nigu vas'ka vahtsõt aiavärdet. Poiskõsõ pessi sipõlgapesämätäst tokiga lak'ka edesi, ja naase kor'assiva marju edesi.

August jõudsõ kätte ja veneläisi jäie vähämbäss. Puhkus lõppi är. Jäivä ainult veski mant veneläse, aga latsõ olli rohkõmp kotun ja es käü mar'al inämb ku kõrd pääväl.

Miiss tul kodo. Pääväst vereväss palanu, kõhnass jäänü. Liivi kaivass veneläste pääle. Miiss es kaiba, muiass õnnõ, kõnõl anektootõ ja seie munnõ ja praadit lihha, sääl es olõ tuud saanu.

Hummuku jäie miiss maha. Ossõnd ja es jõvva üles tulla. Unu naarsõ viil, et aatomivärinä tii es midägi, a naase värina võti mehe jalust maha. Ol' laupääväne päiv. Arsti es olõ koskilt võtta.

«Eks mine palu veski juurest doktorit.»

«Imä, mine sa.» Liivi es tihka. Liig pallo ol' tä noile venelästele kurja tahtnu.

«Ise lähed. Kutsud oma abikaasale arsti,» üteli imä niisama, ku tä kõrrass, et iga ema hoiab ise oma lapse, kui Liivi tahtsõ mar'alõ minnä.

Miiss es taha arstist kuuldaki. «Vai ma noid veneläsi viimädse kuu ao seeh vähä olõ nännü.» Aga süa es anna rahu. Liivi pidi minemä.

Pikk ol' tuu tii veski manu. Mitu kõrda istsõ Liivi maha ja es taha edesi minnä.

«Kuradi veneläse, võti maa ja mõtsa, võtiva mihe Tšernobõli, kor'ssiva maas'ka, teivä mihe haigõss, ja ma piat pallõma ka viil minemä.»

Sõs nakass Liivil hirm. Tä ol' kuulnu, et ku kiiritüs um, sõs ei saaki inäb latsi vai tulõva vigalidse. Äkki koolõss miiss hoobis är. Sõs Liivi jäl juusksõ hingetümäs. Jõudsõ veski manu. Pini pan'dse rüükmä. Vene latsõ kutsõ pini är.

«Straavstvuitse. Gdee baabuška?» — «Dooma.»

Liivi lät's trepist üles ja koput ussõ pääle.

Miiss sai tervess. Arst üteli, et süük ol' väega rasvane. Sõaväesüük ol' lahja. Tuust leiegi hädä sisse. Miiss parasi.

Suvi ol' joba poolõh augustih. Viimätsit maas'kit veret viil puhmõ all. Haina rohiline nakas kahvatama ja vahtrevõran ol' nätä joba õigõ kahvadu pruunakas ossajagu lehti.

Pere pandsõ kesvä rõuku. Ol' õdakine aig. Päiv joba minekuperi. Pini naksi larmama. Mäe takast tulli veneläse. Kat's poiskõist, noorõmba naase, vanõmba naase...

«Mõõ kuljaajem. Sahvtra ujeedjem. Vaaša semlja krasivaja.»

Nä olliva vakka. Näil es olõ midägi üteldä. Lat's es taha kätt anda. Muidu tä küll kedägi es võõrista.

«Buuduštšeje leeto vstreetimsja» — lubassiva veneläse.

Lätsiva edesi. Miiss tekse rõuku, Liivi nõstsõ kokko, vanaimä riibsõ. Viirdüvä päävä paistõl ol' mihe sälg verrev.

«Nigu indiaanlanõ,» mõtõl Liivi.

1984 ja 1987 Saarlāsõ ja Tartu

ENE MIHKELSON

*

Paar vaikelulist käsirotti roomasid.
keldrist neljandale korrusele kui
vaid teaksin mis kanaleid pidi
Jõllitavad mind köögis sõjakalt
Mõtlen hirmuga rottide ülikuist
kes võivad rünnata keda tahes
Olen mina siis inimilmas
tõesti vaid selleks et kogeda
rottide katselist kontrolli ning
hoiatada hõimlasi läheneva ohu eest
Taganen viisakalt ja pikkade sabade
hääletul sahnal kaovad nemadki

*

Võimlates mis asendasid saale seisnud oleme
nii mitut puhku valvel Nii mitu korda kooli-
põlve jooksul hoogsalt tõstsite ka käed
töötades küll mitte hamletlikku kõhklust vaid
valmisolekut nii mitmeks vääriliseks teoks
Me ajas oli möödumise närbund kirkust ja uue
sõjakamad eod Nüüd kui taevast sajab ikka kuskil
pomme ja õhk on saastatud Me kellelki ei oota
armuande vaid piike tõstes usume end seisvat
vaenumere vastu
Nii ühenduvad ajad ühtlustuvad kombes
Arvud eluraamatuis on ainsad tõed

*

Kui pikk on põlvkond Kelle elukoole hõlmab
kõigi varaks saanud kogemus Ma mõtlen turu-
hõonele kus kevaditi laksub letil kasvuhooneist
toodud vitamiine Kui pikk on põlvkond küsin
kurgi laiust mõõtes Ostan hoopis tomateid ja
rediseid Lihaletil vasaraga müüja peksab
pehmeks mis meil lapsepõlves jäänud saamata
Jah tõesti külastaksin toidupoode küsides
kas seda mäletad või seda tead ning hoopis

ära unustaksin vaated ristiruudu-aknaist põl-
lusiiludest kus köietati kõhnu lehma
Võib põlve pikkust mõõta ja selja sirgust
samuti Kuid piir ei kulge muus kui tõusnud
hindades

*

Ühes metsatukas mängisime huligaane
proovisime puskarit ja sigarette
Teised poisid tegid tulevikuplaane
Plikad nukkudele kleitised õmblesid
Kui sind nii vaatan muutud olematuks
vennaks kes on samast kannust lähtunud
Küll ma tean neid teisenduste turuhindu
sirgeid lipse koolitatud viikisid
Vahel tahaks laatadele minna
näha esmakordselt ilma imesid

ALEKSANDR GRIN

JAKOBSONI VAARIKAAED

Vene keelest tõlkinud Kalle Muuli

I
Gennadi istus tükk aega jõekaldal, silmad päikesest ja veemõtlikust silledusest kassis, kuni terav pakitsus sisikonnas ta püsti ajas ja jõuetutel jalgadel edasi minema sundis. Nõudlik, näriv nälg tõukas teda väikeste kitsaste tänavate poole, kuhu akendest imbus pühapäevaste pirukate ja või nukravõitu lõhna, vahel harva ka napsi võtnud linna-rahva hingeõhu nõrka viinahõngu.

Aeg-ajalt sülitades, et ärritav, näljane sülg tühja makku sattudes nii väga iiveldama ei ajaks, löntsis Gennadi majade varjus, tööst pahklikud tedretähnised käed seljal rusikas. Ta oli armetu, igeriku kehaga kohmakas mehenäss, aukuvajunud ja sakris varblasenäo lihtsameelsetes helesinistes silmades igatsev ootus. Ta tahtis süüa, kogu ta olemust täitis see sügav ja püha mõte. Töömehed, eestlased ja lätlased, möödusid temast, puhtas riides naised ja neiud käevangus.

On kõhu juba täis parkinud, mõtles Gennadi kadedalt ja puhatas põlastusest.

Tänav keeras allamäge, kalda äärde, ja Gennadi nägi jälle vett,

kuid ta ei pööranud tagasi, vaid läks jõekaldal piki kitsast tänavat edasi. Iidne väikelinn jäi seljataha, vastu trehvas hobuvankreid, kalurite majakökse, paate, parvi. Kahe-kolmesaja sammu järel jäi Gennadi seisma, istus savisele kaldanõlvale kivi otsa, keeras mahorkast vilka ja sülitas südametäiega laia ilma poole.

Ta ees, kahe roheline kaldariba vahel, küütles õhtuvalguses jõgi; parema kalda ääres olid lossimisel või laadimisel võõramaised purjelaevad, aurukaljased ja pargased. Kokkupandud purjedest, raadest ja tõrvatud, lossimisel ärakriibitud parrastest uhkas vintsket mereelu, vabaduse ja ränga töö hingust ning veel midagi, mis sarnanes salajase igatsusega kauguste, üleilmse kodumaa, idülliliste maanurkade ja rahutu vabaduse järele.

Seitsme maa ja mere taga, turgatas Gennadile pähe.

Otsekui vastukaaluks ta enda poolnäljas virelemisele kerkisid vaimusilma ette võõrad maad. Ta nägi uskumatult viljakaid, musta sametise mullaga põlde, tohutu suuri punapõskseid inimesi, hiiglaslikke lehti, läikivaid hiidratusid, sinist, korralikult vihmast taevast, ja ei ainsatki ringirändajat. Selle imeilusa maa peremehed kandsid pimestavalt kirkaid rõivaid ega tundnud iial puudust kullast.

Gennadi tõmbas pläru lõpuni ja vaatas igatsevalt ringi. Võõras linn kutsus temas oma iidsete väikeste tänavate puhtuse ja õdususega esile rahutuks tegeva vihavine; kätt armuandide järele sirutada oli siin miskipärast raskem kui kuskil mujal. Ta ajas end püsti, vandus tasa, aga südamest, ja sammus siis piki kallast edasi, olles kindlalt otsustanud, et küsib esimesest ettejuhtuvast majast tüki leiba.

II

Ühekorruseline puumaja, milleni Gennadi jõudis, asus peaaegu veepiiril. Purdekõkatsi lähedal vabede otsas kuivas noot; akna ees, mille äärele olid seatud lillepotid, rippusid puhtad kardinad. Massiivse mustaks tõmbunud ukse ees trepil istus ja popsis inglispipu umbes seitsmekümne aastane vägilase kasvu mees, seljas punase flanelloodriga nahkkuub ja jalas pika säärega saapad. Tuulest ja elust räsitud nägu, kus oli hulganisti tugevaid heasüdamlikke kortse, punakad juuksed, habemeta ninaalune ja targad hallid silmaterad andsid talle pruunist roostest rikutud rohmaka terastoote väljanägemise.

«Tervist!» koogutas Gennadi morni näoga.

Vanamees noogutas. Üleni trammis, ahmis Gennadi õhku ja palus äkki haledalt naeratades:

«Kas te oleksite nii lahke, Kristuse nimel, ja annaksite töötule tüki leiba? Uskuge inimest, kaks päeva pole ivagi hamba alla saanud.»

«Tee tööd . . .» kostis vanamees kurvalt ja popsas piipu. Ta nägu oli äkki pingul ja hajameelne. «Tööd on, tööd on palju.»

«Kusse?» ahastas Gennadi. «Jumala eest, kõik ütlevad nii, aga mine

katsu leida. Tsipa lossiti puuvilla, see on tõsi, siis kadus seegi ots. Jumal hoiaks, kuidas ma küll siia sattusin!»

«Marta!» hõikas vanamees ja lisas eesti keeles paar sõna, mille toonist Gennadi aimas rahulikku käsku. «Kas sa oled Piiterist?»

Gennadi avas suu, aga sel hetkel astus trepile kärmete liigutustega trullakas neiu, päiksepruunid jalad paljad, ning ulatas talle leivakääru ja uhiuue kroonukrossi. Gennadi võttis vastu nii selle kui teise, leiva pistis ta põue, münti aga veeretis natuke aega näppude vahel ja pigistas selle siis kohmetult pihku.

«Suured tänud teile,» sõnas Gennadi minekule asudes.

Vanamees noogutas sõnatult pead, neiu vaatas eemalduvale Gennadile avalikult ja ükskõikselt järele. Gennadi keeras lähimasse, kahe kõrge plangu vahel kulgevasse kivisillutisega põiktänavasse, kükitas kähku maha ja sõi leiva ära.

Poolenaelane käär vaigistas ta isu vähe; Gennadi puistas leivapuru, mis ruttu kõvaks kuivas, peost suhu ja oli püsti tõustes sama näljane kui kümne minuti eest. Uus punakas münt helkis tuhmilt tema söömisest värisevate sõrmede vahel; Gennadi kiristas hambaid ja virutas vihaselt raha kuumusest pruuniks tõmbunud nõgestesse.

«Va punapäine eestlasenäru,» vandus ta südamest ja limpsas paistes keelega üle kuivade huulte. Kuivast söögist killale hõõrutud suulagi ja igemed pakitsesid. «Ise vitsutavad kindlasti kala ja liha,» jätkas ta, kui talle meenusid noot ja värava juures ringi kõndinud kanad. «Talumats . . . samuti!»

Süllakõrguses taras, mis oli ta ees, vihmamustade lippude teravad otsad püsti, olid siin-seal kitsad pilud. Nende alumist osa varjasid takjad ja nõgesed, keskelt, aia seest, paistis rohelust, ja samuti aia seest, pragude ülaosast hõõgus õrna puna, justkui kumaks seal väikeses taraga piiratud ruumis oma isikliku tillukese ja koduse vaksasuuruse päikese loojang. Gennadi surus silma vastu plangupragu, kuid ei näinud midagi peale punakasrohelise segapudru. Igast tühjast-tähjast ärritava logardi sünge uudishimu kehtas Gennadit tagant. Ta vaatas ringi, võttis käeulatuses vedeleva toika, pani selle vastu aeda toeks ja vinnas end oma pikkade sitkete käte abil vööst saati üle lipiteravike.

Tema ees oli vaarikaaed, mis kuulus kahtlemata tollelesamale eesti vanamehele, kellega ta oli kümne minuti eest paar sõna vahetanud. Maja hoovipoolne külg leegitses aknaklaasidelt peegelduva madala õhtupäikese kiirtest, kirevatest lilledest rammusa musta mullaga täidetud pikkades kastides ja kassitappude kohevatest sasipundardest, mis olid kobaras ümber vihmaveetorude. Kogu ülejäänud ruum kõrge tara taga oli täis küpsete vaarikate verevaid täppe.

«Misuke marjamaa!» heldis Gennadi ja vastuseks selle lemmiklapsena hellitatud ja poputatud tibatillukese maatüki sõnatule häälele tuksatas ta südames mingi kodune talupojatunne. Ta silmitses üks-

haaval marju, mis päikesepaistel punetasid, ja magus, hapukas sülg kiskus ta lõuapärad kokku.

III

Gennadi hüppas aia otsast maha ja astus eemale. Ta silme ees püsis marjadest leegitsev vaarikaaed; läbi halli plangu, mille tänavapoolses küljes kasvasid nõgesed ja võililled, viirastusid talle võrdsete vahega istutatud kõrged lopsakad varrepuhmad ja sakilised lehed, millele oli sadanud punast vihma. Pikkade varbade külge jämeda nõõriga hoolikalt, iga oks eraldi, kinniseotud põõsad olid kitsaste vahekaikude kohal latvupidi koos, nii et varred, päikesesäras lehed ja marjad põimusid pikkadeks võlvideks. Mullal, mis oli kobestatud ja puhtaks rohitud, vonkles veetorstik.

Hingevärinal tammus Gennadi jalalt jalale. Ta sees oli lahvatanud maa iidne tuli, mis kasvas üle piinava kadeduse tumedaks ihaks. Tema vaimusilma ette kerkisid ääretud, higi ja pisaratega niisutatud põllud õhtuste tammikute vahel, ahtrad ja kurnatud nagu nälgiva küla hobused. Õlgkatuste sõrestikud, kängus aiad, pidude tige kurbus ja maa — armas, nukker, haige, lähedane ja vihatud maa, otsekui armastatud naine, kes sind petab.

«Äh,» turtsatas Gennadi. «Sa kuradi eestlasenäru!»

Meel mõru, astus ta uuesti aia äärde. Ääretult vaenulik, nagu mõnitus, tundus talle see maalapike; mees vandus, äigas rusikaga vastu aialippi, lõi sõrmed ära ja kahvatas.

See ei olnud solvatud inimese meeletu vihalõõm, mille puhul endale aru andmata ja peatumata tehakse suurest raevust kõike, mida vihast pulbitsev veri käsib. Gennadit juhtis külm ja kärsitu õelus, ebamäärane kättemaksuhimu, milles nälg ja üksindus, visatud leiva-tükk ja võõra talu jõukus segunesid rusuvaks hüljatustundeks. Gennadi vaatas aralt ringi, ronis aia otsa, hüppas rantssti alla ja leidis end tihedate roheliste põõsaste vahelt.

Lämbe kirbe õhk, vaikus, mis oli tulvil reetlikku valvsust, ja vere tasane kohin naelutasid ta mõneks ajaks paigale. Ta laskus kükakile, kuuldas natuke aia unist hingamist ning kompis silmadega varju ja valguselaike; hinge tagasi saanud, tõmbas ta ninaga õhku, veendus, et inimesi ei ole, ja roomas sügavamale aeda. Pulstunud ja kõhn, vihast ja hirmust vabisev, meenutas ta rotti, kes on pimedas keldris taskulambi valgusvihku sattunud. Veel kammitstes miski ta käsi just nagu vetruv oks metsas liikuvat inimest, kuid mees vinnas end püsti, tõstis jala ja virutas tallaga vastu lähimat tugiposti.

Robinal langesid vaarikavarred losakile maha. Hambad ristis, viskus Gennadi põõsastesse, trampis, murdis ja tiris vaarikaid koos juurtega maast välja, murides ja räsides lehti; tema jalge alt ja üleskistud taimede juurte küljest lendas mulda. Hävitamisiha, lausa hüs-

teeriahoog, pani ta justkui kiimalusevärinas üleni vappuma. Kirev nagu kaltsuvaip, keerles silme ees tuulispask; paari-kolme minuti pärast meenutas vaarikaaed laialiloobitud jämedate õlgede lasu. Väsimusest higisena vaarus mees aia äärde. Üle selja jooksid külma-värinad, südameklõppimine mattis hinge ja võttis jõu. Kiirustades hakkas ta üle kõrge plangu ronima, prantsatas alla, hüppas uuesti üles rippu, kobades jalgadele puult tuge; hetk hiljem nägi ta Jakobsoni punakat pead, sirutas käed ette ja tardus paigale.

Eestlane seisis ühe koha peal, ta vaarus nagu karu ja pani äkki käed Gennadi õlgadele. Vanamehe kurgust kostis korinat ja kõõksu-mist nagu langetõbisel, ta tahtis midagi öelda, kuid ei suutnud ja pööras meeletu pilgu oma rüüstatud põõsastega aiale. Gennadi märkas nüüd, kuidas Jakobsoni punased juuksed tuhmusid. Vanamehe pea kattus salapärase valge tolmuga: ta läks korrapealt halliks. Ängistav õudus litsus Gennadi maadligi.

«Mis sa teinud oled?» kähises eestlane.

«Lase lahti!» vingatas Gennadi ja tõstis käed näo ette. Kuid teda ei löödud. Raudsed, puurivad sõrmed pigistasid õlgu, nii et kaela löi valu.

«Sa hävitasid ära!» sisistas Jakobson. Murest ja ahastusest ei suutnud ta karjuda ja väärutas kramplikult pead. «Mis nüüd saab?»

Lööb maha, mõtles Gennadi ja jälgis hirmuga eestlase plagisevaid hambaid. Mehike oleks tahtnud ulguda, aiast minema joosta, näo mulda suruda.

«Kümme aastat,» jätkas Jakobson, «olen ma tööd teinud. Tulid sina. Palusid leiba. Ma andsin sulle leiba. Miks sa tänamatu olid ja kõik ära hävitasid?»

«Tahtsin ja hävitasin!» nähvas Gennadi peaaegu alateadlikult, endal hääl katkemas.

Meeleheide sundis teda hambaid näitama.

«Löö! Miks sa siis ei löö? Hävitasin! Äh! Kuradi eestlaseraisk!»

Hirm oli temast metslooma teinud ja nüüd oli ta valmis kõigeks. Suulakke kuivanud keelelt pääses veel üks mõttetu vandesõna. Kuid ta ei tahtnud haavata Jakobsoni, vaid kõike, mis oli ei-tea-kust tulnud armetu põllu, algelise kedervarre ja aganate kõrvale: linna, härrasrahvast, raamatuid, restorani masinoreli helisid; äraarvamatul kombel seostusid need ta teadvuses selle hoolitsetud, venelasele võõra maalapiga. Kuid ta poleks suutnud sellest iitsatadagi.

Vanamees kummardus — ja äkki oli tema pea kuhugi kadunud. Samal silmapilgul löi põrutus Gennadi hinge kinni, ta nägi enda all planguserva, ülal taevast — ja räntsatas tänavale, kuklaga vastu kivi. Silmis sähvatas punane välg; ta karjatas ja kaotas teadvuse.

Poole tunni pärast tuli ta meelemärkusele ja ajas end jõuetusest vankudes istuli. Peas lõhkus terav valu. Ta tõusis püsti, kompas värisevate sõrmedega oma verest märga kulmu ja puhkes nutma. Need olid

soojad kurjad pisarad. Ise seda teadmata nuttis ta tagasi muretut talupoja paradiisi, kus on leiba, raha ja riiet.

«Jakobsoni vaarikaaed» («Малинник Якобсона») ilmus esmakordselt 1910. aasta sügisel ajakirjas «Vsemirnaja Panorama».

Kas Aleksandr Grin (1880—1932) enne selle loo kirjutamist ka Eestis käis, ei õnnestunud mul välja selgitada. Küll aga hakkas silma 1910. a juuli keskpaiku kriitik Arkadi Hornfeldile saadetud kiri, milles Grin teatab, et ta elab «pidalitöbiste asunduses, ligikaudu 20 versta kaugusel Veimarnist*, ühest Balti raudtee jaamast, ega saa Piiterisse

tagasi tulla, sest ei ole raha sõiduks ja sellega seotud tühisteks, kuid ülimalt hädavajalikeks väljaminekuteks». Sellest kirjast ja kirjaniku kaasaegsete mälestustest nähtub, et Grin elas Veimarni lähedal umbes 3—4 nädalat. 27. juulil oli ta juba Peterburis, kus ta kohe arreteeriti ja saadeti kaheks aastaks Arhangeliski kubermangu asumisele.

Kalle Muuli

* Asula Narva lähedal, praeguse Vene NFSV territooriumil.

POOLA BUKETT

Poola keelest tõlkinud Aarne Puu

WOJCIECH KAWINSKI
Ars poetica

Dmitri Pawlyczkole

Jooksed une ja ärkveloleku
kitsal piiril —
Tõusevad lendu
valguse kohuvad kiired —

Sinu luuletus
on leht
ääretul väljal —

Rohi /1983/

Kui laulab lõoke, hall põlluelanik,
siis tundub mulle, et kuulen unelmate häält.
See nõnda kauge ja kristalne,
et peaaegu uskumatu näib. . .
Ent sinu õrnus minu vastu
on närbund justkui niidet rohi.

Peeter Pere: «Ma ei tea mis kell on». Õli, papp. 1986.

Peeter Pere. «Juht». Õli, lõuend. 1988.

Emale

Nii vähe
tean sinust
ehkki nii tihti
on sinu kuju
mul silmades

Oled
laotuse igavene täht
mis kühmus
pöördumatuse poole

Aeg heljub
kiirte varjudena

meisse
kes me
veel viivuks
jääme

ei miski seda muuta saa
— mu lapsepõlve ulmad —
— eemaldunud peegel —

Hokusai

Värvide taidur.
See kes elustas maastikke ja inimesi
pikal saarel,
kivide, rohu ja kõrkjate keskel.

Nüüd
on tema nägemus
luitunud varjude mäng

kuid see mäng on ikka veel surematu, saavutamatu.

BOGUSŁAW SŁAWOMIR KUNDA

Sokrates

Ta teab juba et ei vasta   Ta teab juba et asi
Kõikidele küsimustele   Pole mitte tões

Ei veena tribunali   Ja isegi daimonion
Ei põgene vanglast   Võib ta hüljata

Krakow, 15. juuli 1985

Heidegger

Wit Jaworskile

Hakka elama keele külalisena
Sõna südames — väljaspool
sidesõnade terrorit

Ole kosmos
Mis on keel
Kodu

Usalda maailma
Mis ulatab sulle
Oma pildi

Kirjuta
Olemuse Suurte Tähtedega
Krakow, 8. mai 1985

Kierkegaard

Ahastus — ütleb ta
— Ei ole õnnetus

Nii nagu vili
Pole õis
Millest on möödunud
Mesilane

Krakow, 1. juuni 1983

*

Taas pöörab päev end selili
Justkui tühjus vaguni akna taga
Tühjus — mis kujutleb end ruumiks...

Päikesest pole sul sugugi soojem
Taskus on võti ruumi
Mis võiks olla kodu
Akna taga loed põldude kaleidoskoopi
Nii nagu reisil...

Krakow, 25. aprill 1981

WIT JAWORSKI

Kalmistud soojades maades

Just nagu oleks iga liivatera
tõusnud põlvekõrguseks
püramiidiks
ja nähes kuidas luud ja käed
muudavad savi kiviks
tead, et surm on
kurnatusseisund.

Peeter Pere.
«Jäämine». Õli, lõuend.
1987.

Peeter Pere.
«Proua». Õli, papp.
1987.

Ma püstitasin rohelise telgi Soodoma lähistel.
Destilleeritud õhk täidab tühjuse.
Päike pörkab vastu päikest.
Jalataldade all on toorsoolast vundament.
Selle all peab olema oja,
milles tardunud kehad ja marmorid —
juba asjade tõelisus
heidab välja varjude ilutulestikke.

Mu keha kisub rõngasse kui vits.
Viskleb liival ja ma ei tea,
kas täitub ennustus,
sest ta kaotab sisu ja on ainult
himurus.

Dareios I

Kui talle pähe puistati liiva,
teadis ta juba, et see on tuhk,
ja kui ta hakkas kõnelema, raiuti
ta sõnad kiilmärkideks kaljusse — ja
pikkade aastate vältel peeti neid
sisalike salaogadeks.

Ta surus maha joonlaste mässu
ja laskis vermida kuldmünte —
tänu sellele ta kuninglikud silmad
ja kõrvad saavutasid uskumatu
ühiskondliku ulatuse.

Behistuni pärismaalased ütlevad, et
demokraadid poleks saanud takistada
tema edasitungi läände.

Selles põlenud õhus nad usuvad,
et Maraton on vaid väljade
kõrguv kiviplaad.

Idamaa tarkusest I

Oma täieliku vanaduse kohta
ütles Keiser: —
«Meie maal on mitu
kaunist kohta. Võib-olla

hakkan puhkama, ja kui
mul on midagi kirjeldada,
siis hakkan ehk kirjutama. Kui
mu silmad jäävad endiselt
teraseks, hakkan vaatama telefilme,
et näha,
kuidas näeb välja
kodumaa.»

Idamaa tarkusest II

Küsimusele: kas maailm viib teid meeleheitele?
vastas Keiser: —

«Ma olen sellele väga lähedal. Kuid meeleheilte olla
oleks justkui liiga vara, sest kui hakkad tundma
meeleheidet, siis on umbes nii,
nagu hakkaksin surema.»

Idamaa tarkusest III

Võimalikust juurdepääsu keelamisest oma varandusele
ütles Keiser: —

«Me ei ole kättemaksuhimulised ega pettunud.
Oleme selleks liiga vanad ja liiga küpsed.»

STANISLAW FRAN CZAK

Kokkulepe

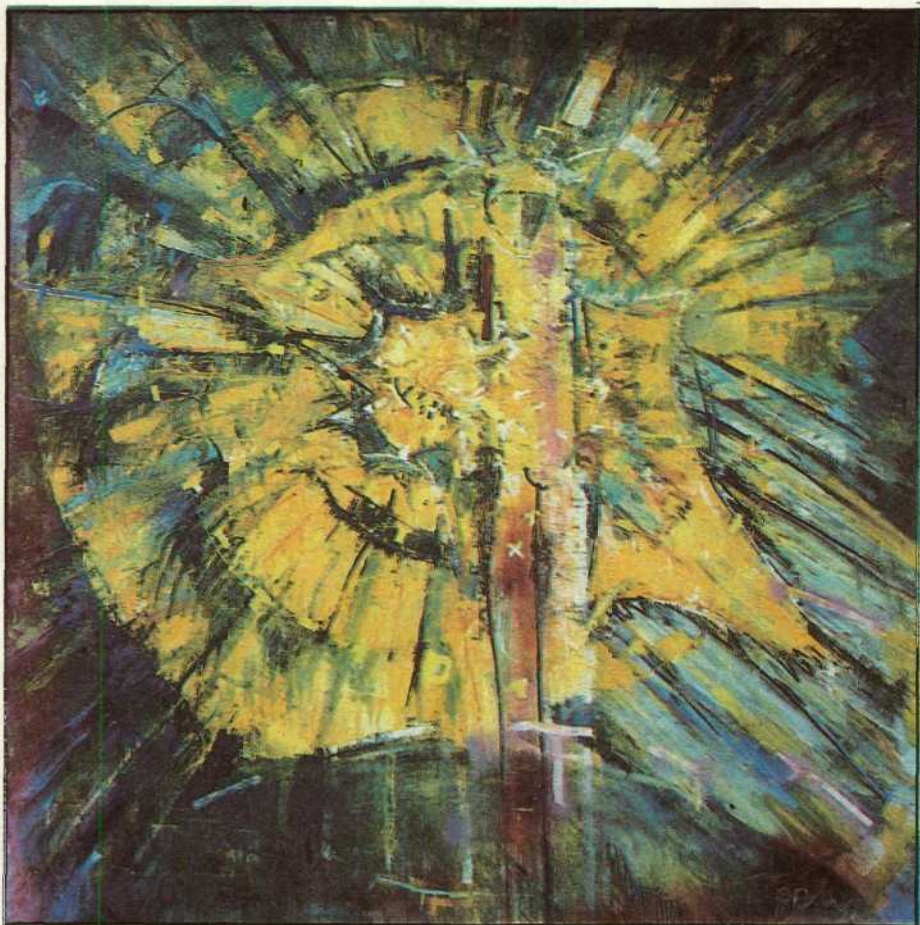
meis mõlemas on
võrdselt kurjust headust
piisab kui võtta
esimene ettejuhtuv
sõna mis

me maailmu
kujundab
kas kirjutame
omavahelisele
kokkuleppele alla

Kes sa oled?

Kes sa oled
tundmatu sõber, kes sa
mängid igal ööl
minuga elu peale kaarte
Kes sa oled
sina kelle nägu ma

kunagi ei näe kuigi
tunnen su survet
kõris
Kust tuleb
mu hirm?
Nagu kutse...

Peeter Pere.
«Fäevast päeva, kuust kuusse II». Õli, lõuend.
1987.

Peeter Pere.
«Päevast päeva, kuust kuusse I». Õli, lõuend.
1987.

Minu kodu

Oli alati
isegi siis kui
mind ei olnud Oli
meie oma ka siis kui meid
aeti sealt välja ja
sinna asusid elama
võõrad siis
kui teda tallati rautatud
saabastega Oli ikka
ehkki teda raputasid

Pühendus

See vihmapiiisk mis
voolab mööda sinu nägu
sündis pilvedes
mis naasid puhkusest
Balatoni ääres

granaatide lõhkemis-
spasmid
ja aeglaselt põledes
kerkis ta
tule punasel sõjavankril
hajudes kõrgel laotuses
kaugel Minu KODU
tõusis uuesti nagu
Fööniks tuhasta

Ta on kullavärviline ja
olematu puhkuse maitsega
Ta on kauge nagu
meie pulmareis
mida pole olnud

ANDRZEJ KALISZEWSKI

Luule Waweli all

Poola keelest tõlkinud Aarne Puu

Kraków, Poola vanimaid (IX saj) linnu, mis oli Gnieźno järel teiseks pealinnaks, on alati olnud üheks arvestatavamaks teadus-, kunsti- ja kirjanduskeskuseks. Isegi Poola jagamise traagilisel ajajärgul ei kaotanud Piastide ja Jagelloonide linn — omariikluse kestvuse sümbol — kunagi oma osatähtsust. Just nimelt siit algas I maailmasõja ajal tee iseisivsusele.

Poola kirjanduse algus seostub Waweli raamatukogu tegevusega XI sajandil. Hiljem koondusid kuningliku õukonna ümber rahvuskirjanduse rajajad: Jan Kochanowski, Mikolaj Rej ja teised. Siin trükiti esimesed poola raamatud.

Väga tähtsat osa etendas Kraków ka kaasaegse poola luule arengus. Sest just nimelt endine pealinn sai XIX ja XX saj vahetusel modernismi, sümbolismi ja Noor-Poola kirjandusliku rühmituse loojate — kirjanike ja kunstnike asupaigaks. Siin löid ja tegutsesid Stanisław Wyspiański, Stanisław Przybyszewski, Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Lucjan Rydel, Tadeusz Boy-Zieleński. Imestust aga võib tekitada asjaolu, et just Krakówis, poola kultuuri ja ajaloo kõige pühamate mälestiste varjus, tekkisid selle sajandi kahekümnendatel aastatel uued luule-

suunad, mida iseloomustab artistlik revolutsioonilisus: futurism, konstruktivism, Esimene Avangard, mida nimetati ka Krakówi Avangardiks. Waweli all kirjutasid luuletusi ja asutasid ajakirju Tadeusz Peiper, Jalu Kurek, Jan Brzekowski, Julian Przyboś, Tytus Czyzewski, Bruno Jasiołski.

Pärast 1945. a elasid Krakówis peaaegu kõik sõjatules ellujäänud kirjanikud, teiste hulgas Czesław Miłosz, Tadeusz Różewicz, Jerzy Andrzejewski, sest Warszawa oli ju rusudes.

Ka tänapäeval tegutsevad Waweli all enimarvestatavate kirjanduslike kool- ja põlvkondade esindajad. Poola Kirjanike Liidu Krakówi osakond oli ja on ka nüüd suuruselt teine pärast Warszawa oma. Krakówis elab ja loob üks poola tänapäeva luule nestoreid — Jan Bolesław Ożóg (s 1913), kes on autentismiks kutsutava luulesuuna looja. Alles hiljuti lahkusid elavate kirjast I Avangardi üks loojaid Jalu Kurek, luuletaja, prosaist, teenekas ühiskonnategelane Tadeusz Hołuj, poola kaasaja kuulsaimad poetesse, paljudesse keeltesse tõlgitud, Varssavi ülestõusust vapustavaid värse loonud Anna Świrszczyńska.

Krakówiga on 1945. a-st seotud Wisława

Szyborska, kes on Zbigniew Herberti kõrval juhtivaid filosoofilis-intellektuaalse luulesuuna esindajaid. Tiheidalt on Krakówiga seotud ka kahe varalahkunud luuletaja Halina Poświatowska ja Andrzej Bursa elu ja looming. Nad on tänapäevani väga populaarsed, eriti noorte hulgas.

Peab märkima, et poola päraströjajaegse luule kõige arvestatavam formatiooni — «Pölvkond 56» (mis taaselustas lüürika pärast sotsrealistlikku perioodi) — esindavad Krakówis mitu väljapaistvat luuletajat: Jerzy Harasimowicz — avaldanud üle 40 luulekogu, Tadeusz Śliwiak — samuti väga hinnatud, subtiilne lüürik, Stanisław Czycz — «katastroofilise» luule viljeleja ja eksperimentaator. Raja taga viibivad Jerzy Horodzyński ja Jan Zych, Warszawas kolis «külakoolkonna» üks tuntuimaid esindajaid — Tadeusz Nowak.

Tõsi küll, kuuekümnendad aastad ei toonud väljapaistvaid debüüte, kuid ometi peab tähendama, et just nimelt siin andsid endast märku kaks tuntuimat keskmise põlve luuletajat, kes viljelesid eksistentsialismi: Wojciech Kawiński ja Wincenty Faber (suri 1980).

Teise tähtsama suuna poola päraströjajaegses luules peale «Pölvkonna 56» väljaastumist löid 70. aastate alguses Uue Laine esimesed raamatud ja manifestid. Nad tahtsid luua nn «otsekõnet», ründasid tunnustatud autoriteete, heitsid neile ette positiivsust, püüdsid tõstatada oma loomingus teravaid ühiskondlik-poliitilisi probleeme. Enamik selle suuna autoritest elab Krakówis. Need on Julian Kornhauser, Adam Zagajewski, Wit Jaworski, Stanisław Stabro, Jerzy Piatkowski. Umbes samal ajal või natuke varemgi debüteerisid poetessid, kes harrastasid refleksiivset, veidi ironilist luulet: Ewa Lipska, Krystyna Szlaga, Elżbieta Zachenter-Splawińska, Beata Szymańska. Krakówisse kolis üle Wrocławis «lingvistilise» suuna esindaja Bogusław S. Kunda.

Samuti 70. aastatel tekkis Krakówis grupp «Tylicz», kus omakorda viljeldi antiurbanistlikku luulet, selle grupi liikmed (Adam Ziemiński, Józef Baran, Andrzej Warzecha, Andrzej K. Torbus, Wiesław Kolarz) pöördusid taas provintsi ülistamise, lihtrahva avardunud võimaluste ja kõlbluste teemad juurde. 70. aastate lõpul debüteeris ka Uue Aastakäigu põlvkond — kirjanikud, kes seostasid end «Pölvkonna 56» saavutustega. Oma loomingus kontsentreerisid ja kaitsesid nad põhiliselt üksikisiku ühiskondlik-kultuurilist tähtsust elus ja kunstis. Krakówis esindavad seda põlvkonda Krzysztof Lisowski, Andrzej Kaliszewski, Bronisław

Maj — igauks neist on juba mitme luulekogu autor.

Viimaste aastate debütantidest väärivad tähelepanu Jerzy Fiut, Stanisław Franczak ja Artur Rotter.

Krakówi luule areneb nagu tervik, seostades kaasaja nõudeid austusega ja isegi pietismiga traditsioonide vastu, viimastest ammutab ta ka meelsasti inspiratsiooni. Kraków, veebruar 1987

WOJCIECH KAWIŃSKI on sündinud 1939. aastal Debicas. On lõpetanud poola filoloogina kõrgkooli Krakówis, kus ka praegu elab ja töötab. Avaldanud rea luulekogusid: *Odległości postuszne* («Kuulekad vahemaad») 1964, *Narysowane we wnętrzu* («Joonistatud sisemuses») 1965, *Białe miasto* («Valge linn») 1973, valikkogu *Pod okiem słońca* («Päikese silma all») 1980, *Listy do ciebie* («Kirjad sulle») 1982, *Miłość nienawistna* («Vihkav armastus») 1985. Praegu toimetab luuleosakonda ajakirjas «Pismo».

BOGUSŁAW SŁAWOMIR KUNDA on sündinud 1943. aastal Teheranis (Iraanis). Lõpetas filosoofiateaduskonna Wrocławis ülikoolis, kus 1975. aastal kaitses ka humanitaarteaduste kandidaadi kraadi. Töötab Ajakirjanduse uurimise keskuses Krakówis ja ajakirja *Zdanie* («Arvamus») toimetuses. PÜTP ja Poola Kirjanike Liidu liige. Avaldanud luulekogud: *Nadzieja* («Lootus») 1972 ja *Marynarze pociągów dalekobieżnych* («Pikamaarongide meremehed») 1984, jutukogud *Charakternik i inne opowiadania* («Karakteriga ja teisi jutustusid») 1974 ja *Nie pierwsza gwiazda nie ostatnia* («Mitte esimene ega viimane täht») 1983, poola tänapäeva proosat käsitleva esseedekogu *Dwa pejzaże świata* («Maailma kaks maastikku») 1982, lühimonoograafia «Julian Kawalec» 1984, tänapäeva poola poetide, kes elavad Tšehhoslovakkias Zaolzie, antoloogia *Słowa i krajobrazy* («Sõnad ja maastikud») 1980. Tõlgib luulet tšehhi, slovaki ja vene keelest.

WIT JAWORSKI on sündinud 1944. aastal Żywiecis. Filosoofiakandidaat, kirjandus- ja kunstiajakirja «Pismo» peatoimetaja. Luuletaja, prosaist, esseist. Avaldanud: *Zła wiara* («Tige usk») 1972, *Adres zwrotny* («Saatja aadress») 1974, *Sale sztuki realistycznej* («Realistliku kunsti saalid») 1977, *Czerwony motocykl* («Punane mootorratas») 1980, jutustused *Wielki ucisk* («Suur rõhumine») 1978, romaan *Krótki lont* («Lühike süütenõör») 1985, esseed *Poezja filozofów* («Filosoofide luule») 1984, luulekogu *Image* (1984).

Peeter Pere. «Karmoškamees teiselt poolt». Õli, lõuend. 1987.

Peeter Pere. «Tsoon nr . . .». Õli, lõuend. 1988.

STANISŁAW FRAN CZAK on sündinud 1946. aastal Bieńkówcēs. Elab ja töötab Krakówis. Luuletaja. Poliitika- ja ühiskonna-tegelane. On avaldanud kolm luulekogu:

Calopalenie («Tuhaks põletamine») 1984, *Kim jestem* («Kes ma olen») 1984, *Ballady malowanki na szkłe* («Ballaadimaalingud klaasil») 1984. Ettevalmistamisel kogu *Antytezy* («Antiteesid»).

VAPPU VABAR

PEETER PERE ISEENDAS JA KOGU MAAILMAS

Raamatus «Hilismodernism» kirjeldab ameerika kunstiajaloolane Edward Lucie-Smith lääne pärastõjaaegse kunstielu mehhanismi, kuidas koostöös kunstikoguja ja -kriitikuga kujuneb võimeka kunstniku edu. Esialgse reputatsiooni hangib noor maalija või graafik mõnes eragaleriis ühemeenitusega, mille õnnestumist märgivad ajalehed ja kunstiajakirjad. Väljapanek on üldjuhul kokku pandud tervikliku *show*'na, mängides kriitikalte kätte pidepunktide vajaliku müüdi loomiseks. Esialgne tunnustus kätte võidetud, võib kunstnik arvestada mõningate ostudega muuseumidesse ja suurematesse erakogudesse. Edasine sõltub eksponeerimisest parajate vaheaegade, iga kord mõne uudse ideega välja tulles. Sellisel kujul pakutakse moodsat kunstnikku omamoodi kaubana esinduslikus pakendis, mis jõuab äraproovitud viisil vaataja ette. Süsteem, mille väljakujunemises oli oma osa Pablo Picassol tema aina uuenevate loominguperioodidega, on avaldanud aastakümnete jooksul mõju ka kunsti arengukäigule tervikuna.¹ Meie kunstis toimib põhimõtteliselt sama mehhanism, ehkki materiaalselt puritaanlikumates tingimustes aitab «pinnaletõusmiseks» esmakordselt äramärkimisest vabariikliku näituse ülevaateartikkel. See on märguandeks ka teistele kriitikuile, samuti kõigile instantsidele, kellest kunstniku töövõimalused sõltuvad.

1986. aastal avastati Peeter Pere kui ekspressiivne maalija. Tema märkamata jäänud debüüt noortenäitusel Tartus oli toimunud viis aastat varem, varsti peale kunstiinstituudi lõpetamist arhitektidiplomiga. 1981. aastal. Temast kui maalijast rääkides ei ole erialal tegelikult meie tingimustes suuremat tähendusrikkust — maaliosakonna praagi korvamine teiste teaduskondade arvel on saanud seaduseks ja mitmekesistab omal kombel kujutava kunsti näitusi. Küll aga oli P. Pere

jaoks oluline instituudis valitsenud teaduskondadevaheline tiheda loomingulise koostöö õhkkond, kust sai alguse ka tema kiindumus maali vastu. Huvi süvenes peale lõpetamist. Alguses tegi ta mõned lillemaalid. See on žanr, mida professionaalide hulgas praegu väga vähe viljeldakse (kui mõned eakad pallaslased välja arvata) ja mis viitabki ehk kunstniku huvide kujunemisele eeskätt maali värvivaldkonnale.

Viie aasta pärast oli ta maalijanägu niisil piisavalt välja kujunenud, et meie nõudlik kriitika sõandas temast koos mõne teise noortenäitusel esinejaga (A. Parmasto, T. Johansen, O. Büttner, M. Koll) rääkida kui uusekspressionismi — rahvusvaheliselt aktuaalseks saanud noortesuuna — esindajast Eestis.² Meie tänase kunsti ekspressiivsete tendentside suhe rahvusvahelise neoekspressionismiga on problemaatiline. Mõlemad ühendab muidugi vastandumine maha käinud avangardile, aga kui lähemalt vaadata ajaloolisi tagamaid, millest nii siinkui sealpool sageli inspiratsiooni otsitakse, peame kõigepealt roosad prillid eest võtma ja oma seljatagust kaine pilguga hinnata katsuma. On ju selge, et eesti kunstnik ei saa iial oma käsutuses oleva kunstiajaloolise pärandiga ümber käia sellise sundimatusega nagu ta kolleegid vanades kultuurriikides või Ameerikas. Teiselt poolt ei saa ma ikkagi nõustuda selle ülisuure ettevaatlikkusega, millega eestänane kriitika oma kõrge renomee kompromiteerimise kartuses keeldub avangardijärgse kunstiga peaaegu tegelemast («Me pole näinud ei «uusi metsikuid» ega saksa klassikalist ekspressionismi. Nii võib juhtuda, et mõne aja pärast hakkame olemasolevat taset hindama.»³) Igasugune kunst koos kõigi oma tugevate ja nõrkade külgedega on välja kasvanud oma ajast. Uus

¹ Edward Lucie-Smith. Late Modern. New York, 1973, lk 14—15.

² Noortekunst '86. «Sirp ja Vasar» nr 4, 23. jaan 1987.

³ Samas.

stiil leiab tavaliselt eksimatult üles eelkäija nõrgad kohad, mis teda ärritavad erinevalt tolle sügavatest omadustest — viimased jäta- vad vaatamata oma täiuslikkusele nüüd täiesti külmaks. Kriitika ei tohiks ennast asetada kunsti jaoks kättesaamatusse kõrgusse, sest sellega võtab ta eneselt ära võimaluse näha verinoorte «hambutuse» taga nende uue- meelseid kalduvusi.

Tõtt-öelda on suur osa voole meie üles- kirjutatud kunstiajaloo kaugel sellest, et avaneda võimalusterohkete varasalvedena. Pigem tunduvad nad kitsaste riulitena — ühed rohkem, teised vähem ja kolmandad hoopis hõredalt nimedega koormatud. Kat- sed tegelda ühe või teise mineviku kunsti- vooluga (stiiliga), seda tänapäeva jaoks uues- ti ja huvitavalt mõtestada on tänäri suure- malt jaolt erialase kirjanduse piiridesse jää- nud. Erandiks on kubismi-konstruktivismi uus retseptatsioon ja tõlgendamine kujutava kunsti keeles. Üldiselt jäävad siiski kõik 1930. aastatele eelnenud suundumused kan- depinnalt küllaltki rabedaks, vaatamata oma viljelejate töökusele ja andekusele, sest juur- tega on nad ikkagi võõras pinnases. Nii esineb klassikalise ekspressionismi järelkaja meil sädleval ja probleemiderohke näitusena, ent puudu jääb kontseptuaalsest tervik- likkusest, et kujutada endast kompleksset traditsiooni. Mis puutub neoekspressionismi teise allikasse, sõjajärgsesse abstraktsesse eks- pressionismi, siis selle kogemus meil teatavasti puudub. Nii jääb kõige tõhusamaks teostus- punktiks minevikuhaaravaile otsinguile rah- vusliku kunstikooli «Pallas» küps vormi- ja värvitraditsioon, mis kuulub juba meie kul- tuuripinnase toitvasse huumusekihti.⁴ See lõik on ka ER Kunstimuuseumi põhi- eks- positsiooni najal tajutatav omaette tervikuna.

P. Pere oli kuni kõrgkooli astumiseni tartlane. Ta on uurinud paljude pallaslaste töid, tundes huvi eriti nende maalitehnilise külje vastu. Arvatavasti on Tartu maalikooli universaalne vaimsus jätnud tema kujune- misse oma jälje, mis avaldub sõltumatus kunstnikuhoiakus ja vabas julges pintsli- lõngis. Samal ajal on kunstniku koloristi- tunne teinud kindlasti sammu edasi 1930. aastatele iseloomulikust järelimpressionistli- kust kompromissist reaalsusega, mis üld- juhul rohkem või vähem iseloomustab kõiki omal ajal «Pallases» õppinud ja tänaseni tegutsevad «vana kooli» maalijaid. Lõpuks ei saa P. Pere loomingut võtta mingil juhul ainult puhta kunsti, radikaalse värvinäge- musena. Pilditegemise lõppesmärk realiseer- rub sisulisel tasandil.

Esmapilgul iseloomustab neid pilte kõige eredamalt siiski põletav koloriit. Värv on kantud lõuendile mitmesuguse tihedusega pindadena, siin-seal kumab pastooseste pints- lilõõkide vahelt lõuendipinna säravvalge. Kõrvuti asetatud pigem külmad kui soojad rohelised, kollased ja punased kannavad endas võimsa subjektiivsuse märki. Värv eksisteerib sõltumatult kujundist, mida ta modelleerib, tekitades mõnikord ootamatuid kameeleonlikke efekte. Kompositsioon kas- vab loomulikult, nagu iseenesest välja töö käigus, sundides autorit viimastel aastatel aina suurendama piltide formaate. Maalide suveräänsust tõstavad ka eksperimendid vorm- istusega: tahvli mitmesugune kuju, ekspo- neerimine kas ilma või improviseeritud toorest puust raamis, mille materjali kunstnik oma käega metsas maha on võtnud.

P. Perel on ka rahulikemais toonides väljapeetud pilte, mis suplevad ilusas ooker- kollases või koduse interjööri mahedas var- jundirikkuses. Nende *story* pääseb üksikasja- likumalt mõjule sellepärast, et on isiklikku laadi — mis ei vähenda esileküündiva sõ- numi üldnimilikku tähendust. Kuna ühis- kond põeb raskelt impersonaalsuse ja inim- masinlikustamise haigust, tõusevad viimasel ajal just intiimsema rõhuasetusega kunsti- elamuse aktsiad — või mill-iga seletada näiteks R. Kelpmani ootamatult suurt edu publiku kõige laiemates ringkondades? Sel- liste südamlike piltide hulka kuuluvad P. Pe- re «Üksis», «Tütre kiri maalt» ja «Kõik kassid jooksevad üle tee».

Olles üheltpoolt avatud puhtinimlikule tundeelamuslikkusele, torkab samal ajal silma mingi tahtmatu sissepoolepöördumine niie- pea, kui kunstnik püüab tegelda inimeste probleemidega laiemalt. Võib-olla on tänase kunsti nn «enesekesksus» tegelikult üks to- taalse usalduskriisi avaldusvorme, romanti- line pagemine eneserefleksiooni pealetun- giva sootsumi eest. Kuid nii või teisiti, oma suhted selle sootsumiga peab iga täiskasva- nud indiviid selgeks tegema ja loovisik valab need teostesse. Kohe hakkab silma üks keskne kuju, keda viimasel ajal meie noore kunsti erinevais avaldusvormides üsna sageli on kohatud — kuningas (S.-T. Annus, J. Arro, R. Kurvits jt). Raskel sammul astub ta esile juba kirjeldatud rustikaalses sarapu- raamis lõuendil «See tuleb». Tegemist on identifitseerumisega keeruka sotsiaalse hie- rarhia taustal, ülendatud ja alandatud «mina» täpsete piiride väljaselgitamisega. Ka mitmete teiste piltide keskdes kangelased võivad olla osalised sellesamas väga tõsisel mängus («igaihe sees elab üks kloun»): «Karmoška- mees teiselt poolt», «Maskeraad», «Mägi- ronija», «Olemine». Hulk maale seevastu

⁴ Vt ka: Eha Komissarov. Kõrvalpilk Jaak Arro tõusule. «Vikerkaar» 1987, nr 8, lk 58—59.

kirjeldaks pigem justkui teatud seisundit, tõeksvõetud olukorda subjekti teadvuses. Teema pakub võrratuid improvisatsioonivõimalusi poolabstraktses laadis koos kõigi selle juurde kuuluvate võimaluste ärakasutamisega paleti kapriisidest kuni tabavalt sõnastatud pildiallkirjani. Nii võtab suur lõuend «Juht» avara teema ühemõtteliselt kokku suures jubedavõitu bussis koos tolle ainsa isemeelse reisijaga. Mustaga läbikootud «Lihtsad olukorrad» on suurejooneline näide psühholoogilisest värvistuudiumist. Kavatsus on veidi rõõmsam ja harmoonilisem värviküllases «Ärkab ja peseb hambaid».

Mõned müüdisarnase hoiaku võtnud lõuendid väljendavad kunstniku suhet tegelikkusega kõige laiemas mõttes. Need ei oma palju ühist meie kunstis levinud müüdi-käsitlustega, mis on rajatud ürgsümbolile vms («Maa-ema»). P. Pere teostes puudub ka siin otseselt tõlgendatav tasand, mille

üks põhjus on kindlasti tema otseütlemist vältiv maalimisviis nii vormilises kui sisulises mõttes üldse. Pigem on kõigil ta kujunditel avar tunnetuslik tagamaa. Looduse kõrval, mis on lõputu ja pidevalt uuenev peakangelane, omandab tähtsuse sellega orgaaniliselt kokkukuuluv inimese keha — passiivne, lamav, vaevalt äratuntav, ent elav. Päevitaja lõuendil «Päevast päeva, kuust kuisse» on vaid taevakeha valgusel tardunud hingeta olija. «Legend» on kolmeosaline võimsalt punasega läbituntud maal, kus taas lamava figuuri kujund on juba otseselt kokku kasvanud avara maastikuga, millele kummalsed loodusnähtused silmapiiril annavad pigem tühja planeedi kui meie koduse Maa väljanägemise. Küllap on igapähe oma visioon katastroofide ilust. Selle esilemanamine kannab endas juba sõnumit, mis on hingil määral mõistetav meie kõigile — hoiatussõnumit, aga ka lootuse- ja elusõnumit.

ARVO VALTON

KOHTUMINE VACLAV HAVELIGA

Möödunud aasta novembris olin tuttavate kutsel kümmekond päeva Tšehhoslovakkias. Aasta enne seda olin maa pikuti läbi sõitnud ja selle kaunidust imetlenud, kuid tema kultuuri ja elu praegusest hetkest sain väga vähe teada. On tõepoolest nii, et kui tahad, et üks paik jääks sulle ahvatlevalt tundmatuks, sõida sinna turistina.

Õigupoolest olid mu teadmised Tšehhimaal nüüdisolukorrast üsna lünklikud. Just selles osas, mis puudutas peamist huviobjekti — kultuuri hetkeseisu, rahvusliku olemise keskmeid, tema elujõu allikaid ja tuleviku-loomusi.

Juba lennujaamast läbi Praha elukohta sõites teatasin vastu tulnud sõpradele, et tahaksin kohtuda Vaclav Haveliga. Teadsin temast peamiselt seda, et ta on hea kirjanik, ja nagu ainsa eesti keeles ilmunud näidendi* põhjal otsustanud olin, sugulashing mulle. Olin küll kuulnud, et ta on koostanud hartasid ja ühe sellise eest isegi kinni istunud, kuid meie jõhkras tegelikkuses ei näinudki see nii ebatavaline olevat. Ühiskond karistab oma sõnakuulmatuid, kuid arvasin, et natuke

ka armastab. Igatahes ei teadnud ma, et järelevalve nõme masin on teda liigitanud teisitõmlejate etteotsa. Nagu ma ei aimanud ka seda, et sealses ühiskonnas on nii vähe alles jäänud Euroopa demokraatiast. See pärast pani mind imestama tuttavate küsimus, kas ma ei karda sellist kohtumist.

Siiski õnnestus mul kohtuda härra Vaclaviga alles oma ärasõidu eelõhtul, sest alguses polnud teda Prahas ning seejärel oli ta hõivatud inglimest, kes tema näidendeid olid Inglismaal lavastanud.

Kümnest seal viibitud päevast oli igaüks avastuslik. Iga päev muutis mu ettekujutust sealse kultuuri olukorrast. Et seda mõista, peab selgitama tausta või õigemini seda, millised olid mu eelnevad kujutlused. Vahest kõige täpsem oleks öelda, et need olid jäänud «Praha kevade» eelsesse aega, mil kuuekümnendate põlvkond Eestis oli tšehhide kultuuri-tegevusest suuresti vaimustatud. Ja kuigi teadsin, et tankid olid sõitnud üle «Praha kevade» ning puruks litsunud selle vabadusjoovastuse, ei mahtunud pähe, et järgnevate aastatega on võimalik nii põhjalikult ära hävitada kõik, mis oli väärinud kogu maailma tähelepanu. Teiseks taustast lähtuvaks

* «Teade». LR 1968 nr. 19

teguriks oli asjaolu, et 1987. aasta oli meie enese ühiskonnas paljudi muutnud ning paotanud ust demokraatiasse ja unistuste õiglusriiki.

Sealviibimise neljandal päeval olen kirjutanud oma lünklikku reisipäevikusse üsnagi kriitiliselt:

«Praeguseks on kummitamas pigem väike pettumus siinsest vaimust. Ju olin kaugelt paremini arvanud... On nõmedaid võimu taha varjujaid, on võimu vastu mässajaid — ent vahest on pisut nihestunud proportsioonid. Võimalik tõesti, et vaimuvägevamad on pidevalt emigreerinud, üsna suur osa elab siseemigratsioonis. Mingis mõttes on need siiski eilsed inimesed ega tee ilma. Kus on see noorsugu, kes tahab parandada maailma ja üles ehitada omaenese kultuuri? 20 aastat on liiga pikk aeg haavade lakkumiseks. Küsin seda paljudelt — minuga ollakse nõus, kuid eriti ei näida uskuvat peatselt tõusu. Ikka veel viidatakse 1968ndale — viitavad ka need, kellel siis olid veel kõrva-tagused märjad. Loodetavasti seisab ees paar olulist kohtumist, ehk midagi selgub...»

Ja samal päeval veel:

«Võib-olla kajastab minu tunne mu enese seisundit. Siiski sõandaksin öelda, et on tunda mingit väsimust. Kas ei näidanud seda ka ungari kirjanike lõhkiminemise-kongress oma sõjakast võimuvastasusest hoolimata? On palju virisemist ja mingit kahvatunäolisust. Äkki on see üha enam saastuva inimkonna (või Euroopa ja selle toimeka — luterliku — alge) väsimus? Aafrika allakäigu põhjused on mujal, muud on ka islamimaailma ärritavate põhjused...»

Husi uurija — Husaki korra ajal vanglas istunud daam — rääkis ususangari kohta, et ta polnud võitleja, vaid esindas Keskaega Renessansi vastu...»

On ehk ka sellised tagantjärele-käsitlused meie ajastu väsimuse tunnuseks? Või on see vaid siinkirjutaja vananemine?...»

Kunagi elevust tekitanud kunstinäitused on tänaseks võimatuseni lahjaks jäänud. 60ndatel valjusti kõlanud «Laterna Magica» oli üsna häbi vaadata. Tema loojad on ammu teatrist lahkunud, asi liigub inertsis, püsib oma vanal kuulsusel, publikuks sissesõitnud rahvas. Või kuulus Fialka (Ida-Euroopa Marceau). Tehniliselt ikka veel laitmatu. Mängib etüüde, mis on läbi käinud terye maakerana ning püsinud 27 aastat muutumatuna laval. Maailma stabiilsus on rõõmustav, kindlasti on nendes etüüdides hõrk kunst, kuid ilma see ei tee. Euroopas, kus me nii väga oleme orienteeritud liikumisele, muutumisele, aina uuele. Nii nägingi etenduses vana-neva pantomiimigeeniuse noorust.

See kunst on Tšehhoslovakkias au sees — kuigi neidki slaavlast ei saa pidada vähejutukaks. On hulgaliselt noori miime. Minu võõrustajad esindasid klounaadi, nad üritavad lavastada mu novelle. Need teatri kõrvalharud peale Brno teatri ja mõne *underground*-grupi on põhilised, kes püüavad kaasajale teatrikeeles midagi öelda. Ametlikku teatrit nimetatakse avalikult kivi-teatriks.

Puutusingi kõige enam kokku teatring-kondadega — sinna kuulsid ka dramaturg Havel, kriitikud Pavliček ja Mahhoniin jt, kes tegelevad edasi oma alal, kuid mitte tšehhi ametlikus kultuuris.

Nii teatri kui ka kirjanduse, fotokunsti jm esindajatega üsnagi intensiivselt lävinult võisin lõpuks jõuda järeldusele, et Tšehhimaal on kaks teineteisest lahus seisvat kultuuri. Ametlik on nähtaval. See ei löika maailmas loobereid, kuid pole ka sisemaal populaarne — üksikud erandid välja arvatud. Teine ja julgeksin öelda tõeline kultuur on põranda all. Mõistagi välistab põrandaalus teatud kunstiliike, mis on seotud avalike etendustega või väga suurte kulutustega nagu näiteks muusikateater või filmikunst. Ka draamanäitleja, kes esitab korterites monoetendusi — ühest sellisest räägiti väga kiitvaid sõnu, nägin pilte tema tööst —, ei suuda vist kaua olla ilma avaliku publikuta. Täies jõus aga on kirjandus ja paljud teadused. Nii ilmub põranda all üle 20 ajakirja, neist kirjanduslikke 4, noortele orienteeritud 4, parim teatriajakiri, parim filosoofiaajakiri jne. Välismaal on mitu kirjastust, mis annavad välja tšehhikeelset kirjandust. Põrandaaluste väljaannete toimetused on jälitusorganitele teada. Kui noile näib, et taas on mindud üle piiri, pannakse mõni aastaks-paariks istuma. Karistused näivad olevat pisut madalamad meie omadest, kuid jälitamine sama tihe kui meil mõned aastad tagasi.

Põrandaalused kultuuritegelased tunnevad oma missiooni, on üldiselt optimistlikud ja kultuuri järjepidevusele orienteeritud, käsitavad oma seisundit ajutisena, tunnevad, et peavad tšehhi kultuuri nimel halvad ajad üle elama, kuid üldiselt loevad põrandaaluse staatust ebanormaalseks ning teavad, et võrdlemisi piiratud on see osa rahvast, kes nende loometööst osa saab.

Aeg-ajalt lastakse mõnel tunnustatud tegelasel põranda alt välja tulla ning lülitada ametlikku kunsti. Nii öeldi Hrabali kohta, et mitte Kirjanike Liit ei võtnud teda vastu, vaid tema võitis Kirjanike Liidu vastu. Samas eelistavad paljud jääda põranda alla, kui neile näib, et vastasel korral peavad nad minema kompromissile. On päris noori, kes

kohe debüteerivad pörandaalustes väljaannetes ega ihaldagi lülitada ametlikku kultuuri. Ja seda vist mitte sellepärast, et esimene on prestiižsem, vaid ikkagi sellepärast, et vale on neile vastuvõetamatu. Noor poeetess justutas: ta olnud alla 20, kui lugenud luuleõhtul ette põimiku oma avaldamata luulest, kohe seejärel vahistatud ta ning mõistetud algul 2 aastat tingimisi, mis seejärel asendatud 1,5 aasta vanglaga — nähtavasti ei käitunud ta organite ees piisavalt alandlikult. Küsimusele, kas ta ei taha end avaldada ametlikes väljaannetes, vastas, et tal pole selle vastu midagi, kui saaks avaldada just nii, nagu asjad on kirjutatud, ja oma enese valikul, aga üldiselt pole ta üritanudki, sest vaevalt võetakse, kuna ta on kinni istunud, ja teda rahuldab ka praegune avaldamisviis.

Kõik said aru, kui ütlesin, et eesti rahvas on liiga väikesearvuline, et ta saaks enesele lubada kahte vastandlikku kultuuri: mis me teeme, saame teha vaid avalikult. Igatahes ei öelnud ükski, et ta eelistakski pörandaa alla jääda. Mõned nendest elasid ka materiaalses mõttes üsna lahedasti, enamikul aga oli raskusi ning nad pidid tegema kultuuritööd oma ettevalmistusele mittevastava leiva-töö kõrvalt.

See oleks kokkuvõtvalt nähtuse kohta, mida turistina Tšehhimaal reisides ei hooma ja mida ka mina sain pisutki põhjalikult tundma tänu oma võõrustajate sidemetele.

See nähtus — laialdane pörandaalune kultuur — peaaegu puudub Slovakkias. Kui 1968. aasta lõpplahendust ei nimetatud Moraavia ja eriti Tšehhimaal ei kuidagi teistiti kui okupatsioon (ja oma tänastki olukorda peeti okupatsiooniolukorraks), siis Slovakkias on asjad pisut teisiti: tänu võõra võimu sekkumisele said nad — nagu usuvad — laialdasema autonoomia, kui neil enne oli. Moraavia on vaid ajalooline piirkond ja kultuuri- ning keelelised erinevused on küll olemas, kuid moraavlast ei erista kuigivõrd Tšehhist, kui tegemist pole just etnograafia või rahvaluulega. Slovakiid aga on teine rahvas ja erinevusi rõhutavad eriti nmad ise.

Moraavia keskus on Brno, sealne teater, nagu öeldud, on üks ärksamaid kogu maal. Olid parajasti vene kultuuri päevad ja mängiti katkendeid Gelmani näidendist, instseneeriti üht tema artiklit ja loeti ette ta kongressikõne. Otsingud olid ilmsed, leidmised mitte sama selged. Videolindilt näidati mulle ka «Rohelise seljakotiga mehe» instseneeringut. Eesti kaasaegsetest asjadest on seal veel mängitud Vetemaa «Monumenti».

Teatringkonnad loevad seda teatrit üheks vähestest üleminekunähtustest pörandaalusest kultuurist ametlikku. Brno teatritegijad on hästi kursis ka Haveli loomingu, tahaksid seda mängida, kuid seni on kohalik järelevalve veel kurja väge täis. Ent küllap seegi aeg peatselt tuleb. Sellele aitaks kindlasti kaasa fakt, kui Haveli huvitavaid näidendeid mängitaks Nõukogude Liidus, nagu neid laialt mängitakse kogu maailmas.

Minu pisut kiuslikule küsimusele «Mis te arvate, kui teie tükke mängitaks ka Tšehhoslovakkias, kas neid mängitaks siis mujal maailmas sama palju?» vastas Vaclav tuiselt: «Neid mängitaks siis palju rohkem.» Kunstnik peab oma hinda teadma. Paraku käivad kunstiga kaasas ka sensatsioonilained ning poliitika on üks teguritest, mis määrab selle või teise asja edu. Sellega pole sugugi tahetud Haveli kui dramaturgi väärtust alahinnata — loodetavasti veendub eesti vaataja-lugeja tulevikus ise, et ta asjad on head.

Meie vestlus Haveliga toimus inglise keeles, sest vene keelt ta rääkida ei soovinud, väitis mitte oskavat, kuigi näis aru saavat. Kohtasin Tšehhimaal mitmeid häid inglise ja saksa keele oskajaid, kuid vene keel näib neile kui slaavlastele kergemini omandatav olevat.

Huvi vene kultuuri vastu oli tuntav ka publiku hulgas — ilmselt tänu meie praegusele uutmisajale. Nii hinnati vene filme paremaks Tšehhi enda omadest, noorsoo hulgas oli populaarne Vössotski, kellesse eesti noored suhtuvad võrdlemisi leigelt. Kogesin seda Pisekis kahel kohtumisel õpilaste ja üliõpilastega. Kooliprogrammi teadmised on mõistagi peale sunnitud, Vössotski oli ainus nimi, mis elevust tekitas (kohtumise viis läbi kirjastuse töötaja, kelle ülesandeks — vene kultuuri päevade raames — oli tutvustada vene kirjandust). Nõukogude kirjaniku rolli tuli mul täita ka kirjastuses, kus pidin fortunana välja tõmbama tuhandete kirjade hulgast viktoriinivastused Nõukogude Liidu kohta (viktoriin oli kestnud terve aasta). Loosiõnnelikud said tuusikud turismireisile NSVLi. Kas ahvatles tasuta reisisimisvõimalus või mõistatuste lahendamise hasart, aga kirjade hulk näitab, et mitte kõik ei mäleta 1968ndat kui okupatsiooni algust — või vähemalt on sellega leppinud kui millegagi, mis nii väga ei sega igapäevast elu. Muide, majanduslikult näib see Ida-Euroopa standardite järgi olevat talutav. Kuigi kõneldi, et Tšehhoslovakkia on toodangumahult suhtelist allakäiku teinud (enne sõda oli 7. kohal maailmas, nüüd 14.), kajastub see lihtnimeste igapäevases elus vähe. Pigem on

nähtav suurtööstusest tulenev saastamine, raiskamine ja korralagedus (küll märksa väiksem kui meil).

Mul tuli anda üsna mitu intervjuud, millest üks — nagu hiljem selgus — ilmus põrandaaluses ajakirjas. Tänu Macurale on mu novelle tšehhi keeles ilmunud üsna palju (eraldi 2 raamatut), nendest intervjuuerijad oma küsitlustes lähtusidki.

Paljude huvitavate kohtumiste hulgas oli reisi kõrgpunktiks siiski mu külaskäik Haveli juurde. See algas ebatavaliselt. Suure maja trepil Vltava kaldapealselt oli vastas passi-kontroll — üks sõdur ja kaks erariides meest. Selline asi suutis isegi nõukogude inimest üllatada, nõnda et taipasin ka kontrollijate dokumente kontrollida (kuigi võõral maal elad selle maa kommete kohaselt, ärritas selline politseilikkus siiski parajal määral). Kuna kohtumine oli kellaajaliselt kokku lepitud ja passikontroll viitis omajagu aega (kirjaoskusega on vist kõikide maade jälitajatel raskusi, et nad ühte ja sama asja nii palju kordi üle peavad lugema, või tekitas minu Nõukogude pass — nagu Maja-kovski luuletuses — neis erilisi emotsioone), siis toimuski kohtumine maailmakuulsa dramaturgiga trepil valvemeeskonna juuresolekul. Nende vahel kulges järgmine dialoog: «Kas tahate, et me ise vestleksime teie küllalisega?» — «Kui te ei karda sattuda «Pravdasse».» — «Ärge tehke nalja, härra Havel.» Vaevalt «Pravdasse» sattumine (küllalt kena ettekujutus väljaspool NSVLi tema kirjaniku võimalustest) Tšehhimaa poliitilist politseid hirmutas, kuid passikontroll sellega siiski lõppes. Kui ärritatud nõukogude inimene korterisse sisenedes hüüatas, et selline asi on inimõiguste rikkumine, kutsus see esile kõigi ülejäänute halastamatu naeru. Nagu hilisemast vestlusest selgus, seisti trepil mitte Vaclavi, vaid tema venna pärast, kes on tuntud küberneetik ja elab kõrvalkorteris. Just samal õhtul toimus tema juures korraline loeng noortele (see on nähtavasti midagi mitteametliku ülikooli taolist) ning politseil oli tarvis fikseerida, kes seda külastavad. Sellise nimekirja oleksid asjaosalised neile ka ise andnud, kuid organite tegevuse põhiline ülesanne on inimeste hirmutamine. Kõige halvem neile on see, kui neid ei kardeta. Varemalt olevat sellist kontrolli — lausa pidevalt trepil seistud — tehtud ka Vaclavi pärast. Seisjad olid tuntud ja vahel külma ilmaga pakkunud proua Havel neile kosutuseks kuuma teed. Ikkagi ühise asja ajajad, peavad üksteist säästma. Ka siinsed kinniste uste taga intervjuuerijad on kinnitanud, et nad teevad seda ülekuulatava huvides — et see veelgi kaugemale ei astuks — ja inime-

sed olevat neile selle eest tänulikud. Kes ei tahaks oma rolli heas valguses näha. Ka kõige negatiivsemal tegelasel näidendis peab olema oma sisemine õigustus, muidu muutub rollikäsitus skemaatiliseks.

Veetsin Haveli juures pika õhtu, külalisi tuli ja läks. Osa aega rääkisime töögi vahendusel, osa aega otse. Kodu oli väga tore, selline võiks välja näha rikka kodanase korter Kesk-Euroopas. Tänu paljudele trükistele ja näidendite lavastamisele välismaal elab see Tšehhimaa peamine tagakiusatu küllaltki jõukalt, mis aga ei võta temalt ära valupunkte — ennekõike kindlasti seda, et ta on oma rahvale dramaturgina peaaegu tundmatu, ametlikus kirjasõnas nimetatakse ta nime vaid mõnitavas toonis.

Meie vestluses oli ka mitmeid vaidlusteemasid, kuid lahkusime tõeliste sõpradena. Üle 18 aasta — okupatsioonist saadik — polevat Havel ühtki nõukogude inimest oma kodus vastu võtnud. Olin esimene. Õhtu oli tõesti meeldejääv. Olin kohtunud toreda inimesega, väga hea dramaturgiga, ausa ühiskonnategelasega, kes seisab oma ideaalide eest ning valib kohanemise asemel ebamugava eluviisi.

Hartad, mille üks koostajatest Havel on olnud, eriti «Harta 77», mille eest tal tuli 5 aastat kinni istuda, on sisult täiesti normaalsed dokumendid, mis sisaldavad ebanormaalse olukorra kirjelduse ja esitavad normaalseid nõudmisi. Kui pisutki eemalduda oma igapäevasest sunnielust ning vaadata asjale distantsilt, siis ei vaja selline akt, antud juhul mitte isegi tegu, vaid harta koostamine ja avalikustamine katse, ülistamist erilise kodanikujulgusena. Kartus välja ütelda oma poliitilisi ideaale — need on ju varjatud kujul ka kohanejatel olemas, kuigi hingerahu nimel püüavad nad ka enesele valetada — näitab vaid seda, kui võrd ebaloomulikes tingimustes elavad inimesed 20. sajandi lõpus, mil ajaloo näited paremast ühiskonnakorraldusest on piisavalt teadvustatud, kuid ometi ei püütagi neid järgida.

Niisuguste hartade esitamine — kui pole võimalik teha muud — oleks iga kodaniku kohus. Sellise akti üheks tõukejõuks on kaas-tunne nõrkade vastu, õiglustunne, vajadus seista inimeste eest, kellel selleks on veelgi vähem võimalusi. Kõikidel aegadel on parimaid kirjanikke iseloomustanud püüe kaitsta tagakiusatuid ja alandatuid. Nende eest kostmine teoste kujundlikus keeles on asja üks külg, teine on seda ka elus otsesõnu teha. Viimaseks ei jätku paljudel ametivendadel mehisust. Ometi ei peaks see mitte üksi kirjanikule, vaid igale avaliku elu tegelasele olema orgaaniliselt omane ja psüühi-

liselt vajalik. Ainult selline asi õigustaks inimese esilekerkimist hulgast, vastasel korral on tegemist osavõituga suruvast võimust või siis privileege kasutava poolparasiteeriva olekuga.

Ka meie praeguse muutumise olukorras on üsna hästi eristatavad erineva motiivatsiooniga tegelased, kes võtavad osa mitmesugustest liikumistest või üritavad haarata nendes juhtpositsiooni. Skaala ühes otsas on need, kes tegutsevad ainult õiglustundest, ideaali teenimiseks, asja nimel, ja teises otsas need, kes pürgivad võimule, loovad enesele poliitilist kapitali, lollitavad hulki ning teavad juba ette, et võimule tõustes pole nad paremad nendest, kes seal praegu on — muide seetõttu on nad viimastega vaid näilises konfliktis. Loomulikult on ka viimaste puhul olemas rolli sisemine õigustus, usk, et nad ajaksid asju kehtiva korralduse raames paremini. Nagu ka esimeste puhul ei pruugi puududa kõi isiklikust esilekerkimisest. Motivatsioonide tase ja erisugusus teevadki skaala pikaks ja paljuilmeliseks.

Selliste inimeste puhul nagu Havel või meiegi niinimetatud teisitimõtlejad püüavad võimu esindajad ikka rõhutada isiklike ambitsioone, soovi silma paista (on ju totalitaarsele elukorraldusele enim vastunäidustatud isiku esilekerkimine — juhul, kui too ei asu tipus. Nähtavasti on tipusolija aetav asi nii niigel või inimvaenulik, et mis tahes teine esilekerkija kohemaid ohustab tema mainet). See motiiv ei pruugi alati puududa, aga kuna väljatõugatu seisus on siiski suurte ebamugavuste ja ohtudega seotud, siis langevad enesenäitajad kiiresti liikumisest välja ning siirduvad ohutumatele tegevusaladele. Saada kuulsaks kehtiva korra vastasena peaks küll kõige vähem ahvatlev olema kuulsuse taotlejatele.

Haveli puhul tuletati meelde veel seda, et ta isa olnud jõukas kodanik (tema ja vend on säilitanud kõikidest tagakiusudest hoolimata vanemate korteri). See võis ju nooruses kuidagiviisi mõjutada tema vaateid, kuid kindlasti ei lisanud otsustavust oma vaadete eest seista. Meie hakkmasinast läbikäinud jõukate kodanike järeltulijad on tihti kohanejate esiridades või võimu keskmistes kihtides, ametlikele teesidele vastu rääkimine on allpool olevatest kihtidest tulnute osa, kui nad on pärinud talupoeglikku ausust ja proletaarset julgust. Mõistagi pole sellised «klassilised» eristamised reegliski — eriti halva kõla võivad need saada meie ankeediajastu taustal.

Teine meelissüüdistus isikute ja tervete rahvaste vastu on see, nagu taotleksid nad märterlust ja selle aupaistet kui mitte selts-

konna, siis iseene silmis. Loomulikult on olemas suuri enesehaletsejaid ja nad võivad isegi tähelepanu taotleda, kuid vaevalt nendest võitlejat või oma õiguste eest seisjat saab. Rääkimata sellest et nad oleksid viljakad paljude inimeste õiguste eest seisjana. Märterlus on tõepoolest terveid aegu iseloomustanud — on aga ka ilmselge, et midagi head see nendest aegadest ei kõnele. Kui praegu võib eesti ühiskonnas täheldada optimismilainet, siis tuletagem meelde, kuidas meile alles hiljaaegu meeldis rääkida iga-sugustest sigadustest, mida see või teine positsiooniga inimene korda oli saatnud. Mõnel oli kohe igav elada, kui tal millestki halvast ei olnud pajatada. Eks seegi iseloomustanud meie aega ja seda, kuidas me harjusime kõigega, mis oli karjuvas vastuolus ajaloos väljakujunenud inimsuse ja hea elukorralduse mõistetega.

Vahest see harjumine ongi üks totalitarismi kõige mõistusevastasemaid tulemusi. Võib taluda ülekohust, massilist ebaõiglust, vägivalda, aga kui neid enam ei tajuta sellena, kui need saavad inimesele elunormiks ka sisemiselt, siis on ebanormaalne ühiskonnakorraldus saavutanud oma tõelise võidu. Et meie ühiskonnas see just nõnda on, näitab tõsiasi, kui visalt kulgevad demokrati-seerimise esimesed arglikud sammud, kuidas normaalseid ühiskondlikke eluavaldusi nagu miitingud, demonstratsioonid, nõudmiste ja projektide esitamine uudistatakse õudusega, mis on eelnenud aegade totaalse hirmu võõraslapseks. Eriti on suure naaberriikide hulgas neid, kes igatsevad tagasi endisi «kindlaid» aegu, mil teadsid täpselt, keda karta, ja mil vedamise korral õnnestus naaberriite karistamatult kurja teha.

Sama nähtuse teine pool on käsitus, nagu oleks tavaline ausus, oma arvamuse — olgu see ka vale või piiratud — väljaütlemise julgus, tahe ühiskonda oma arusaamade kohaselt paremaks muuta midagi erilist ning kangelaslikku. See sarnaneb meil levinud töösse suhtumisega, kus igapäevane normikohane tegu kuulutatakse kangelasteoks.

Sellises olukorras võib mõistagi juhtuda, et inimene, kes mõtleb oma peaga ning keda seetõttu peetakse teisitimõtlejaks, hakkab ka ise uskuma oma välgasrolli, eriti kui tal on tulnud oma normaalsete mõtete eest saada ebanormaalseid karistusi.

Havelis ma igatahes selliseid jooni ei märganud. Kuigi näis, et teda ümbritseb hulgaliselt kaasamõtlejaid ja ei puudu nooremate imetluski, käitus ta väga lihtsalt, loomulikult ja sõbralikult. Võimalik, et ta on nende inimeste vaimne juht, ent siis just niisugune, nagu üks juht peab olema: kes

ei sunni ennast peale, vaid keda teised ise valivad, sest vajavad teda kas oma veendumuste ebakindluse pärast või ühiste veendumuste kokkuvõtjana. Ka arvasin ma tähele panevat temas ennekõike kunstnikku, kes vaid olude sunnil on asetunud poliitiku rolli. Seltskonnas valitses tõelise demokraatia vaim, oli kujuteldamatu, et keegi võiks seal jagada kellelegi korraldusi, igaüks näis teadvat oma osa.

Tänavu möödub 20 aastat «Praha kevadest» ja sellest, kui vennasmaade tankid sõitsid sisse maale, mis püüdis kommunistliku partei juhtimisel luua normaalset sotsialismi. Sealsed demokratiseerimisprotsessid sarnanesid üsnagi meie tänastele, kuid olid nendest märksa kiiremad, kuna oli tegemist väikese maaga, kus inimestes säilinud euroopaliku demokraatia traditsioonid. Ma peaaegu ei kuulnud vaimustatud õhkamisi nende päevade järele, kuivõrd see oli ju täiesti normaalne protsess ja seda ei tule ka tagantjärele võtta millegi erakordsena. Küll aga kuulsin palju koledustest, mis järgnesid ja mis andsid tšehhidele põhjust senini asja nimetada okupatsiooniks, kuigi kusagil pole näha võõraid vägesid (need asuvat kasarmutes ja olevat suures isolatsioonis, kuid rääkijate meelest valmis tegudeks). Kuigi Tšehhoslovakkias ei toimunud kaugeltki selliseid metsikusi nagu 12 aastat varem Ungaris, oli ju siin kõik täiesti rahumeelne ja puudus sarnasus ülestõusuga või isegi vastuhakuga. Selle üheks vormiks oli näiteks soovimatus astuda võõrastega vestlusesse võõras keeles (näiteks lasti Vaclavi väljakul noorel naisel, kes läks oma seal asuvasse korterisse, jalad läbi sellepärast, et ta kordas oma ütlust koju minekust vaid tšehhi keeles, millest uksel seisv slaavlasest suguvend aru ei saanud). Rahvas hoidus provotseerimast vägivalda —

juhid hoiatasid ja palusid seda veel enda kätte jäänud, see tähendab juba salajastest tele- ja raadiosaatejaamadest. Härra Pavliček, endine rahvusteatri juht ja Dubčeki keskkomitee liige rääkis, kuidas ta tankide tänavatel olles käis esinemas televisioonis, mille saatja oli peidetud uute majade kvartallis. Meenutas liigutavat lugu, kuidas ta pärast üht sellist saadet kaudteid kesklinna tulles kohanud võõrast vanahärrat, kes oli saadet just vaadanud ja ulatanud talle päikesepriid, öeldes: «Pange ette, härra Pavliček, muidu nad tunnevad teid ära.»

Usun, et juba või õige pea tunnistavad tankidega sissesõitnute võimujärglased oma 1968. aasta augustikuu akti ajalooliseks ja poliitiliseks veaks. Ometi on see sünnitanud hirmunud inimesi ja olukorra, et tšehhi suurimad kirjanikud (ja mitte ainult kirjanikud, vaid ka muusikud, filmiloojad, teatrimehed, teadlased ja isegi paljud sportlased) on kas emigratsioonis või avalikkuse seisukohalt vaikivad tisepaguluses. Kui vigu tunnistatakse, siis tuleb neid asuda ka parandama — seda vähemasti.

Üheks parandamise viisiks oleks ka see, kui me tšehhi suure dramaturgi, ühe enim tagakiusatud, oma veendumuste kindlaks jäänud ja seda ka väljendava kodaniku teoseid avaldaksime. See aitaks ehk läbi murda teda ümbritsevat vaenuseina ka Tšehhimaal, mis seekord võrdlemisi vastumeelselt räägib järele oma suure venna uusi tõdesid ja on väga vähe teinud demokratiseerimise heaks.

Sellesama demokratiseerimisprotsessi toetuseks, rahvastevahelise ebaõigluse heastamise nimel, kolleegi, sugulashinge ja toreda inimese õiglase hindamise pärast jutustasingi ma nii pikalt oma ainsast kohtumisest Vaclav Haveliga.

Juuni 1988

JAAN KAPLINSKI

FAŠISMIST MEIL JA MUJAL II

Nii hitlerismi kui stalinismi suuremaid paradokse on see, et mõlemad, eriti muidugi stalinism on jätnud mulje, nagu oleksid nad ideoloogiad ja liikumised, mis kaitsevad oma riikide ja rahvaste huvisid. Hitler kaotas sõja ja avas sellega enamiku sakslaste silmad, kes said aru, et neid on juhtinud kriminaalne klikk, et saksa rahva ja riigi

nimel on Saksa rahvast petetud ja Saksa riik viidud hävingu äärel.

Kuna Nõukogude rahvas võitis sõja ja Stalin ei häbenenud ülendamad end generalisimuseks ning laskmast end ülistada geniaalse väejuhina, võidu arhitektina, kõik faktid aga, mis tema tegevust teises valguses võinuksid näidata, olid avalikkuse eest var-

jatud, olid ja on paljud inimesed nii meie maal kui ka piiri taga veendunud, et Stalin tõepoolest juhtis oma rahva võidule. Tema julmst tõlgendati vältimatuna raskes olukorras või vähemalt inimliku nõrkusena, mis ei ole oluline tema suurte positiivsete juhi- võimete kõrval. Küünilisemad inimesed on öelnud, et niisugust rahvast ei saavatki teistiti tööle ja sõdima panna kui piitsa ja terroriga.

Ka stagnatsiooniegetes kirjutistes jäetakse Stalinist valdavalt hea pilt ning väidetakse umbes seda, et kuigi ta tegi vigu, ei suutnud ta kallutada riiki (parteid, rahvast) kõrvale leninlikult teelt ja tema juhtimisel saavutas Nõukogude rahvas suuri ajaloolisi võite. Lühemalt olenemata sellest, et mõndakse Stalini vigu (aga mitte kuritegusid!), peetakse teda üldiselt suureks orga n i s e e r i j a k s, j u h i k s, leitakse, et tema ajal kehtis k o r d, mida hiljem on jäänud vähemaks. Nagu kuulsin ühe venelase suust kord Tallinna bussis: «Жил бы Иосиф Сталин, навел бы порядок, бы Истреял кого надо, посадил кого надо...» See on oma- moodi Stalini-usu kvintessents: et luua kord, on tarvis mahalaskmisi ja istumapanemisi.

Stalinism, stalinlik fašism elab meie ühiskonnas just selle usu toel, teda aitab püsida kujutus korrast, mille Stalin terroriga suutis maksma panna ja mida nüüd, liberaalsel ajal, enam pole. Fašismi põhiusk on usk, et kord on vägivaldne, et riiklikult organiseeritud vägivald on korra alus, ongi kord ise.

Selline usk, selline hoiak on rumal ja ohtlik, see on otsekui viitsütikuga pomm või miin, mille ammu surnud diktaator on jätnud oma järglaste teele ja mis võib plahvatades meie tsivilisatsiooni lõplikult purustada. Selle stalinismi-miini kahjutukstege- mine on meie olulisemaid ülesandeid praegu.

Sellepärast on oluline näidata, et tegelikult ei võitnud Nõukogude rahvas sõda mitte Stalini juhtimisel, mitte tänu tema loodud «korrale». Stalin ja stalinism on alati olnud rahva vaenlased, parasiidid, kes rahva elu- jõudu ohtlikult nõrgestasid, riigikorda rän- galt kõigutasid, nii et sõda osutus võrrelda- matult raskemaks ja ohvriterohkemaks ning isegi lüüasaamine tõenäolisemaks kui muidu. Stalin laostas põllumajanduse (vähemalt siin ei suuda keegi mõistlikult väita vastu- pidist), hävitas ning kõrvaldas paremad poliit- tikud, väejuhid ja diplomaadid, viis inimesed terrori ja viletsusega meeleheitele, nii et kollaboratsioonism oli mõnel pool (Ukraina, Baltikum) küllalt massiline, vähemalt Saksa okupatsiooni alguses.

Stalini käitumine tekitab minus vägisi muljet, et ta oli mingi võõra võimu agent,

kes tegi kõik, et laostada ja nõrgestada riiki, mida ta juhtis. Igal juhul ei oleks mõne islami sektii või Lääne luureameti agent saanud teha seda paremini. Usun siiski, et Stalin ei olnud agent. Teda lihtsalt huvitas ennekõike ta oma võim; riigi tuge- vus aga vaid sedavõrd, kui see oli tema või- mule ja julgeolekule tarvilik. Mis juhtub kaugemas tulevikus, ei läinud talle ilmselt korda. Muidu oleks ta pidanud arvestama sellega, et tema terrori ohvritest võisid saada potentsiaalsed vastased, vaenlase liit- lased, ning neid ohvreid sigis aina juurde. Lakkamatu terror muudab ühiskonna eba- stabiilseks. Terrori poolt esile kutsutud häi- reid (riigivastased meeleolud, riigivargus, lohakus, alkoholism) aga püüdsid stalinistid ravida terrori tugevdamisega. Nagu joodik talumees, kes nälginud ja äraaetud hobust sunnib piitsaga kiiremale käigule, mõtlemata sellele, kui kaua hobune veel üldse vedada jaksab ja püsti püsib. Kui kaua oleks püsti püsinud Nõukogude majandus, eriti põllu- majandus, kui Stalini režiim oleks kestnud? Igatahes ei ole stalinism ratsionaalne, vaid irratsionaalne terrori-ideoloogia. Ei saa normaalselt funktsioneerida ühiskond, kus tõde on ohtlik rääkida ja teist inimest ei saa usaldada. Inimese usaldus inimese vastu on terve ühiskonna põhialuseid — aga just seda usaldust oli stalinism peaaegu hävita- mas.

Stalinism, mis on istutanud meisse selle terroristliku korra-idee, on jätnud meid ilma avarama alternatiivse mõtlemise võimalus- test. Stalini võimu ajal lakkas olemast sot- sioloogia, sotsiaalpsühholoogia, ökonoomika, rääkimata poliitika teaduslikust analüüsimi- sest. Teadmised ja arutlused asendati loo- sungite, fraaside ja hüüdlauseetega, paremal juhul pakuti inimestele naiivseid lugusid sellest, kui hea on meil ja kui halb neil. Väärtuseks polnud mitte oma mõtte ja arvamus, vaid ustavuse avalda- mine. Pilt inimesest ja ühiskonnast muu- tus väga primitiivseks. Seda pilti ei aidanud tõsiselt korrigeerida ka stagnatsiooniegsed pooltõed, poolvaled ja vaikumised või häbe- lik, igal sammul kontrollitud ja kitsendatud tegelemine sotsioloogiliste uuringutega.

Nii ongi võimalikuks saanud, et ühiskon- nas, kus on tegeldud tõsiselt matemaatikaga, füüsikaga, kosmose ja ookeanide uurimi- sega, on inimeste teadmised iseendast ja ühiskonnast jäänud või langenud tagasi do- mostroi tasemele, kujutlused inimese kasvata- misest ja kuritegude vastu võitlemisest on pigem keskaegsed kui tänapäevased. Nõuavad ju mõned lugejad oma kirjades ajakirjade toimetustele keskaegsete julmade hukkamis- viiside kasutuselevõttu, elusalt matmist ja

avalikke hukkamisi turuplatsidel! Kui tahame saada üle fašismiohust meie ühiskonnas, tuleb hakata neid asju ausalt ja põhjalikult uurima ning valgustama.

Ausalt ja põhjalikult tuleb ka vaadelda leninismi ja stalinismi vahekordi. Stalini valskus ja enesereklaam on nende kahe ideoloogia vastandlikkust meie silmis liiga kaua hāgustanud. Muidugi ei kõhelnud ka Lenin kasutamast terrorit revolutsiooni vaenlaste vastu, eksproprieerimast kapitaliste, vahistamast tsaariohvitsere ja riigiametnikke. Lenin aga loobus punasest terrorist riiepa kui võimalik, ei pidanud sõjaseisukorda sotsialistliku riigi loomulikuks olekuks nagu stalinistid ja poststalinistid, kelle meelet kord ühiskonnas tähendabki sõjaseisukord a. Lenini viimane suur poliitiline samm — uue majanduspoliitika väljatöötamine oli samm vabaduse, liberaalsuse suunas. Lenini silmade ees ei olnud terrori ja hirmutatud ühenäolisuse riik, vaid vabaduse, loovuse, töö ja oskusliku majandamise riik, kus on ruumi väga mitmesuguste inimestele ja arvamustele. Kui erinevad karakterid olid kasvõi Lenini lähemad kaastöölised, kellega ta võis vaielda, isegi tüllitseda, kellelt ta aga ei nõudnud lõimitavat kaasakiihtmist, isiklikku arvamuset aolekut. Lenin suutis töötada koos Trotski, Stalini, Buhharini, Rōkovi, Lunatšarski, Zinovjevi, Sverdloviga. Kui suur on kontrast Stalini lähikonnaga, kuhu ei jäänud ühtki isiksust, ühtki inimest, kes tahaks või julgeks mõelda ja öelda midagi natukegi omanäolist, rääkimata Juhile vastuvaidlemisest!

Me peame avama tōe minevikust juba ainuūksi selleks, et stalinism, stalinlik korrakujutelm ei saaks kūtkestavaks neile, kes valusalt tunnevad kogunenud raskusi, ei mõista aga nende raskuste tegelikke ja keerulisi põhjusi ning taustu ning on valmis võtma omaks primitiivse, äraproovitud mudeli: luua kõva käega (sõjaseisu) kord, likvideerida igasugu dissidendid, juudid, punkarid, hipid, intelligendikesed ja muu selline meie võõras element, igasugused mitteinimesed ja alaväärtuslikud inimesed. Kui me seda tōde ei ava, võib praegu veel ebakūpsest natsismist ja niisugustest stalinistlikkudest hoiakutest sündida fašistlik ideoloogia, mis pretendeerib olema alternatiiviks praegusele uuenduskursile, perestroikale. Nagu pūidsin näidata, oleks selline stalino-fašism tegelikult hävitav, destruktiiivne jõud, mis ei saa meie ühiskonda, ka mitte suurvene rahvast aidata oma probleemidest jagu saada. Ei stalinism ega natsism ega ükski nende kombinatsioon või variatsioon ei saa tuua meile midagi head.

Nūüd mõned konkreetsamad asjad. Meil

on põhjust küsida, kust saavad noored Nõukogude neonatsid informatsiooni natsionaalsotsialismi ja muude Kolmanda Riigi reaaliade, näiteks SS-auastmete ja mundrite kohta. Kui nende kätte võib ka olla sattunud Hitleri «Mein Kampf» või mõni okupatsiooniaegne propagandateos, usun ma siiski, et põhiallikad, millest on natsismi tundma õpitud, on Nõukogude raamatud ja filmid. Ju siis peab olema midagi viltu neis raamatutes ja filmides või neid jälgivas noorsoos. Oletan, et noorsugu on siiski alati enamvāhem samasugune ja kui ta võtab omaks halbu kujutlusi, on sūū selles, kuidas neid kujutlusi on serveeritud.

Kuidas siis kujutatakse meil natsē? Näib, et tūūpiliselt saatanliku vaenlasena, kehas-tunud Kurjana. Armastatakse kirjeldada näidata kõrgeid natslikke vōimumehi — mustades mundrites SS-ohvitsere, kes on rafineeritult julmad ja kavalad, kellel ei puudu aga mingi romantiline õuduse vōlu nagu Goethe Mefistofelesel. Vaadates filmi «17 kevadist hetke» tuleb tunne, et filmi tegijad on tundnud erilist mõnu sellest, kuidas nende kangelane vabalt ja elegantselt liigub mustade mundrite kandjate huvitavas seltskonnas. Natside koorekiht on julm ja sadistlik, ent külmalt, kuratlikult nutikas, neid vaadates ei teki kahtlust, et nad juhtisid üht maailma efektiivsemat, paremini organiseeritud sõjamasinat. Peale muu on natsid silmatorkaval esinduslikud, tegutsevad maitsekates kabinetides ja lossides, sõidavad stiilsete vanade autodega ja flirdivad vōluvate sekretāridega. Nūū jääb noorele vaatajale mulje SSlastest kui inimestest, kellel on jõudu, tarkust, kavalust, elegantsi, toredaid asju ja huvitav, seiklusi täis elu. Selle kõrval võib tunduda tūūhine, et need vōluvad mefistod lasid piinata ja tappa inimesi, kes pealegi enamasti olid mingid juudid või nendetaoline vähevāärtuslik rahvas. Eriti kui talle koolis ja raamatutes on selgeks tehtud, et suuri ajalooasju ei saa ajada siidikinnastes, et riigid ja revolutsioonid nõuavadki palju ohvreid — metsa raiutakse, laastud lendavad — ning kui ainsad Venemaa isevalitsejad, keda kujutatakse ülekaalukalt positiivselt, on Ivan Julm ja Peeter Esimene. Ehk lūhemalt: me kasvatame oma noortest arusaamist, et SSlastel olid küll julmad, aga āgedad vennad, elasid kihvti elu ja tegid suuri asju, mille kõrval meie elu on vilets olesklemine.

Sedalaadi sõjafilmide ja -lugude pōhivigu on minu meelest selles, et neis ei avata natside, nendesamade mustas mundris SSlaste totrust, Hitleri režiimi arulagedust, mis igāūhele, kes on teda kainemalt vaadelnud, peaks selge olema. Nāha inimrasvast seebi-

keetjates ja koolnute suust kuldhammaste välja kangutajates kuratliku üliratsionaalsuse kehatusti on lihtsalt loll. Kuidas saab pidada ratsionaalseks režiimi, kes, pidades riskantset sõda poole maailmaga (kui maailmavalitsemine on ratsionaalne siht...), kulutab suuri ressursse kaitsetute juutide jälitamiseks, isoleerimiseks ja hävitamiseks. Kuuajalist võitlust Varssavi geto pärast ei saa ju sõjalisest vaatekohast pidada muuks kui totruseks, osaks Himmleri diletantlikust õudusnäidendist, mida laada-tulevärgina kroonis sünaagoogi rituaalne õhkulaskmine. Ma usun, et Saksa kaadriohvitserid võisid SSlaste säärraste tempude peale sülitada ja mõelda, kui palju mõistlikumalt nemad oleksid kasutanud neid tuhandeid mehi, keda untervits Stroop sundis vallutama osa juba vallutatud linnast.

Rõhutan natside käitumise jaburust sellepärast, et seni on meil räägitud peaaegu ainult nende julmusest ja imetletud nende organisatsiooni tõhusust. Sellesama pärast on hea, et meilgi ilmusid — olgugi lühendatult — Kazimierz Moczarski mälestused kõnelustest nimetatud Stroopiga. Mind rabas kõige enam selle mehe nürimeelsus: kõrge SS-aukandja oli vaimselt selgesti madalamal oma kambrikaaslastest, väikesest politseiameetnikust Schilkest. Stroopi-lugu näitab seda, mida ehk tasub näidata korduvalt: vaimne kääbus võib küll teha hiiglaslikke kuritegusid, see ei muuda teda aga hiiglaseks. Kurja suure tähega ei ole olemas, kuri on alati pisike, armetu ja igav.

Meie viga on vist olnud ka see, et oleme liialt keskendunud kurjategijatele ja liiga vähe nende ohvritele. Kuri ei saa olla suur, küll aga kannatus ja valu. Peaksime rohkem mõtlema sellele, rääkima rohkem nendest, kes kannatasid ja surid, kui nendele, kes neis kannatustes ja surmas süüdi olid. Muidu tekib Herostratose-efekt: ajalukku lähevad mõrtsukad, mitte tapetud. Nii on paraku ka Eestis. Tänu Karl Linnase ja teiste temataoliste ümber keerutatud propagandatolmule teatakse nüüd tema nime paremini kui näiteks Artur-Tõeleid Kliimani, Leopold Silbersteini või Lazar Gulkowitschi nimesid. Või Karl Pärsimäe nime, kes hukkus Auschwitzis koonduslaagris, kuuldavasti selletõttu, et ei jätnud oma juuditariit elukaaslast. Lugu, mis väärriks põhjalikumalt uurimist ja tutvustamist. Et poleks nii nagu on praegu: mõrtsukad lähevad ajalukku, nende ohvrid on anonüümised!

Me ei peaks looma SSlaste ümber negatiivset aurat: need mehed olid ohtlikud vaid siis, kui neil oli võimu, võimust ilma jäänu-tena on nad nullid, tühisus, millest pole leida midagi suurt, ka mitte suurt kurjust. Minu arusaamist mööda ei vääri need inimesed

ka mitte surmanuhtlust. Surmanuhtluses on üldse midagi anakronistlikku ja arhailist: hukata võis kuningaid, hertsogeid ja salanõunikke, tänapäeva demokraatlik ja ilmalik ühiskond peaks selle rituaalita — mis oma ohvrit mingil viisil ülendadagi võib — edukalt läbi saama.

Minu meelest oleks Varssavi, Majdaneki ja Tartu natsimõrtsukatele sobivam karistus istuda eluaeg või suur osa ülejäänud eluajast türmis, süüa alumiiniumlusikaga alumiiniumkausist hirsiputru, nühkida kaltsuga põrandat, olla ükski isenda ja oma mäluga ning lugeda ajalehest, kuidas elu läheb edasi. Ilma nendeta.

Natsismi, stalinismi ja teiste nendetaoliste ideoloogiate püsijoon on antiintellektualism, umbusk ja viha intelligentsi vastu. Sellel on pragmaatilisi põhjusi: haritlased oma vaba mõtlemisega on potentsiaalne oht diktatuuri suletud ideoloogiale, diktatuurile endale. Antiintellektualismil on aga ka sügavamad psühholoogilisi põhjusi. Näen nii Itaalia fašismis, Saksa natsionaalsotsialismis kui Nõukogude—Vene stalinismis alaväärsustunde all kannatava, oma vaimse küündimatuse pärast end alandatuna ja kõrvaletõrjutuna tundva keskpärasuse püüdu tõrjuda kõrvale edukad haritlased, võtta nendelt ära võim ja autoriteet, kehtestada vaimuvaesuse diktatuur vaimuse üle.

Vaimsust ei võeta siin mitte peaasjalikult ohuna, vaid millenagi, mida ühtaegu imetletakse, kadestatakse ja vihatakse. Hitler üritas saada kunstnikuks, Goebbels kirjani-kuks, kirjanduslikke kalduvusi oli Stalinil ja Mussolinil, ent kunstivallas ei õnnestunud neil ühelgi karjääri teha. Usun, et realiseerimata ambitsioonidega inimesi oli natside ja stalinistide hulgas silmatorkavalt palju ja nemad moodustasid osalt mõlema liikumise vaimse eliidi või õigemini pseudoeliidi.

Ka antisemitismis on kahtlemata suur annus intellektuaalset alamustunnet. Juudi rahvas on paar tuhat aastat ülimalt väärtustanud kirjatarkust ja õppimist, mis andis neile väga hea soodumuse tegelemiseks teaduse ja kunstiga. Austus vaimutöö vastu, mida eesti, vene või saksa talupoeg tööks ei pidanudki, tegi juutidel hõlpsamaks pääseda vaimueliidi hulka ja süvendas muidugi kadest nende vastu.

Näen paljudes hitlerlastes ja stalinistides mehi, kes said äru, et neil ei õnnestu kuulsaks saada kunstis ja teaduses, ega ka ausas poliitikas, sõjaväes või majanduses, kus nad seda püüdsid teha. Siis üritasid nad end teostada negatiivsel teel, oma edukamaid konkurente kõrvaldades ja/või eitades aktsepteeritud väärtuskaaslastid nendel aladel.

Kirjanduselt nõuti eluläheduse, rahvalik-

kuse ja positiivsuse sildi all tegelikult läbasust ja keskpärasust, teaduselt enda painutamist naiivsete ideoloogiliste skeemide järgi, poliitilike, majandusmeeste ja sõjaväelaste tegevusvabadust ahistati tunduvalt.

Hitlerism laastas peamiselt Saksa intellektuaalset eliiti: suur osa nimekaid kirjanikke ja teadlasi pidi maalt lahkuma. Stalinismi haare oli laiem ja jõhkram — ta represseeris väljapaistvaid inimesi igas valdkonnas: kirjanikke, kunstnikke, teadlasi, sõjaväelasi, insenere, ettevõtjaid, põllumehi ning muidugi revolutsionääre ja poliitiku. Mõned nagu lennukonstruktorid Tupolev ja Koroljov, kelle teeneteta läbi ei saanud, suruti anonüümsusse, töötama vangidena. Aastakümneid toimus ühiskonnas tõeline darvinlik selektsioon, mis hävitas andekamaid ja iseseisvamaid ning soosis andetumaid ja alandlikumaid. Koolipingist peale. Vaimsetest võimetest arendas Stalini aeg inimestes kõigepealt kavalust, oskust end varjata, teeselda. Ühiskond, kus juhtpositsioonil on sedasi selekteeritud inimesed, ei saa olla hästi juhitud ega stabiilne. Kavalpead ja teeskledjad ei pruugi olla head insenerid, jaamaülemad või koolijuhatajad, kuigi ma ei pea kavalust iseendast sugugi täiesti negatiivseks omaduseks.

Nii hitlerismi kui stalinismi haardes elades tuli inimesel varjata oma arvamusi ja omaks võtta arvamused, mis parajasti kehtisid. Ametlikus ideoloogias oli ohtrasti sellist, mis pani intelligendi enesevalitsemise ja aususe proovile. Ta võis loota edule vaid siis, kui suutis oma vastikust alla surudes kaasa kiita tobedustele ja jõhkrustele, millest kubisesid Mein Kampf, parteiajaloo lühikursus, Stalini lühike elulugu ja teised nendetaolised raamatud, rääkimata ajaleheartiklitest.

Stalinistlikus (ja mõnevõrra ka poststalinistlikus) ülikoolis olid filosoofia ja parteiajalugu distsipliinid, mida sageli õpetasid piiratud inimesed, kellele mõnikord ilmselt pakkus sadistlikku mõnu pinnida endast võimekamaid mõne seiga või seisukohaga, mis ausale ja arukale inimesele olid lausa füsioloogiliselt vastikud. Võis juhtuda, et ta ei suutnud seda vastikust lõputult varjata ja küsis mõnel seminaril, koosolekul või poliit-tunnil kohatu küsimuse, mis sai talle saatustlikuks, vähemalt võttis tal võimaluse karjääri teha.

Selgi kombel toimus selektsioon, mis hukutas osa intelligentisist ja õpetas teise osa oma intelligentisust varjama või prostoimalt öeldult lollli mängima. Rituaalne lollimängimine, *sacrificium intellectus* kuulus stalinistliku ja hitlerliku vaimuelu juurde, sellest osavõtmine oli ustavuse märgiks, märgiks,

et inimene on valmis nurinata omaks kuulutama ametliku ideoloogia, loobuma oma isiklikust tõesest ja mõistusest ametliku, *Führeri* oma vastu.

Ratio, mõistuse asemel saab ülimaks vaimseks vooruseks *fides* — ustavus või usk. Usk juhisse, usk ideoloogiasse, ustavus Lenini-Stalini suurele üritusele. Hitlerism ja stalinism on silmatorkavalt lähedased järgale kirikukristlusele, mis samuti alandab inimese oma mõistust ja ülendab tema ustavust ristikirikule, vaimulikule ülemusele. Teame, et Himmler püüdis oma SSiga matkida jesuute. Teame, et Stalini õppis vaimulikus seminaris. Vaevalt aga need seigad on väga olulised. Katoliikluse ja õigeusu totalitaarsemate voolude ja meie sajandi totalitaarsete ideoloogiate vahel on olulisemaid ja sügavamaid seoseid.

Tasub mõelda sellele, et ka kristlus massiliikumisenä toetus väikese ja harimata inimese janule õiguse ja võrdsuse järele. Eba võrdsus ei ole aga sugugi ainult majanduslik ja poliitiline, vaid ka vaimne. Väike inimene tunneb end alaväärsena haritlaste, preestrite, oraatorite, luuletajate ja teadlaste ees. Kuna tal ei ole võimalust saavutada nendega võrdsust intellektis ja hariduses, püüab ta leida ja maksta panna teisi vaimseid väärtusi, milles ta ei oleks halvem, milles ta oma pingutusega võiks täiuse ligi jõuda. Ning ta leiab need väärtused usus, ustavuses, karskuses, kasinuses, aga ka valmisolekus võidelda vaenlase (Saatan, juutluse, imperialistide, kulakute jne) septsuste vastu. Nagu Hitleri ja Stalini järelkäijad, nii olid ka Kristuse järelkäijad valmis ülbetele paganikkudele haritlaste kätte maksta, hävitama, põletama raamatuid ning templeid. Ja isegi tapma neid, kes ei olnud nõus ainuõndsakstegeva kiriku hüüdlauseid tingimusteta omaks tunnustama. Hitlerlikule ja stalinlikule raamatuhävitamisele leiame kõige paremaid paralleele just varakristlaste samasugustest tegudest.

Ei oleks mõistlik jätta märkamata niisuguseid paralleele. Veel olulisem on aga vist see, et näeksimme nende taga olevat sotsiopsüühilist tausta — vaimse ebavõrdsuse suurt tähendust, väikse inimese meeleheitlikku ja vahel jõhkra püüdu oma väiksusest ja alandusest välja murda.

Kui me suhtume mõistmise ja poolehoiuga neisse, kes varandusliku ja poliitilise ebavõrdsuse vastu võideldes võisid teha väga-gi julmi tegusid, ei ole päris õige ega õiglane, kui suhtume ainult põlguse ja hukkamõistuga väikesesse inimesse, kes püüab kätte maksta suurtele inimestele, lollisse, kes püüab kätte maksta tarkadele, haritlastele, kellel on meie aja ühiskonnas nii kadestamisväärne positsioon,

kes oma prestiižilt on otsekui uueaja vaimu-aadel.

Vaimne ebavõrdsus ja temast tekkinud sotsiaalsed pinged on suured. See, kuidas neid kõrvaldada või vähemalt kompenseerida, on palju suurem probleem kui oleme endale tunnistanud. Ainult ühiskonnas, kus ei ole palju neid, kes tunneksid end alandatudena ja kõrvalejäetutena, võime olla kindlad, et meil ei tule põrgata kokku fašismiga mingis vanas või uues variandis.

P. S: Selle artikli kirjutamisest on möödas peaaegu aasta. Aasta, mis on olnud nii sündmusterohke, et pole saanud jätta avaldamata mõju kõigele päevaprobleemide kohta kirjutatule. Mul on rõõm, et mõndagi sellest, mis siin öeldud, on vahepeal jõudnud ajakirjandusse, et Hitleri ja Stalini kõrvutamise ei mõju 1988. aastal enam nii harjumatuks kui ta oleks mõjunud 1987. aastal. Vahepeal ilmunud lõssenkismi käsitlused ja artiklid 1930te aastate repressioonidest on toonud meid stalinismi mõistmisele ligemale, perestroikapoliitika jätkumine raskuste ja tagasilöökkide kiuste on viinud meid kaugemale võimalusest, et fašism võiks mingil kujul meie riigis taassündida. Kahjuks ei saa seda võimalust siiski välistada. Mõnigi asi on veel muutumata. Kuigi Nõukogude väed hakkavad Afganistanist lahkuma, ei ole seniseid arusaamu «sõjalisest patriotismist»

veel radikaalselt ümber hinnatud, TVs seisab jumalateenistuse kohal ikka saade «Teenin Nõukogude Liitu», meie teadlaste erialane ettevalmistus algab endiselt kaheaastase sõjaväeteenistusega ja *last not least* — Afganistani veteranid organiseeruvad rühmadesse, kellel olevat «noorsoo sõjalis-patriootilise kasvatuse edendamiseks» õigus omada mõnel määral relvi ja laskemoona. See uudis teeb muret. Lapsepõlvkogemused on teinud mind busklikuks igasuguse kangelaslikkuse vastu, saati siis veel kangelaslikkuse vastu eksikombel peetud sõjas. Võin ehk mõista võimude soovi tasuda võlga noortele, kellelt see eksikombel peetud sõda võttis tervise, nooruse ja isegi elu. Ent seda võlga ei tohiks tasuda valerahaga. Ja mis on veel olulisem: mitte mingi põhjendusega ei tohiks praegu meie kriisiseisundis maal luua sõjaväelisi ja poolsõjaväelisi organisatsioone oortest, kelle kätte sel kombel satub liiga palju jõudu, kellel on aga liiga vähe tarkust ja kannatlikkust. Kardan väga, et niisuguste noortega võivad hakata manipuleerima kavalamad ja sihiteadlikumad «kõva käe poliitika» pooldajad.

Enamus olulist on öeldud. Mõnd öeldut aga tuleb meele pidada ja korratagi. Nagu näiteks Gustav Suitsu:

Vastu Kurja õelat tegu
ühinegu
kõik, kes õiged südamest.

Jürikus 1988

JURI ABŌZOV

VAATAME ASJA EELARVAMUSETA

Vene lugejani jõudsid peaaegu üheaegselt Mati Hindi artikkel «Vaateid kakskeelsusele roosade prillideta» kuukirjas «Raduga» (1987, nr 6—7) ja Tšõngõza Ajtmatovi pikk intervjuu «Selgusele jõudmise hind» ajakirjas «Ogonjok» (1987, nr 28). Mõlemas arutavad mitteenelased küsimust, kas rahvusbariiris tasub õppida vene keelt teise emakeelena. Ajtmatovi käsitlus püsib harjunud raamides. Ta on igati poolt ning ei näe mingeid raskusi ega varjukülgi. Kaks keelt on nagu kaks tiiba, muudkui aga liugle nendel. Tõsi, Ajtmatov küll hoiatab, et kaht keelt saab tõeliselt omandada üksnes nende võrdõiguslikkuse puhul, millest aga kahjuks pole kinni peetud ega peeta. Kuid üksikasjadesse Ajtmatov ei süvene.

Mõlema kirjutise ilmumine on üsna tähenduslik — seda teravat küsimust, peaaegu et tabu hakatakse, jumal tänatud, ometi arutama. Ja on loomulik anda sõna ka vene keele rääkijale, et see vaataks asja ilma eelarvamusega, muukeelse, eriti veel väikese rahva seisukohalt.

Ma jagan täielikult Mati Hindi artikli vaimu ja olen nõus paljude tema põhiväidetega. See meenutas mulle vägagi A. Potebnja artiklit «Keel ja rahvus», mis ilmus esmakordselt 1895. a ja oleks nüüd justkui teist korda sündinud. Ent kui Potebnja artikkel võeti selle päevakajalisusest hoolimata vastu rahulikult kui teadlase töö, siis Hindi artiklit võib nii mõnigi meie ülepolitiseeritud ajal pidada jultumuseks. Ometi pole Hint

mingi ketser, vaid samuti teaduslikult mõtlev inimene.

Et artikkel avaldati ka vene keeles, siis on see ühtlasi pöördumine minu kui vene-lase poole: kas sa tõesti tahad, et sinu keelt, mida sina pead «suureks ja võimaks», räägitaks vaevu ja tõlbilt, et tõngataks ilmetut ja risust keelt? Muidugi ei taha ma seda. Aga kas siis keelt normaalselt ära õppida ei saa? Sama hästi võiks küsida: kas tõesti pole võimalik saada normaalselt saaki ja seda kadutada koristada? Või kas tõesti ei saa ilma poesabadeta? Kas tõesti ei saa kõigile kortereid ehitada? Miks ei võiks sõita headel maanteedel viletsate asemel? Kõik need nähtused on ühte liiki. Ka haridussüsteem oma formaalse, vaimutu, dogmaatilise «metodis-miga» on muutunud üheks suureks administ-ratiivseks imperatiiviks, mille taga on ainult «davai-davail» ja mis samuti enam ei tööta. Olene harjunud mõtlematult järgima kõik-sugu juhtlauseid ja kontseptsioone isegi siis, kui nad on juba vananenud või kui aeg on näidanud, et nad pole küllalt põhjendatud. Just teaduslikkust on ikka veel napilt. Kui Marx ütles, et ta juhindub põhimõttel «kaht-le kõiges», siis see ei tähenda veel, et ta oleks olnud uskmatu skeptik. Ta oli teadusemees, kes ennekõike pidas tähtsaks kahelda ette-sattuva väite kaalukuses, kontrollida selle elujõudu ja eluõigust.

Kui meile on jõudumööda ja juba ka harjunud asi pöörata ümber jõgesid, teha maatas magesid ja sonkida üles tasandikke, käia buldooseri-ga üle looduskaitsealadest või muidu ainulaadse ökoloogiaga paika-dest, siis pole ju midagi lihtsamat ka inim-kaitsealade, sotsioetniliste struktuuride lõhku-misest, ilma et küsitaks inimeste arvamust. Etnilist massi ei tohi suvaliselt hõrendada või tihendada, justkui oleks see mingi elutu osake loodusest, millelt teatavasti ei tule oodata armuande, vaid aina võtta, võtta ja võtta. Miskipärast on meil arvel küll kõik tonnkilomeetrid, tsemendivagunid, buldoose-rid ja ekskavaatorid, aga mis pärast saab — mitte paberil, vaid tegelikult —, see jäetakse Rasputinite ja Astafjevite kirjeldada. Kuid selle aja peale on kõik juba hävitatud, põle-tatud ja üle ujutatud. Millal küll ometi mõis-tetakse, et iga suurejooneline ettevõtmine peab lähtuma eeskätt nende inimeste saatu-sest, keda projekteerijad on otsustanud «õnnistada»?

Kui plaanis on järjekordne üleujuta-mine (Daugavpilsis hüdroelektrijaama pro-jekt Lätis) või maapõue segipööramine koos põhjavearterite läbilõikamisega (uus fosforiidikaevandus Eestis), siis ei rikota mitte üksnes ürgset looduskorraldust, mil-le tagajärgi keegi ette näha ei oska,

vaid ka inimeste põlist elukorraldust. Tagajärjeks on uus migrantide laine, taas paisatakse kohale hulk tööjõudu, teistsuguse loomu, kultuuritaseme ja teiste nõudmistega inimesi, kelle reeglina pole sellest maast kahju: esivanemate haudu sin pole ja seda võib lagastada oma suva järgi, põlisrahvast küünarnukiga eemale tõugates: mis sa laiatud! Me ei tohiks sulgeda silmi ka selle ees, et tsentrifugaaljõu toimeil ei satu suurriigi ääremaile kaugeltki parimad naaber-rahva esindajad, kelle järgi selle rahva üle otsusta-takse. Mis seal salata, olen palju kordi pidanud häbist maa alla vajuma oma vene suguvendade pärast, kes ei taha austada läti rahvast, tema kultuuri ja traditsioone. Või siis keelt.*

Kui eestlane räägib halba vene keelt, pole veel kõige hullem. Märksa hullem on see, et ka venelased ise räägivad halba vene keelt. Kantseliit, magedad kliised, vääriti mõistetud ja valesti pruugitavad kõne-käänud ja lõpuks ka mingi üleüldine argoo on ju algselt pärit venelaste endi suust ja jõuab alles pärast muukeelsesesse keskkonda.

Inimesele, kes teist keelt vigaselt räägib, pole midagi ette heita — võõrkeele puhul on see loomulik. Etteheitel pöörduvad pigem vene keele kõneleja enda vastu, kui üle ei võeta mitte «suurt ja võimast», vaid vörd-keelt.

Eestis võib tihti näha järgmist pilti (Lätis ei torka see nii silma — kontrast on väiksem ja keeled lähedasemad): kena noor müüjan-na, soeng peas, maitsekalt riides, igati kor-rektne. Aga kui ta siis hakkab vene keelt rääkima... Taevas halasta! Milline vulgaar-ne, risune ja halb keel see on. Ja sugugi mitte võõrapärase foneetika moonutuste tõttu, vaid sellepärast, et see on usaldavalt üle võetud mõnelt vene müüjannalt, kes end «kultur-tregeriks» peab, kuna tema rahval on ju see «suur ja võimas». On muidugi, kuid tema-suguste jaoks on see tarbetu luksus, nagu ka Inimsõõja Ellotška jaoks Ilfi ja Petrovi romaanis. Ise pole nad korralikult keelt ära õppinud, aga õpetavad stiihiliselt teisi. L. Lagini raamatus «Pettumuse saar» rää-gitakse vastavastatud saarest, mille päris-asukad, kes muidu on haruldaselt musikaal-sed, laulavad vaimulikke laule millegipärast hirmus valesti. Selgub, et omal ajal valitses neid keegi saarele sattunud orjakaupleja,

* Sain äsja poola bibliograafia- ja kriitikaaja-kirja «Nowe Ksiażki» järjekordse numbri. Lehit-semisel hakkab kõigepealt silma Jan Rymarczyki raamatu «Tööjõu migratsioon VMANI maades ja selle sotsiaalmajanduslikud tagajärjed» arvustus. Muidugi, nemad uurivad seda probleemi, siin aga ei leita selleks mahti.

kes pidanud oma kohuseks metslasi õigesse usku pöörata. Kahjuks polnud tal üldse muusikalist kuulmist ja ta laulis kohutavalt valesti. Absoluutse muusikalise kuulmisega pärismaalased aga jäljendasid seda valesti laulmist erakordselt täpselt. See, millega sa omakeelses keskkonnas tahtmatult harjunud pead olema, lõikab võõrsil valusasti kõrva.

Teine keel omandatakse tõeliselt ainult siis, kui selleks on mingi stiimul. Teatud määral võib seda asendada ka ajend (karjäär, elukutse, perekond). Stiimul on enamasti seotud kultuuriga, tahtega omandada ja omastada võõrast vaimset kogemust iseenda ja oma rahva hüveks. Rahvastevaheline suhtlemine nõuab kultuurilist stimulaatorit ja regulaatorit, mis võimaldaks võtta vaid vajalikku ning loobuda ülearusest. Keel omandatakse kultuuri kaudu. Piltlikult öeldes peaks kahe rahva vahel olema membraan.

See pole filter, mis toimib surve all, vaid võimaldab omastada valikuliselt. On mitut liiki membraane — tahkeid, vedelaid, orgaanilisi. Protsess toimub neis lahuste kontsentratsiooni erinevuse ja elektrivälja toimele. Edu tagatis oleks kultuuri suur kontsentratsioon ja vaimuse elektriväli. Potebnja kirjutab, et rahvaste vastastikune mõju seisneb vastastikusel ergastamises. «Tunnetatav avaldab meile esteetilist ja kõlblist mõju. Keel on nii esteetiliste kui kõlbliste ideaalide tundmismoodus ja selles suhtes on keelte erinevus sama tähtis kui tunnetuse puhul.»

Võõra nähtuse kultuuriline omaksvõtt algab tavaliselt küsimusest iseendale. Kõigepealt kas või millegi välise kohta ja nii lihtsustaval moel nagu selles Majakovski luuletuses.

Riia linn pole laita —
kena ja puhas,
kasitud rahvas
ja sillutis särab.
Miks siis meil kõik
on nii jõle
ja räpane?
Vastus on lihtne —
asi on pindalas:
nii väikse Venemaa
poole tunniga,
kui võtaks kätte,
saaks üle küürida.

Kõik sõltub sellest, kas küsimus on tõemeeli esitatud, et sellele vastust saada, või üksnes retooriliselt, poleemilise võttena.

Sajand saab varsti otsa, Lätimaa on ikka veel puhas ja korras (ehkki juba vähem), Venemaa aga on ikka alles seisundis, mida

kujutab üks N. Zabolotski värs:

Ja lagas loodus ümberringi
on metsikuna vedelemas.

Pikka aega ei püstitatudki tõsisemaid küsimusi, mis nõudnuksid põhjalikku ja tarka vastust. Lidia Ginzburg kirjutab: «Küsimusi ei teki sellepärast, et puudub neid sünnitav kultuuriväli.» Kui on tõsine soov millegi mõttest aru saada, siis pole võõras keel takistuseks, sellest saab üle. «Mõteteks nimetan ma vastuseid küsimustele. See, mis ei vasta mitte ühelegi küsimusele, on meie jaoks mõtteta.»* ütleb Bahtin. Kui keeleõppimises ei nähta mõtet, ei nähta vastust küsimustele, siis keelt selgeks ei saa või saadakse hädaga pooleks. Keelt tuleb õppida endaja o k s. Aga mitte külaonu rõõmuks. Muidugi, keelt omandada on raske. Raske on isegi oma emakeeles mingi kirjandusteose tegelase, ajastu tüüpilise esindaja või teatud mõtlemistüübi keelt omandada, mis siis veel võõrast keelest rääkida. «Keel pole neutraalne keskkond, mis võiks vabalt ja lihtsalt saada kõneleja intentsionaalseks omandiks, ta on tulvil võõraid intentsioone. Keele omandamine, selle allutamine oma intentsioonidele ning aktsentidele on raske ja keeruline protsess» (M. Bahtin). Seepärast on võõra keele täielik äraõppimine võimalik üksnes siis, kui oma keel on aktiivselt ja loovalt käes, kui omad intentsioonid on selged ja miski millegagi vahetusse ei lähe, kui kõige jaoks leidub oma niis. Erinevate keelte sõnad ei saa üksteist asendada. Potebnja on toonud näiteks aadlilapse, kes teab täpselt, et hoidjalt tuleb küsida. *хлебуца* guvernandilt aga *du pain*. Inimesed on erinevad, erinev on kõneetikett ja käitumine ning seetõttu on ka leib justkui teine nagu ka suhtumine sellesse.

On selge, et kahe keelega opereerides kasutatakse ikka — mitte ainult lapsepõlves — katse-eksituse meetodit, see on paratamatu ka ühe keele piires üleminekul ühest selle allsüsteemist teise. Hint toob näiteks sõna «rahu», mille venekeelne vaste on ühel juhul *мир*, teisel juhul *покой*. Eesti lapsel on seda raske selgeks saada. Kuid selliseid raskusi tuleb ette igal sammul ja neist ei pääse ei laps ega täiskasvanu, ei lätlane ega venelane. Riias on tänav nimega *Miera iela* (Rahu tänav). Sellest juhtumisi teada saanud, kirjutab Leningradi poetess Jelena Vetštomova otsemaid luuletuse sellest, kui rahuarmastav on läti rahvas ja kuidas ta selle eest võitleb. Kõnealune tänav aga viib muide surnuaiale ja selle nimi viitab hoopis kalmisturahule.

* M. Bahtin. Valitud töid. Tallinn, 1987, lk 239.

Üks asi on, kui erinevust ei osata mõista, teine asi, kui ei taheta. Glasnosti õhkkond lubab praegu üles võtta ka selliseid küsimusi, millele vihjamiselgi varem pea õlgade vahele tõmmati ja teist juttu tehti või siis jultunule samas vastulööki anti. Ma ei näe selles midagi kohutavat, kui eesti noore käest otse küsitaks: «Miks sa ei taha vene keelt õppida?» Midagi kohutavat selles poleks, sest ka kõige ootamatum vastus ei taanduks väiteks: «Sellepärast, et ma ei taha seda o s a t a / t e a d a». Lisateadmistest ei ütle ju keegi ära. «Ükski varu pole kurjast», nagu ütleb vene kõnekäänd (Dahli sõnastikust). Noored ei taha vene keelt õppida niimoodi, nagu seda praegu õpetatakse. Aga täpselt niisamuti ei taha ka vene noored oma emakeelt õppida. Julgen väita, et keel ja kirjandus on praegu kõige ebapopulaarsemad õppeained. Sellise hiilgava tulemuseni on viinud kodumaise kooli pidev täiustamine!

Mul on üks tuttav noormees, kes keskkoolis ei tahtnud kuidagi läti keelt õppida, õigemini ei suutnud kohanedu pedagoogiliselt täiesti küündimatu õpetajaga. Mis see õpetaja tegi? Üks päev näiteks käskis ta õpilastel pähe tuupida ja «oma sõnadega» ümber jutustada Kalinini elulugu, teine päev Rainise oma, võttes möödaminnes läbi ühe tuima reegli teise järel. Aga mis «oma sõnadest» saab üldse juttu olla, kui õpilasi hoitakse pidevalt võõraste ilmetute ajalehekeelendite surve all, mida ükski normaalne inimene ei kasuta. Ma olen seda õpikut vaadanud ja ütlen ausalt, et kui ma poleks muul viisil läti keelt selgeks saanud, siis selle õpiku järgi küll ammugi mitte, nii kuiv ja elutu on see! Tekib küsimus, miks peaks Kalinini elulooga tutvuma läti keele kaudu, kui vene keeles on temast olemas märksa põhjalikumaid ja värvikamaid kirjutisi. Ja mida annab Rainise eluloo igav ümberjutustus, kui kooliõpilane ei suuda veel mõista Rainise olemust — tema poeetilist maailmanägemist, tema ajalookäsitust või tema erilist ülevat keelepruuki.

Ühesõnaga, läti keel kui õppeaine kapataks läbi ilma seda omandamata. Hiljaeagu aga asus seesama noormees vabatahtlikult seda keelt õppima ja nõudis mis tahes õpikut, ainult mitte kooli oma. Tal oli äkki hädasti tarvis aru saada, mida laulab läti estradaatäht Rodrigo Fomin, tekkis tahtmine mõista, miks läti lauljad saavad ülevaastustel ja festivalidel esikohti (osake nende aupaistest langeb ka temale — elab ta ju Lätimaal!). Rütmist ja valgusmängust jäi siitpeale väheks, oli vaja ka sõnu. Nähes teda nüüd iseõppijale mõeldud õpikut puurimas või lätlastest naabriplikaga juttu purssimas

ning teades tema rumalat kangekaelsust, olen ma kindel, et õppimise käigus muutub see visaduseks, et ta keele kuidagiviisi selgeks saab. Saab selgeks tänu huvile! Kool aga ei lämmatanud üksnes huvi, vaid äratas koguni vastumeelsust.

Tõeline kakskeelsus saab levida ainult vastastikku soodsas õhkkonnas, ainult siis, kui vähemasti suurem osa liiduvabariigi vene keeles mõtlejaist ilmutab ehedat huvi põhielanikkonna keele ja kultuuri vastu. Miks? Kas või sellepärast, et see võib tõesti olla huvitav. Igas rahvas peitub oma saladus. Iga rahvas on olemasolu üks võimalikke variante. Midagi sarnast oleks võinud toimuda ka sinu rahvaga... Kui... Nagu ulmekirjanduses, mille aluseks on «if»: Mis oleks, kui... Aga äkki... *If its and ans were pots and pans*. Mis oleks, kui me poleks sattunud siia tasandikule, vaid sinna mägedesse... Kui me usuksime toda jumalat ja mitte seda... Kui meid poleks mitte sada miljonit, vaid kõigest üks... Ja kas me praegu suudaksime saada mõne teise rahva sarnaseks või vähemalt temalt midagi olulist üle võtta? Või ei hakkaks enam külge? Ühesõnaga, miks «nemad» on sellised, «meie» aga teistsugused? Ja kas erinevus on ikka meie kasuks? Ja miks see väikerahvas ei haju, vaid hoiab kokku ning tugevneb ja areneb seesmiselt? Ja meie võib-olla ainult vohame, pausime mullide arvel õhuliseks nagu tainas?

See kõik on ju ometi huvitav. Aga kuna me oleme jätkuvalt laisad ja huvitud, ennast täis ja omadega rahul, siis on sellest tekkinud vastastikune tõrge: sina ei taha minukeelset maailmast osa võtta, mina ei kavatse sinu keelt õppida.

Mure rahva ja keele saatuse pärast ei anna end Lätis nii teravalt tunda kui Eestis. Kuid siingi leitakse, et olukord on äärmiselt halb. Üldist veendumust väljendas õigeaegselt üks läti tõlkijanna: «Olukorra muutmiseks tuleks filoloogiateaduskond lihtsalt õhku lasta ja siis uuesti luua.» Ta pidas silmas vajadust revolutsioonilise teadusliku mõtlemise järele — tuleks lõpetada vaimutu ürgtsemine eeskirjades ja reeglites ning mõista, et keel on ühtlasi ka kultuuri keel. Kultuuri tuse all kannatavad nii vene kui läti keel ühtemoodi.

Tänapäeval on palju poolharitlasi, kes korralikult ei oska kumbagi keelt, aga tõlgivad ühest teise ja vastupidi, redigeerivad, retenseerivad ning toimetavad, surudes peale oma keelevorme ja -malle.

Tänu elu dialektikale on vene, s.o suurrahva keel Lätis vähemusrahva keel. Ja see on ka loomulik, tegemist on ju ikkagi Läti vabariigiga. Ning pole põhjust pro-

testida, kui vene keelele mõistlikke piiranguid tehakse. Selle kohta pole tõesti midagi öelda. Tahes-tahmata tekitab aga protesti see, kui vene keel peab end poolharilase järgi painutama. Asi on läinud juba nii kaugele, et läti tõlkijad parandavad vene keeles võõrsõnade traditsioonilist kirjaviisi: Meile kirjutatakse ette juba niisuguseid transkriptsioone nagu *via tertua* pro *via tertua* (via tertia), *ave sol* pro *ave sol* (ave sol) või *хуманизм* pro *гуманизм*. Muidugi, ega keegi ei hakkaks ju meelega ilmset rumalust välja pakkuma. Kõik see on lihtsalt nii läti kui vene leheveergudel lokkava kultuurituse vili. Ja kui kuskil on millegi niisugusega juba «maha saadud», siis läheb varem või hiljem käiku bumerangiseadus.

Üha valdavamaks on saanud püüe käibest kõrvaldada Baltimaade ajalooga seotud nimede, nimetuste ja terminite mittelätipärast pruuki. On tekkinud valvuriseisus, kes kaitses justkui rahvuslikke vääriskeelendeid. Tagajärg on see, et saksa parunid nimetavad oma mõisu kõikjal ainult läti keeles, Vene väed kasutavad I maailmasõja lahinguoperatsioonides nüüdisaegseid läतिकeelseid maakaarte jne. Meil on suure osas ühine ajalugu, kuid pärast anakronismikardina ettetõmbamist ei tunne vene lugeja enam endisi geograafilisi ja ajaloolisi märke ära ning lööb käega: «See on juba puhtalt teie ajalugu ja mul pole sellega midagi pistmist.» Osasamise asemele tuleb võõristus. Ja mida innu-

kamad on valvsad tähenärijad, seda rohkem segadust tekitavad nad läti nimesid lugevas venelases. Vene keelele sunnitakse Lätis tihti peale näiteks lätipäraselt s-lõpulis mehenimesid, ka siis, kui tegemist on juudi, vene või saksa nimedega *Канс* pro *Кан* (Kahn), *Юрийс* pro *Юрий* või *Меркелис* pro *Меркель* (Merckel).

Ilmselt on see teatav püüd tasa teha kahju, mida on pidanud kannatama lätlaste rahvuslik eneseteadvus. Vähemalt ühes valdkonnas peate teie rääkima ja kirjutama nii, nagu meie ütleme. Pole vist mõtet lisada, et sellisel lapsikul moel rahvuslikku vääriskust püsti ei hoia. Tähtis on vaim, mitte vorm.

Mõistagi pole asi filoloogiateaduskonna õhkulaskmises ega ka mitte haridus- või kultuuriministeeriumis. Keeleprobleem tuleb lahendada keeleväliste vahenditega, luua kõigepealt õhkkond, kus pööratakse tähelepanu inimesele, tema huvi- ja kontaktide ringile, pinnasele, kust ta võrsub ja kus ta põrm kord puhkab. Ennekõike peab inimene tundma isiklikku osadust maaga. Kui su saatus on kord niikuinii sellesse mulda maetud saada, siis tuleks ka juba eluajal sellega kuidagi kokku kasvada.

«... maa rüppe me heidame, muutume teakts, nii õige on teda kutsuda omaks» — see Ahmatova luuleridade ilmselge tõde tuleks sedavõrd omaks võtta, et maa põliskeele tundmise küsimus laheneks loomulikult teel ja justkui isenesest.

MAIT ANDO RAUN

KUIDAS SAADAKSE INFORMATSIOONI

Kirjutise «Quo vadis, socium?» (10/87) autoreid on sissejuhatavas toimetuserepiiligi tutvustatud kui tõsimarksismi aluste õõnestajaid. Vaevalt saab lugeda midagi kummalishemat. Kuidas võiks ebademokraatlike ühiskonnakordade läbivalgustamine olla mittemarksistlik, eriti kui artikkel üritab kaudselt osutada ka marksismi väärvormide — stalinismi ja selle farsi (stagnatsiooni) — struktuurile ja esitab lõpuks omapoolse positiivse programmi? Mis on sel juhul marksistlik, kas järjekordne «ületilkuv toost»? See, mis ei tundu ebamugav? Ometi väide-

takse artiklis otsesõnu, et positiivset lõpplahendust ei saabu, kui informatsioon ei saa levida vabalt (lk 76, veerg 1). Kuid ka külgekleebitud silt on üks infolevi tõkestajatest. Just informatsiooni puudulikkus kui marksismivaenulik joon on meie sotsiaalse kriisi üks peamine tekitaja.

Paraku ei ole põhjendatud ajakirja lootus, et artikkel tähendaks pööret filosoofias. Nii informatsioonist kui ühiskonnast kõnelevaid filosoofe on olnud ka varem, kuigi nad on enamasti kasutanud teisi termineid. Asi ei ole mõistetes, vaid sisus. Ent eesti

filosoofia suhteliselt tagasihoidlike tulemuste (puudub originaalne filosoof, rääkimata koolkonnast) taustal on eesti filosoofilise mõtte «uue laine» esimene avalik väljaastumine väga sümboolne. Näib, et meie põlvkond võib olla tuleviku suhtes kindel, kui «infovärvate avamisega» väga hiljaks ei jääda.

Artikli autorite märksõnad — püramiid, lüli, kiht, filter, hierarhia — on piisavalt lihtsad ja selged, et võtta need järgneva käsitluse puhul aluseks. Märksõnade asendamine teistega (meeldivamatega) ei ole üldjuhul otstarbekas, kuna igasugune tõlgendustab paratamatuid infokadusid. Tekib oht, et informatsioon võib saatjalt vastuvõtjale ja sealt tagasi peegeldudes lootusetult ähmastuda, eriti kui arvestada, et artikli autorid ei ole oma märksõnu kuigi sõnaselgelt avanud, eelistades sageli graafilist selgitusviisi. Pealegi peab teooria igasuguse vähegi sobiva märksõnade struktuuri puhul arusaadav olema. Lõppude lõpuks kuuluvad kõik märksõnad keelepüramiidi kõige alumise kihti ja on seega võrdväärsed. Oleneb sellest, milliseid filtreid kasutame, et tõusta järgmisesse, hierarhilisest kõrgemasse kihti. Nii võime ühesugustest sõnadest koostada grammatika, kirjandusteose, kaebuse või filosoofilise kontseptsiooni. Filter on seega printsip erinevate lülide ühendamiseks kõrgema kihi tasemel. Vastavalt lülide hulga ja filtri tihedusele saame püramiidi, millel on kindel arv hierarhiliselt paiknevaid kihte.

Kuna informatsioon on totaalne ega tee vahet tõese ja väära vahel (73,1), siis on ta järelikult universaalne mõiste autorite keelesüsteemi jaoks. Sel juhul võime kõike, mida inimene (vastuvõtja, subjekt) tajub, käsitleda informatsioonina. Jamesi teooria kohaselt tajub inimene küll pidevalt, kuid selekteerib ühtlasi sellest jadast välja neid elemente (infoühikuid), mida ta peab endale kasulikuks. Selline on esmane töötlus. Hiljem väljavalitud infoühikud kas võimendatakse (meeldivad, olulised) või surutakse alla. Mõnikord jõutakse koguni märkide teadvustamiseni. Teadvustamine on protsess, milleks katsete ajal kulub aega peaaegu niisama palju nagu reageerimiseks (tavaolukorras 0,2 sek). Selle võrdlemise pika aja jooksul toimub teadvuses potentsiaalse info selekteerimine ja töötlemine märgilisele kujule.

Paratamatult toimub aga igasuguse töötlemise käigus deformatsioon. Kõigepealt moonutatakse taju selekteerimise kaudu: tajukujundi pidevus lõhutakse (meenutagem gestaltpsühholoogia seisukohta, et osade

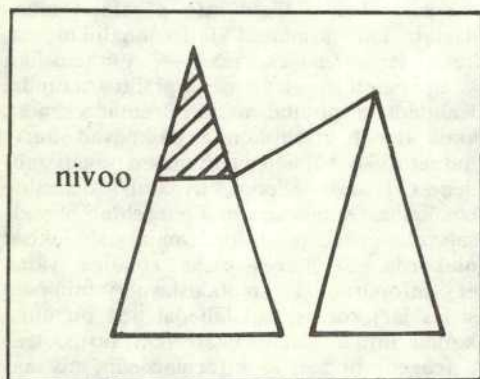
summa ei moodusta tervikut, sest erinevus on kvalitatiivne). Seejärel vajalikud tajuanndmed võimendatakse: püütakse nad venitada kuni teadvustamise läveni, et saada märk. Tajuprotsess võib anda korraga ka mitu märki, koguni assotsiatsioonijadasi, olles sel juhul eriti informatiivne. Infosalduse suurendamiseks on kaks teed: kas intensiivistub tajukujund (objektne võimetus) või alaneb teadvustamislävi (subjektne võimetus).

Järelikult ei ole põhjust arvata, nagu oleks inimene passiivne olend, kes ootab, millist infot püramiidi tipp suvatseb temale alla saata. Vähemalt demokraatliku ühiskonna puhul on niisugune jäikus mõeldamatu. Inimene otsib endale teise keskkonna, kus puudub liikmete sisemine infovaegus (näiteks huviklubi), st kus on intensiivsemad tajukujundid. Või õpib mõistma ridade vahelt (madaldab teadvustamisläve). Ka artikli autorid on mõistnud, et puudub selline inimkogum, milles informatsioon ainult läbi kindlaksmääratud vahekihtide üles-alla liigub ja seetõttu püsib pideva kontrolli all. Nad toovadki oma kirjeldusse sisse teise püramiidi, mis põhjustab esimeses, rangelt sotsiaalses püramiidis (73,2: «suurkapitalist paikneb oma klassivennast väikeomanikust olemispüramiidis võrratult kõrgemal») korralagedusi. Teine, tõese info püramiid moodustub küll samadest ühiskonnaliikmetest, kuid teises järjekorras — tunnetusliku komponendi alusel, võime järgi tõtt ära tunda. Kahtlemata mõjutab teine püramiid esimest, kuna ilmneb, et ühiskonnas paiknevad suurte tunnetuslike võimetega inimesed sageli mõnedest teistest allpool, avaldub sotsiaalne ebaõiglus. Olemispüramiid peegeldub objektset olukorda ja infopüramiid subjektset olukorda. Seejuures oleks ebaõige väita, et infopüramiidi moodustavad inimesed selles järjekorras, kui lähedal nad on ühiskonna infoallikatele (statistikavalitsus, teadeteagentuur jne) — informatsioon, mis saadakse arvudest ja teabemärkidest, ei ole põhimõtteliselt parem mis tahes teistest tajukujundist, nad käsitlevad lihtsalt erinevaid asju. Inimesele võivad väga paljud asjad olla võrdselt olulised. Infopüramiidis ei saa inimesed aetseda vastavalt faktiinfo omamisesse, vaid vastavalt tajuprotsessi (tajukujundist informatsiooni väljaeraldamise) tasemele. Seevastu teadmine ühiskonna olukorrast annab trumbid kätte sotsiaalses olemispüramiidis.

Esitatud infopüramiid on universaalne, sest sisaldab inimese võimet saada informatsiooni, et proovida tunnetada tõe või kohaneda keskkonnaga, kuidas keegi. Ent sotsiaalne olemispüramiid on vaid üks või-

malikke inimese staatuse determinante reaalses keskkonnas. Nagunii saavad inimesed oma staatuse pooleldi juhuslikult (ei ole ju nende määrata päritolu ja kasvukeskkond ega sageli ka mitte vedamine elus). Võime sotsiaalse püramiidi asendada teiste püramiididega, mis on kujult analoogilised ja ka kirjeldusjõu poolest võrdväärsed, ja sooritada analoogilise tehte: kõrvutada neid universaalse infopüramiidiga kui universaalse mõõdupuuga. Oleneb meie häälestusest (sellest, mida tahame välja selgitada), missuguse olemispüramiidi valime. Näiteks võime konstrueerida kultuurilise olemispüramiidi. Nii missioonitundega inimesi kui võimuahneid leidub igas kultuuris. Või ehitame kunstilase olemispüramiidi ning toome infopüramiidiga kõrvutades välja loomepiinade ja konjunktuursuse vahekorra. Iga võrdlemise puhul ilmneb põhimõtteliselt ühesugune tendents: grupis, mille olemispüramiidi tipp ei vasta infopüramiidi tipule (informaalne liiderkond ei kattu formaalse liiderkonnaga), lõikab infopüramiidi läbi nivoo, millest ülalpool asetsevad isikud satuvad konkreetse olemispüramiidi struktuuriga konflikti:

viirutatud ala: ebaõigluse all kannatavate isikute hulk

Viirutatud alasse jäänud inimeste info-töötlemise tase ületab olemispüramiidi hierarhia tippu infotöötlemise taseme. Näiteks kultuuriideoloogia (valitsevate koolkondade) nivoost kõrgemal asuvad loojad jäävad mõistetamatuks, kui nad ei suuda teha revolutsiooni olemispüramiidi sees, seevastu need, kes järgivad valitsevat kultuuriideoloogiat, saavutavad privilegeeritud positsiooni. Siit nähtub, et püramiidi ei pea kindla struktuurina alati koos hoidma mitte võimukas inimene, vaid piisab ka võõrandunud informatsioonist, mida Marx nimetas ideoloogiakaks. Infopüramiidi ja olemispüramiidide kõrvutamisel tekib alati ühesugune probleem-

telg: v õ i m — v a i m. Kõik olemispüramiidid on — kas või varjatud kujul — võimupüramiidid, sest inimesed paiknevad selles hierarhiliselt oma staatuse järgi, samal ajal kui inimese vaim (tajuprotsessi kvaliteet) määrab ära tema asendi infopüramiidis.

Võgotski poolt loodud kultuurantropoloogia koolkond on jõudnud järeldusele, et (kui kasutada artikli terminoloogiat) iga kultuur loob oma olemispüramiidi, mis on erinevad teiste kultuuride omadest, kuid mitte paremad ega halvemad, ja istutab kasvatuses käigus teadmise neist püramiididest oma ühiskonna liikmetesse. Nii püsivad traditsioonid.

Seni ei ole avastatud arenenud kultuuri, milles olemispüramiidid oleksid vastavuses infopüramiidiga. Kultuuride areng näitab, et mida suuremasse vastuollu satuvad olemispüramiidid infopüramiidiga, seda rohkem desinformatsiooni peavad olemispüramiidide liikmed levitama (näiteks kasutama religioosset sundust). Need, kes paiknevad infopüramiidis allpool nivood, on olukorraga rahul. Kuid need, kes on kõrgemal, kas murduvad, muganduvad või tõmbuvad endasse. Suur endassesulgunud inimeste arv võib tähendada nii ühiskonna väga kõrget vaimset taset (nivoo asub kõrgel, kuid sellele vaatamata leidub palju neid, kes on opositsioonis, kuna tunnetavad tõe intensiivsemalt) kui ka juhtide madalat taset (nivoost kõrgemal asuvaid isikuid on palju lihtsalt nivoo madaluse tõttu).

Psühholoogia andmetel oleneb inimese kasvatamine sellest, missugust staatust olemispüramiidides tema puhul tulevikus eeldatakse. Raskestikasvatatavuse fenomen näitab, et mitte iga inimene ei sobi sellesse vormi, mis on tema jaoks määratud. Jättes kõrvale juhud, kus inimene soovib saavutada samasse kihti, kuid mõnesse teise lülisse kuuluvat asetust (kuna ta arvestab täpsemalt oma erivõimeid kui tema kasvatajad, näiteks soovib juuksuri asemel juurdelõikajaks), tekib kaks võimalust: tema üldvõimekus on kas madalam (nn «sõgeduse» protest) või kõrgem kui eesmärgi jaoks vajalik. Viimasel juhul on kasvatataval inimesel kolm võimalikku reaktsiooni:

- v õ i t l e b nõudmiste vastu — murdub (hukkub)
- e i v õ i t l e nõudmiste vastu — mugandub
- d i s t a n t s e e r u b nõudmistest — sulgub endasse

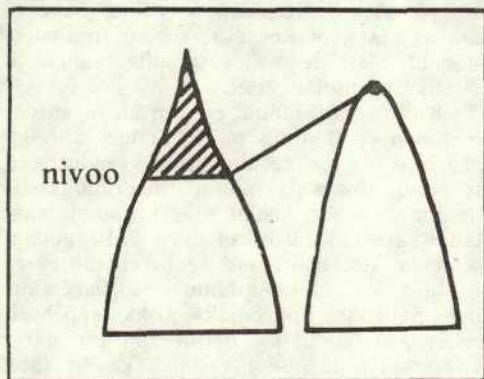
Madala nivoo näitena võib tuua stalinismi: madal nivoo võimaldas suuremal hulgal rahvast mingite eriomaduste (mida hindas tipp) abil pääseda ligi sotsiaalse olemispüramiidi kõrgetele kohtadele. Need, kes

stalinismiga võitlesid (või vähemalt tundusid potentsiaalsete võitlejatena, kuna nende nivoost kõrgem tase paistis silma), repressiiviti. Teised distantseerusid stalinismi nõudmistest, jäädes sotsiaalse olemispüramiidi suhtes ükskõikseks ja luues kõrvaltoõmbumise n n vaikselt opositsiooni (ka nemad tundusid kahtlastena ja võisid langeda repressiivijate kätte, kuna ei andnud olemispüramiidi tipmistele lülidele enda kohta infot, nt õpetaja Abutalip Ajtmatovi teoses «Ja sajandist on pikem päev»).

Kuid oleks vale väita, nagu puudunuks endassesulgunutel informatsioon. Nende informatsioon oli teistsugune. Üldse on kahtlane ettevõtmine ajada infode vahele piirivagusi. Ametliku sotsiaalse info eristamine teistest on hea vaid selleks, et kirjeldada inimese käitumist ühiskondlike institutsioonide suhtes. Analooilise mõte on ka teiste informatsioonide eristamisel: neid saab käsitleda vaid millegi suhtes, mitte abstraktselt, nagu artiklis paiguti on püütud teha.

Kuni filtrid olemispüramiidi erinevate kihtide vahel on reguleeritud administratiivsete (kunstlike) reeglite abil, on olemispüramiidide ja infopüramiidi kujud paratamatult erinevad, sest administreerimine raskendab arenemist vastavuses loomulike eeldustega. Ülaltoodud reaktsioonide tõttu on infopüramiidi tipp paratamatult ahenenud. Sinna kuuluvad põhiliselt need, kes on valinud endassesulgumise tee. Teisest küljest ei ole korrektne ka olemispüramiidide tipp, sest nivoo madalus võimaldab suhteliselt vaba ligipääsu püramiidide tippu — see põhjustab konkurentsi ja võimuvõitlust.

Sotsiaalsel olemispüramiidil (mis näib olevat artikli autorite käsitluse nurgakiviks) ei saa olla väljakujunenud tippu juba sellepärast, et puudub riik, mis oleks kogu maailma endale allutanud ja kindla riigikorra

maksma pannud. Ka ajalugu ei tunne niisugust olukorda. Ainult ühtse riigi puhul tekib eeldus, et sotsiaalse olemispüramiidi

ja infopüramiidi kujud võiksid kattuda; sel juhul ei ole riiki vaja, sest puudub tarvidus vägivaldla järele teiste riikide suhtes (mida pole) ja oma kodanike vastu, kes ei ole asendiga riigis rahul (püramiidide kattumisel ei esineks ka seda). Autorid usuvad, et niisugune olukord saabub ja nimetavad selle kommunistlikuks süsteemiks (76,1), selgitamata paraku, kuidas toimub kommunismis püramiidisene hierarhiline jaotus. Marx, kes andis kommunismile teoreetilise põhjenduse, kinnitas seejuures, et inimesi jäävad eristama v õ i m e d, mis kommunismi tingimustes saavad võimaluse täielikuks väljaarenemiseks. Ajaloo vältel on esitatud lähedasi ideid ka varem, kuigi mitte alati järjekindlalt. Euroopa kultuuritraditsioonis vist kõige varasem sotsiaalne püramiid, mis rajaneb infopüramiidi primaarsuse tunnustamisele, leidub Platoni õpetuses.

Platoni mudeli kohaselt antakse kõigile inimestele alguses võrdsed võimalused arenemiseks. Kui nad on küllalt õppinud, valitakse välja perspektiivikamad õpilased, kellele tegeldakse edasi. Lõpuks jäetakse alles vaid kõige andekamad. Neist koolitatakse filosoofid. Filosoofideks saavad need, kes lisaks teadmiste omandamisele suudavad tunnetada hüve — kõige eksisteeriva universaalselt põhjust —, seega on võimelised eetiliseks tunnetuseks ja seetõttu suudavad oma toimimises mitte eksida ega halba teha. Madalamad seisused (valvurid ja lihtinimesed), kes ei olnud piisavalt võimekad, käituvad vastavalt õiglusele omavahelistes suhtes. Tekib püramiid: hierarhia tipuks on universaalne kõikeühendav (seega dialektiline) seadus, temast allpool järjekorras inimeste kolm seisust — filosoofid, valvurid, lihtinimesed. Tekib olukord, kus inimeste järjestus sotsiaalsel olemispüramiidis on samaugune kui infopüramiidis.

Vaevalt saab Platoni mudeli niisugune interpretatsioon olla vastuolus marksismiga. Sellepärast on artiklist veider lugeda, et selline süsteem, mis põhineb võimete arvestamisel, ei ole õiglane. Õiglus on saavutatav vaid hierarhia ülemise kihi kukutamise teel, kusjuures on tarvis info lekkest (73,2). Tundub siiski, et olukorras, kus olemispüramiid ja infopüramiid kattuvad, ei kasutata administreerivaid filtreid (loomulikud filtrid säilivad) ega piirata infolevi, sest igaüks asub oma õigel kohal.

Seni olen kirjutanud aiaaugust, käsitledes asju, mis artikli autoritele on tundunud nähtavasti ebaolulised. Nad on inspireerinud pigem kaasa mõtlema kui puruks närima. Kuid igasugune kriitika, mis ei taha minna vastuollu eetikaga, peab laskma välja paista, et kritiseerijal leidub omapoolne programm

(mis võib küll olla hoopis mõnes teises valdkonnas). Esitan järgnevatel lehekülgedel kontseptsiooni, mille najal üritan näidata, kuidas inimene saab objektiivse reaalsuse (maailma) kohta informatsiooni.

Kahtlemata on reaalsuse objektidel erinev intensiivsus. Nad sisaldavad tajuva inimese jaoks (kui lugeda tema teadvusseisund konstantseks) erineva potentsiaalse infohulga. Kuid erinevalt reaalsuse objektide muutmisest on inimesel alati võimalus muuta oma teadvusseisundi ja seeläbi saada oma tajukujunditest rohkem informatsiooni.

Täielikuma informatsiooni saamiseks on välja töötatud mitmeid psühhoteraapilisi tehnikaid (vt kas või V. Levi raamatuid). Nende tehnikate eesmärgiks on lähendada objekti (reaalsust) ja subjekti (tajuvat inimest) teineteisele.

Funktsiooniks, mis vahendab objekti ja subjekti, on taju. Tajudes tekib inimese teadvuses pidev dünaamiline tajukujund. Kui tahame tajutud informatsiooni teadvustada, peame tajukujundi lõhkuma ning noppima välja ja võimendama selles olevad meile olulised elemendid. Elementide pidamine oluliseks ja nende väljavahimine sõltub meie eelhäälestusest, toimudes vastavalt sellele, mida tahame tajust saada. On ilmne, et kui me millelegi ei häälestu, ei saa me informatsiooni fikseerida, sest laseme tajukujundil endast pidevalt läbi voolata ega saa infot märgiliselt jäädvustada. See ei tähenda, et informatsioon lahkuks meist siis jäljetult ja jääksime puhtaks paberileheks. Vastupidi, informatsioon, mille saame, ei ole siis deformeeritud ning võimaldab meil saada objektiivsetest asjaoludest terviklikku pilti ja käituda õigesti. Ehk nagu ütleb Spinoza: vabadas on tunnetatud paratamatus.

Võime esitada skeemi:

stiimul → tajukujund → informatsioon → reaktsioon

Siit selgub, miks sama stiimul võib anda erineva reaktsiooni (see fakt põhjustas biheiviorismi läbikukkumise): tajukujundist informatsiooni saamine on erinev.

Kvalitatiivselt erinevaid informatsiooni saamise viise esitavad kõige järjekindlamad teooriad, näiteks india psühholoogia neli. Need erinevad vastavalt sellele, kuivõrd pidevat infot suudetakse välja noppida pidevast tajukujundist.

Pidevuse kvalitatiivselt erinevaid tasemeid illustreerivad hästi matemaatilised tehted. Liitmine, korrutamine, astendamine ja integreerimine asuvad hierarhilises järjekorras vastavalt funktsiooni pidevusele: liitmine väljendab kõige vähem pidevat funktsiooni, integreerimine täieliku pidevuse funktsiooni. Kokkulangemine (neli teadvus-

seisundit ja neli tehet) ei ole juhuslik: matemaatika kui teadus ei osutuks võimalikuks, kui tehted (mis kirjeldavad elementide asetuse muutumist matemaatilises ruumis) oleksid laest võetud ega baseeruks millelgi reaalsel. Kõige reaalsem on aga iga subjekti jaoks tema enese teadvus, sest ainult sellel peegelduva informatsiooni kaudu on ta võimeline taipama seda, mis toimub maailmas (ilma teadvuseta ei suuda subjekt mõista seda, mida ta tajub). Kui tahame konstrueerida loomuliku infopüramiidi, siis peame selle moodustama neljast põhikihist, kusjuures kolmes alumises kihis võib olla piiramatult arv alakihite ja lülisid.

Marmadašvili järgi on kõigel, mida tajume, olemas sisu ja vorm. Vormis on esindatud dialektilised vastandid. Sisu (info), mida teadvustame, peegeldab vormielementide vastasmõju pidevust — mida rohkem tajume vormielementide dialektilist ühtsust, seda informatiivsem on meie teadvustamisprotsessi tulemus. Tajukujundist saadud informatsiooni vormid võivad olla erinevad, kuid need on alati märgilised. Kuid on võimalik saada ka sellist infot, millele ei anta vormi. Sellisel juhul on meie teadvustamislävi nii madal, et tajukujundist info saamiseks ei toimu enam töötlevat etappi, me reageerime tajundmetele vahetult (spontaanselt). Teisisõnu, sel juhul tajukujund ja informatsioon kattuvad, informatsioon on saavutanud pidevuse. Pidevus on sisu ja vormi ühtelangemine.

Informatsiooni võib nimetada märkide ja neid ühendavate assotsiatsioonide kogumiks. Assotsiatsioonid on seega seosed märkide vahel. Kuna dialektika järgi võime vastanditeks nimetada kõiki elemente, mis ei kattu teineteisega täielikult (kuid ka identseid elemente, kui nad on ajas või ruumis lahutatud — assotsiatsiooniks on sel juhul aeg või ruum; vrd Herakleitose «ühthe jökke ei saa astuda kaht korda»), siis on assotsiatsioonid alati seosed vastandite vahel ja järelikult tautoloogilised.

Kui assotsiatsioonid puuduvad, on informatsiooniks üksainus märk. Sellise märgiga armastavad opereerida sageli teaduslikud teooriad, sest seda saab defineerida. Defineerimise eeskiri keelab märki seletada vastandi kaudu. Kuid nii ei saaks üldse midagi seletada, sest igasugune keel (ka mitteverbaalne) on üles ehitatud assotsiatsioonidele. Sellepärast piirduetakse kokkuleppeliselt sellega, et hoidutakse defineerimisest märgi enese või selle otsese vastandi kaudu (hea on hea, sest ta ei ole halb). Niisugune defineerimine tähendab sisuliselt märgi isoleerimist ülejäänud märkidest, kasutades selleks märgi mingisugust unikaalset omadust —

märk normeeritakse erinevuse kaudu teistest märkidest.

Isoleeritud märke saab formaalloogiliste tehete abil selliselt omavahel kombineerida, et tekib teooria, mis on suurepäraselt tasakaalus, ilma vasturääkivusteta. Ent kuna selline teooria sisaldab ainult kindlaid märke (teooria keel), mis on kindlate tehete abil üksteisega ühendatud, siis tekib surnud ring. Teooria ei peegelda reaalsust, vaid märgisüsteemi ennast. Või peegeldab niivõrd, kui palju leidub märkide tõlgendamisel ja seostamisel loomingut. Teooria tasakaalustatus on teooria surm, sest ta väldib elule iseloomulikke elementide dialektilist vastasmõju, ning jõuab täiuseni arenedes alati antinoomiateni, vastuoluni, mis on selle teooria raames seletamatud (nt Kanti teooria). Siit peaks selguma ka, miks metafüüsika ei ole võrdväärne dialektikaga: ta on suletud süsteem, juba eelduste abil piiritletud ja sisemist arengut välistav; kasutades formaalloogilisi tehteid osutub metafüüsika dialektika erijuhuks, selle kõige esmaseks tasemeks. Võib luua lõpmatu hulga vasturääkivusteta suletud süsteeme, mis siiski ei anna peaaegu mingisugust informatsiooni reaalsuse kohta.

Defineerimise abil normeeritud märki võib tinglikult nimetada teadvuse normseisundi märgiks. Selline märk on eraldatud kõigist ülejäänud märkidest, kuid samavõrd ka reaalsusest ega saa reaalsust sisuliselt peegeldada. Midagi sisulist võime mõista ainult siis, kui märgid on omavahel seostatud või neid tõlgendatakse, seega võrreldakse millegagi, luues võrdlusaluste märkide vahele assotsiatsioone. Kuna meie seostame oma teadvuses märke pidevalt (näiteks tunneme midagi teiste hulgast ära), siis oleme pidevalt loovad. Kuid vastavalt erinevatele teadvusseisunditele on ka loovusel erinevad astmed. Meie teadvus ei saa ühtegi märki tajuda defineeritud kujul, vaid ainult sisulise kujundina ja seega tautoloogilisena — tautoloogia vältimine on sisutu.

Normseisundist (mille eristamine on tinglik, kuna see ei esine tajuprotsessis) kõrgemad teadvusseisundid on assotsiatiivsed. See- ga võib inimene nendes seisundites teadvustada informatsiooni. Informatsiooni ulatus ja sügavus olenevad assotsiatsioonide kvaliteedist, järelikult inimese teadvusseisundist.

Lihtsuse huvides kasutan teadvusseisundeid kirjeldades ainult üht vastandipaari (tõde — eksimus), jättes teised meelevaldselt kõrvale.

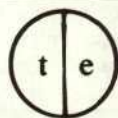
Esimese teadvusseisundi tasemel on märkidevaheliseks assotsiatsiooniks liitmine:

$$k^0 = t + e$$

t-tõde, e-eksimus, k^0 -kujund

Pidevus on selle seisundi puhul niisugune nagu liitmisfunktsioon matemaatiliste elementide ruumis: kahe märgi kokkupuutel tekib nende lihtne summa. Informatsioon piirdub nende kahe märgiga ja teadmise- ga, et need on ühenduses. Näiteks loeme läbi ühe teksti. Seejärel võime lugeda läbi veel teise teksti, kuid sellest ei muutu meie arusaamine esimese teksti kohta; kui tahame leida esimesest tekstist selle tõese osa, siis piisab, kui eraldame sellest tekstist lihtviisiliselt eksimuse — mis järele jääb, ongi tõde, mille leidmisele olime häälestatud:

$$t = k^0 - e$$

Teise teadvusseisundi korral väljendab assotsiatsiooni korrutamistehe:

$$k^0 = te$$

Informatsioon hõlmab teadvusevälja märkeid, kuid ka nende ühepoolse seose: hilisem märk assotsiatsioonijadas annab jada varasemale märgile mingisuguse lisavärvingu. Kui loeme järjekorras läbi kaks teksti, siis teise teksti lugemine täpsustab arusaamist esimesest tekstist. Kui soovime leida tajukujundist tõe esimese teksti kohta, peame teostama jagamistehte, sest teise teksti mõju on kahan- danud esimeses tekstis selle väärtust, mida peame tõeseks (elamus teisest tekstist annab meile intuiitiivse teadmise, et võib olla mitme- sugust tõde — ka teine tekst võib olla tõene, kuigi otsime tõde esimesest tekstist):

$$t = k^0 / e$$

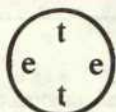

Kolmanda teadvusseisundi tasemel tunnetame tajukujundis sellist pidevust, mis matemaatiliselt vastab astmefunktsioonile:

$$k^{\circ} = t^{\circ} \quad k^{\circ} = e^{\circ}$$

Informatsioon hõlmab märgid, kuid ka nende vastasmõju. Märkame, et tõe leidmiseks võib kasutada erinevaid eeskirju (juurimist, logaritimist) olenevalt sellest, millisest tajukujundi osast tõe otsime. Kui loeme läbi kaks teksti, siis ei hakka me neid käsitlema lahus, kuna mõlemad mõjutavad teineteist. Soovides eraldada tõe eksimusest, saame kaks täiesti erinevat tõe märki. Mõistame, et polarisatsioon tõe—eksimus ei kehti: võime asendada selle, mida arvasime tõeks, arvatud eksitusega ja saada samasuguse tulemuse. Kõik oleneb vaid meie eelhäälestusest, mis lõhub pideva tajukujundi osadeks ja riputab neile osadele külge sildid (märgi mitmetähenduslikkus on erinevalt metafüüsilisest teadusest kunsti põhitingimuseks: kunst püüab anda võimalikult pidevat tajukujundit, pidades teksti taga alati silmas midagi muud, allteksti või metateksti). Tõe ja eksimuse elemendid asuvad vaheldumisi ning puudub ühtne eeskiri nende eraldamiseks:

$$t = \sqrt{k^{\circ}} \quad t = \log_e k^{\circ}$$

Neljanda teadvusseisundi tasemel saavutame objekti ja subjekti täieliku integratsiooni:

$$\int_e^t k^{\circ} = k + c$$

Subjekti ei sega eelhäälestus ja ta suudab mõista objekti täpselt sellisena, nagu see on — informatsioon langeb kokku tajukujundiga ja on pidev. Teadvustamislävi on sedavõrd madal, et ei teki vajadust tajukujundi katkestamise ja tajuandmete töötlemise järele, subjekt teadvustab tajukujundi vahetult; kuna kujundit ei katkestata, puudub võimalus eristada iseseisvat märki. Kaht teksti ei tunnetata enam erinevatena, vaid üheainsana; tõe ja eksimus on samased ning ka mõlemad tekstid on samased — neid ei saa teineteisest lahutada.

$$t = e$$

Integreerimise vastandtehe diferentseerimine võimaldab meil siiski tuletada ka selle teadvusseisundi infost normseisundi märki:

$$(k + c)^{\circ} = 1$$

Kuna igasugune tajukujundi tuletis on ühesugune, on kõik normseisundi märgid võrdsed reaalsuse suhtes. Tõepoolest, ükski normseisundi märk ei ole teistest rohkem reaalsusega seotud: ükski neist ei peegelda reaalsust. Samal ajal kui neljanda teadvusseisundi tasemel saavutatakse dialektiliste vastandite ühtsus ja seega reaalsuse moonutamata tunnetamine, on normseisundi märgid üksteisest täielikult isoleeritud ega ole informatiivsed. Täielik (deformeerimata) on ainult neljanda teadvusseisundi informatsioon. Ülejäänud teadvusseisundites saadud informatsioon on erineval viisil kombineerunud nii tõe kui eksimuse.

Analoogilise tõestuskäigu võib läbi viia ka kõigi teiste vastandipaaridega (klassikaline neist: objekt—subjekt). Tulemus on ühesugune.

Järelikult võime saada informatsiooni kõigest, mida tajume, sest kõiges peitub dialektika seaduse kohaselt tõe element. Selleks tuleb jõuda kõrgeima teadvusseisundini ja hoida end sellel tasemel. Niisugune stabiilsus on raskesti saavutatav, tavaliselt inimese teadvusseisundid kõiguvad (kuigi võis jääda vastupidine mulje, on üleminekud erinevate seisundite vahel sujuvad — paraku puudub märgisüsteemidel (ka matemaatikal) võimalus kirjeldada sujuvalt kvantiteedi üleminekut kvaliteediks). Sellepärast on hädavajalik, et tekiks olukord, mis tagaks igasugustes olemispüramiidides, millesse arvame end kuuluvat, informatsiooni tõkestamatu, ainult loomulike filtrite poolt reguleeritava voolamise.

Kokkuvõtteks veel kord põhiteesid:

- 1) artikli autorite poolt esitatud olemispüramiid on vaid üks võimalikest olemispüramiididest;
- 2) kui infofiltrid on reguleeritud vägivaldselt, on infopüramiidi ja olemispüramiidide kujud erinevad;
- 3) olemispüramiidid peegeldavad reaalsuse struktuuri, infopüramiid on universaalne ja peegeldab teadvuse struktuuri;
- 4) informatsiooni levik on kõige suurem infopüramiidi ja olemispüramiidide kattumise korral;
- 5) saadud informatsiooni kvaliteet oleneb subjekti teadvusseisundist.

ELAV AJALUGU

MARIE LAIDONERI MÄLESTUSED

Ma tutvusin oma tulevase mehega¹ Vilnos, kui olin 15aastane. Eestlased olid Vilno sõjakoolis parimad lõpetajad ja said mälestuseks kulduurid.

Tutvusin temaga peol, kuhu läksin koos emaga, ükski mind ei lastud. Mu tulevane mees rääkis rohkem emaga kui minuga. On meelde jäänud, et nad rääkisid kirjanik Tolstoist. Ma kutsusin noore junkru enda poole külla. Teadsin, et ta on eesti talupoja poeg. Seni polnud meie poole sisse astunud ühegi talupoja jalg. Ma isegi kartsin — kuidas see noor eestlane ennast üleval peab? Kartus oli ilmaasjata — tema käitumine ja viisakus üllatasid meid.

Mu mees ei tahtnud saada sõjaväelaseks, tema noorusunistus oli saada metsateadlaseks. Isal polnud tema koolitamiseks raha, aga üks kooliõpetaja soovitas Johanil väga edasi õppida ning sõjakool oli riigi kulul prii.

Mul on alles mehe sõjakooliaegne pilt (1904. a). Kinkimisel kirjutas ta pildi taha: «Вам на всегда.»

Suure ilmasõja ja revolutsiooni ajal elasin ma väikese poja² ja emaga Kozlovis (nüüd on see Mītsurinisk). Sain teada, et mu kolonelleitnantist mees oli läinud valgesse väkke. Punavõimude poolt tuli käsk võtta valgete poole läinud ohvitseride naised kinni ja hoida neid pantvangidena vahi all. Minul õnnestus arreteerimisest kõrvale hoida. Mees saatis ühe eesti ohvitseri mulle salaja järele. Tahtsin ka poega kaasa võtta, aga ema ei andnud. Läksime selle julge ohvitseriga kahekesi, sõitsime rongidega, läksime jala läbi metsade. Üle Soome piiri minnes oli tulistamist patrullidega. Soome poolt olid meile kindlaksmääratud kohta mehed vastu saadetud, saime lõpuks õnnelikult üle piiri. Üle piiri minejaid oli teisigi, meelde tuleb näitleja Teetsov. Laevaga «Väinämöinen» jõudsin Tallinna sadamasse.

Ma olen puhastverd slaavlane ja mu mees oli puhastverd eestlane. Kuid kindral Laidoner ei olnud šovinist. Kodus me rääkisime kordamööda ühel päeval inglise keelt, teisel päeval prantsuse keelt. Üksteisele me kirjutasime vene keeles.

Mu mehele ei meeldinud, et võeti maha Peeter Suure ausammas. See oli üks ilusamaid ausambaid Tallinnas. Kui see maha võeti, polnud mu mees Tallinnas. Mahavõtmise

eesotsas oli Soots (või Reek), kes oli suur šovinist. Ka vene kirikut Toompeal taheti maha lõhkuda. Kui seda küsimust Riigikogus arutati, ütles mu mees: «Aga mida tahate selle asemele panna?» Kiriku mahlõhkumine oleks avaldanud halba muljet Eestis elavatele venelastele, niisamuti ka välismaal.

Mõned kaastöötajad ei sallinud mu meest eriti. Laidoner ütles selle kohta, et see teda ei häiri, peaasi, et nad oskavad oma tööd ja teevad seda hästi.

Kindral Laidoner ei tahtnud, et tema 50 a sünnipäeva tähistatakse pidulikult üle riigi. Kuid seda otsustati ära kasutada valimispropagandas vapside vastu. Juubeliaktus toimus «Estonia» teatris, juubelikõne pidas Päts. Laidoner vastas lühidalt ja ütles, et inimene ükski pole kunagi midagi, olgu ta kes tahes. Ta poleks saanud midagi olulist ära teha, kui tal ei oleks olnud häid ja ustavaid kaastöölisi. Mu mees polnud kunagi suur ilukõneleja, kuid see oli üks ta paremaid kõnesid. Ma olin hämmastunud ja mul oli ka piinlik, kui mu mees mainis juubelikõnes oma head naist ja õnnelikku abielu.

Mu mees ei tahtnud osa võtta presidendivalimistest. Teiste pealekäimisel oli ta nõus selleks, et võidelda vapside vastu. Vapsid olid väga alatud inimesed, nad kallasisid mu mehe ja ka minu poriga üle. Larka oli väga nõrga iseloomuga mees, sellepärast ta läkski vapsidega kaasa. Tal oli noor naine, kes tahtis kuulsust ja ergutas meest tagant.

Mu mees ei olnud ka suur kirjamees. Mul on väga kahju, et mul ei ole alles neid kirju, mis ta mulle Mossulist saatis. Need olid ilusad ja haaravad, täiesti kirjanduslikud. Olen kuulnud, et need asuvad Riigiarhiivis. Ei tea, kas need antakse mulle tagasi, kui arhiivi paluma lähen. Nendes ei ole poliitikat. Mul on alles pilte mu mehe Mossulis olemise ajast. Olen uhke, et Rahvasteliit saatis tema muhamediriikide tüli lahendamaks. Ma ei ole uhke mitte sellepärast, et saadeti minu mees, vaid et saadeti väikese Eesti riigi ja rahva esindaja.³

Oma pikal eluajal olen näinud ja tundnud paljusid kuulsaid mehi. Tundsin isiklikult Mītsurinit. Ta elas minu vanematega ühes külas. Mītsurin ei usaldanud kedagi. Poeg ja tütar olid talle ilma palgata teenijateks, kes vedasid ta õunapuudele vett. Kord käisime mehega Mītsurinite pool külas. Oli väga palav päev. Poeg ja tütar tassisid õunapuudele

vett. Pargis kostis muusikat, lapsed panid panged maha ja jäid kuulama. Oli tunda, et nad tahtsid väga teiste hulgas pargis olla. Üks mu sugulane andis Mitsušurini tütrele tunde. Ükskord ta tahtis Mitsušuriniil saada paari õunapuud, mitte ilma, vaid raha eest. Mitsušurini keeldus. Ta kartis oma töö saladuse väljaminekut.

Mitsušurini järglane oli Jakovlev. Ta käis Eesti ajal meie pool Viimsis. Vaatas väga põhjalikult meie aeda. Ta helistas ja palus uuesti meie aeda vaadata. Jakovlev ütles mu mehele umbes niimoodi: «Генерал! Бросьте свои опасные знания. Переходите к нам. Большой сад и обеспеченнее.»

Tihti käisime välismaareisidel. Ükskord küllastasime mehega Bernhard Shaw'd. Tal oli noaegse inimese välimus. Shaw rääkis ohtralt aforisme. Kui Inglise kuninga lesk kuulis, et me läheme Shaw'd vaatama, ütles ta selle kohta umbes sedamoodi, et kas siis ka teie lähete seda vana ahvi vaatama. Käisime laevaga Inglismaal kroonimispidustustel. Kõrgema seltskonna inglased ei tee vahet väikeste ega suurte vahel. Kui nad ei taha kellegagi suhelda, on nad külmad ega tee sust väljagi.

Mitu korda käisime Poolas. Kord Krakovis vastuvõtul istusime pika laua taga. Ma häbenesin oma Vilno aktsenti ja ei öelnud kellelegi, et olen Poola päritoluga. Rääkisin ühe ohvitseriga prantsuse keeles. Pärast rääkimist naabriga pöördus sama ohvitser poola keeles minu poole. Endalegi ootamatult vastasin ma poola keeles. Nii kukkusin sisse ja varsti teadis terve laudkond mu päritolust ja poola keele oskusest.

Oskan poola, prantsuse, saksa, inglise ja vene keelt. Võin rääkida ka eesti keeles. (M. Laidoner rääkis eesti keelt grammatiliselt puhtalt väikese aktsendiga). Soome keele omandamine mul ei edenenu. Ma arvan, et rääkimise soojust leiab inimene ainult oma keeles.

Tundsin paljusid Eesti tuntud inimesi. Rohkem suhtlesime sõjaväelastega. Ma olen uhke sellele, et elasin Eestis ja tundsin neid inimesi, kes unistasid iseseisva Eesti riigi loomisest ja iseseisvas Eestis elamisest. Eesti riigi alguses ei olnud veel auhannust. Soots ütles ükskord pärast Vabadussõja lõppu, et selle sõja võitmise eest maksame kunagi oma peadega.

Minu kohta on räägitud igasuguseid jutte. See on vale, et ma käisin Poola allveelaeva madrustele kosti viimas. Ma käisin küll mehega sadamas laeva vaatamas. Kui allveelaev sadamast põgenes, olime Viimsis. Kuulsin kahuripauke ja soovisin kogu südamest, et lasud laeva ei tabaks.⁴

Minu käest on küsitud baaside lepingu

kohta. Mu mees oli sõjaväelane ja sõjaväelasena oleks ta täitnud iga käsu. Mees ei otsustanud üksinda seda, kas sõlmida Venega baaside lepingu või panna vastu. Ta oli halb matemaatik, kuid aritmeetikat ta tundis: 1 miljon ja 200 miljonit. Kord küsisin ma mehelt: «Kui kaua oleks Eesti suutnud vastu panna?» Mees ütles, et kaks nädalat. Kuid ma tundsin, et ta ise kahtles selles. Vanglas olles pärast neid kannatusi ja alandusi ütles mees umbes sedamoodi, et kui me oleksime vastu pannud, oleksime saanud auga surra.

Pärast baaside lepingule allakirjutamist käis mees külaskäigul Moskvast.⁵ Ta kohtus mitu korda Staliniga. Mees küsinud Stalinilt: «Kuidas teid kõnetada?» Stalin vastanud, et öelge: «Господин Сталин.» Veel küsinud mees, kas ta ei peaks oma koha pealt lahkuma, sest tema juhtis sõda Venemaa vastu. Sellepeale öelnud Stalin: «Ei mingil juhul!» Stalin lubanud anda auto, et mees saaks minuga sõita Kaukaasiasse, kus ta tsaariajal oli teeninud. Stalin öelnud, et Kaukaasias te näete, kuidas elu seal on muutunud ja arenenud. Stalin küsinud mehe adjutantilt: «Kas teie oma ülemust armastate?» See vastanud: «Muidugi.» Selle peale öelnud Stalin: «Sellist ülemust ei tule mitte ainult armastada, vaid ka austada!» Stalin ütles mu mehele veel seda, et kui teil on kunagi midagi vaja, siis pöörduge otse minu poole. Ja kui mees Venemaal rääkis seda kohalikule NKVD ülemusele, ütles see ükskõikselt: «Ah paljugi mis sellisel toredal lõunalaua jutuajamisel räägitakse. Seda ei maksa tõsiselt võtta.» Vorosilov kinkinud veel ilusa kõrbhobuse. Moskvast kingiti mehele kalamarja, teele anti kaasa viinamarju ja apelsine.

Mulle tuleb meelde üks õhtu 1940. aastal Õllepruuli tänaval. Meile sõitis külla Ameerika saadik Baltimaadel. Ta tõi mu mehele ja mulle Ameerika passi ja soovitas tungivalt Eestist lahkuda. Mu mees ütles saadikule: «Ma ei või põgeneda ja maha jätta kaasteenijaid, Eesti ohvitseri.» Saadik tuli mõne päeva pärast uuesti meile küsima, kas ehk mu mees pole oma otsust muutnud. Ta maalis sünge pildi meie saatusest siiajäamise korral ja ma pean nüüd ütlema, et tal oli õigus. Meil käis ka Rootsi saadik ja pakkus Rootsi kuningriigi passi, kuid tallegi ütles mu mees ära. Ka sakslased pakkusid mu mehele võimalust Eestist lahkuda.

Pärast 1940. a tänavarongkäike vabastati mu mees sõjaväeteenistusest. Elasime tagasi-tõmbunult Viimsis. Ühel päeval tulid Viimsisse siseminister Unt ja sisekomissariaadi kaastööline Moskvast Škurin. Mees kutsus mind oma kabinetti ja ütles: «Mind saadetatakse Eestist välja.» — «Aga mina? Ma

tahan minna oma mehega kaasa!» Unt ütles, et minu kohta ei ole mingit korraldust ja ma võin jääda kogu oma liikuva vara hoidjaks ja korraldajaks. Ma ütlesin, et ei taha, et mind mehest lahutataks ja tahan temaga kaasa minna. Unt vastas: «Teie võite küll soovida, aga valitsus otsustab.» Sealtsamast mehe kabinetist helistas Unt kuhugi ja sai muidugi minu kaasõiduloo.

Aega oli asjade kokkupanemiseks 2 tundi. Kaasa lubati võtta kõik, mida tahtsime. Isegi minu kaks buldogi, kuid need jäid siiski maha. Autoga sõidutati meid linnakorterisse Õllepruuli tänaval. Meie maja oli relvastatud valvuritest ümber piiratud. Kiiruga pakkisime oma asjad. Võtsime kaasa hulga raamatuid. Mul oli raamatukogus seitse ja pool tuhat raamatut. Suurem osa neist jäi maha. Kokku pakkisime umbes kümme reisikohvrit. Meid sõidutati Balti vaksalisse. See oli valve all ja inimestest tühi. Tallinna tagasi tulles kuulsin, et vaksalis töötanud telegraafineid olid selleks ajaks luku taha kinni pandud. Platvormile oli üles rivistatud neli viirgu sõidureid. Välimiste viirgude sõdurid hoidsid käes põlevaid tõrvikuid, sisemiste viirgude sõdurid aga ülestõstetud mõõku. Läksime läbi sõdurite spaleeri vagunisse, mis oli varem mu mehe ametisõitude vagun. Reisikohvrid toodi vagunisse järele.

Rong väljus Leningradi suunas enne südaööd. Nutsin kogu aeg. Moskvas pandi meid elama suvilasse, mis kuulus siseasjade rahvakomissariaadile. Muidugi oli suvila valve all. Mu mees küsis ühelt vene ametnikult: «Kui kaua me peame sellises seisundis elama?» Ametnik vastas: «Kuni selle sõja lõpuni Euroopas. Pärast sõda võite elada seal, kus ise soovite.»

Mõne päeva pärast viidi meid edasi Pensa linna ja jäeti kokku. Elama pandi meid ühe kahekorruselise maja alumisele korrusele. Meie korter koosnes magamistoast, söögitoast, kabinetist, oli ka köök ja vannituba; Moskvas küsiti minu käest, mida soovin, missugused harrastused mul on. Mis mul sellises olukorras soovida oli? Ütlesin, et mängin klaverit. Klaver meile toodi. Mees hakkas saama pensioni, see oli umbes 500 rbl. Toidukraami saime osta eripoest. Vabaturult oli raske midagi saada. Võikilo maksis 50 rubla. Kord ostsin ma turult kala, mis maksis 35 rubla. Praadisin selle ära ja mees sõi selle üksi ära. Ta ehmatas ja ütles: «Aga sina?» Lihatoite me ei armastanud. Ilmasõja ajal pidi mees sööma rindel halvakslainud liha ja tal tekkis lihatoitude vastu vastikus.

Päeva ajal võisime linnas vabalt käia. Öösel oli maja valve all. Linnast välja minna ei soovitatud, räägiti huligaanide ja röövlite ohust. Üks kord nädalas pidime käima julge-

oleku osakonnas märkimas «на отметку».

Eestist saime posti. Vabaduspäeva paiku tulnud ajalehe vahelt leidsime sini-mustvalge lindikese. Seda nähes tulid mu mehe pisarad silma. Kord ta isegi kahetses, et enne Viimsist äratoomist ennast maha ei lasknud: tal oli mitu püstolit.

Pensas elasime me Venemaa ja Saksamaa vahelise sõja alguseni. Kas samal või järgmisel päeval teatati meile, et oleme koduarestis. Nädala pärast tuldi mehele järele. Minu vangistamisest on jäänud halb mälestus. See tuletas mulle meelde Repini maali «Läbiotsimine». Minu silme all pandi ilma häbene-mata esemeid tasku, söödi laual olevast klaasnõust pähkleid (olime saanud Eestist paki). Mind viidi kohaliku NKVD eeluurimisvanglasse, mis oli ümber tehtud vanast hobuse-tallist. Vanglas oli külm ja nälg. Sügisel ma haigestusin ja olin pikemat aega vangla haiglas.

Sageli viidi mind ülekuulamisele. Ülekuulamine toimus üle õue asuvas majas. Ükskord ülekuulamisele minnes pandi mu käed selja taha risti; minnes hoidis üks valvur ühest käest, teine valvur teisest käest. Ülekuulamisel protesteerisin ägedalt. Sellest oli kasu; tagasi mind niimoodi ei toodud. Vangivalvureid oli vähe, nendeks kasutati ka väiksemaid süüaluseid. Minu naisvalvur oli hea inimene. Tema rääkis mulle, et mu mees on samas vanglas. Ükskord kutsus ta mu akna juurde ja ma nägin, kuidas mu meest üle õue viidi. Teine kord saunas ütles sama valvur, et ukse taga teises ruumis pesevad mehed. Ta, hea inimene, korraldas selliselt, et saime mehega läbi võtmeaugu rääkida.

Ma ei mäleta täpselt, mitu uurijat mul oli. Üks oli igatahes madrus sõjalaevalt, mille inglased Vabadussõja ajal Tallinna lähel kinni võtsid. Seda ta ise ütles mulle. Ta oli morn mees, kuid mitte halb ja labane. Ütlesin talle, et teie jäite ellu ja saite vabaduse, ma tahan loota, et kunagi saame vabaduse ka meie. Uuriija ütles, et tema ei ole meie vabaduse üle otsustaja. See oli vist ka tema, kes näitas mulle mõned eestlaste tunnistusi mu mehe vastu. Need olid süüdistavad ja ma olin väga hämmastunud.

Pensa vanglas olime üle aasta. Septembrikuul 1942 viidi meid eraldi vagunites Moskva kaudu Kirovi vanglasse (M. Laidoneril on säilinud vene—saksa sõnaraamat, mille tagumisele kaanele on J. Laidoner kirjutanud väga lühidalt teekonna Pensast Kirovi vanglasse:

«Öösel 5., 6. sept. 1942 Pensast Moskva 6. sept. — Pühapäev

7. sept. — Esmaspäev Sõit Pensast Moskva

7. sept. — Öhtupoole jõudsin Moskva. Saun. Sain isiku Number 10.

7. sept. — 13. sept. Moskva Butõrka vang-
la. Kamber nr. 247

13. sept. — Pühapäev õhtul väljasõit
Moskvast

14. sept. — Esmasp. Sõit Moskvast Kirovi.

15. sept. — Teisip. 14. sept. õhtul Gorkis
üle Volga

15. sept. — Teisip. peale lõunat jõudsin
Kirovi, kus mahutati NKVD vanglasse
kammer nr. 33.»

Kirovi vanglasse toodi Baltimaade tähtsa-
mad riigitegelased oma naistega, Läti kindral
Bolodis⁶ abikaasaga, välisminister Munters⁷
abikaasaga, Leedu peaminister Merkis abi-
kaasaga ja välisminister Urbõis abikaasaga.
Olime üksikkambrites, arvel numbrite all,
ilma nimedeta. Üksikkongides olid veel
president Päts ja ta poeg Viktor. Viktorit
nägin väga koomiliselt. Tulime mõlemad
peaaegu ühel ajal oma kongidest välja,
mõlema käes paraskid. Üllatusest vist punas-
tasimegi. Nägin vangla koridoris ka kindral
Andres Larkat, seljas halatt. Me mõlema
häämmastus oli suur.

Ükskord kukkus läbi ukseaugu kongi
kokkukeeratud kirjake. Kirja oli kirjutatud
eesti keeles Läti välisminister Munters.
Sain teada, et samas vanglas on ka mu mees.
Kirjas oli muidki nõuandeid. Algas meie kir-
javahetus. Kirjade edasitoimetamise eest tuli
kolmanda päeva leib anda vangivalvurile.
Sain alustada kirjavahetust ka mehega, kes
ei uskunud, et ma veel elus olen.

Vangla ülem, Šumilov oli vist ta nimi, ja
ametnikud kohtlesid meid hästi. Ülema kaks
poega olid kuulu järgi sakslaste kätte
vangi langenud ja ta sai omaenda mure pärast
aru vangide olukorrast.

Vist 1944. aasta sügisel sain vanglaülema
kabinetis kokku mehega. Teda oli algul raske
ära tunda, kahvatus näos olid haavandid.
Mees heitis hiljem ette, miks ma midagi ei
rääkinud. Mida ma pidin küsima, ma ju nägin
ja kõik oli selge. Edaspidi kohtasin teda vang-
la hoovis vangide 15minutilise jalutuskäigu
ajal. Hiljem toodi mu mees iga päev tunniks
ajaks, kella 5st õni õhtul, minu kongi.

Saime lugeda igasugust kirjandust. Meie
soovil toodi meile linna raamatukogust harul-
dasi raamatuid. Neid oli mitmes keeles. Mul
tuleb meelde üks hea prantsuskeelne raamat
ristisõdade ajaloost. Lugesime ka parimaid
vene ajalooraamatuid. Mu mees uuris ka Le-
nini teoseid. Meie nõudmise peale toodi meile
kätte meie omi raamatuid ja asju. Osa oli
kaduma läinud, kuid mõnede raamatutega
**tulin ma tagasi Eestisse ja need on mul
praegugi alles.** (M. Laidoner näitas mõnda
raamatut, nende hulgas mitut sõnastikku.
«Weltgeschichte» oli põhjalikult läbi töötatud,
palju ridu alla kriipsutatud, lehtede puhastele

servadele oli tehtud märkmeid. Enamasti
olid J. Laidoneri poolt kirjutatud märkmed
venekeelseid. Nende hulgas oli mõisteid,
definitusioone, filosoofilisi termineid. Üks
arvutus oli tehtud Ameerika laevastiku kohta,
vist 1946. a.)

Rääkisime ajaloost, kirjandusest ja filo-
sofeerisime palju. Tuleb meelde jutuaamine
vene rahvast. Mina järeldasin, et vene
intelligentsi kiht oli õhuke, palju sellest hävis
juba revolutsiooni ajal. Vene inimesest on
raske aru saada: kas suudleb sind või annab
vastu kõrvu. Mõned mu mõttet kirjutab mees
üles (M. Laidoner otsis raamatu üles ja
näitas J. Laidoneri eestikeelset kirjutist.)

«Mitte ainult Asia, vaid stepi Mongolia
Asia on rikkunud Vene verd — sest see oli
mitte мешание, kokkusulamine, vaid vägista-
mine, milles suur vahe. Ära naera! See on
minu teooria. Vene mehed harva võtsid
armastusega tatari naise ja tatarlased ka ei
abiellunud palju venelannadega, vaid võtsid
neid vägisi põlgusega — ja vene naised allu-
sid, alistusid hirmuga, vihaga, häbiga ja mä-
lestuseks hirmsa pitsatina jäi üle aastate see
kölav «вечное незабвенное русское ры-
тельство». M. L. Küll õiged mõtted ka
psyholoogiliselt vahekorra ja selle järeld-
dustest. J.L. 1944.»

Kirovi vanglas kirjutab mu mees ka oma
elu kokkuvõtte.

1945. a sügisel viidi meid, lätlasti ja leedu-
lasi, rongiga Ivanovo vanglasse. Seal olime
7 aastat — kuni 1952. aastani. Ivanovos
pandi meid samuti üksikkongidesse. Minu ja
mehe kong olid kõrvuuti. Võisime olla terve
päeva üksteise juures ja koos jalutada.
Kohtlemisel ei olnud viga, toiti oli pisut
parem kui Kirovis. Mu mees oli mitu korda
haige. 1948. a lõhkes tal peas veresoon (in-
sult), aga ta paranes ja sai kõnevõime tagasi.
(M. Laidoner meenutab, et ta abikaasa
õelnud umbes sellised mõtted: «Meie ei tun-
nista mingeid õigusi metsloomadele, kellelt
me need õigused võtsime. Ühesõnaga meie ei
tunnista kellegi õigusi, kes on meist nõrge-
mad.»)

1952. aastal viidi meid Moskva Butõrka
vanglasse. Kui meie Butõrkasse jõudsimme,
ütles üks kõrgem ametnik: «Что с вами
делать? Держать вас не хотим, отпустить
не можем. Остаётся — ликвидировать!»
Kas see oli meie hirmutamise? Mind paigu-
tati külma kitsasse pimedasse kiviseintega
kongi, «boksi», kus ei olnud ruumi liikumi-
seks. Pärast kuulsin, et sama saatust tabas
ka mu mees. Selles kivipuuris olin paar päe-
va, siis viidi üle üksikkongi. Ei mäleta,
mitmes üksikkongis olin, ühes neist oli tool
plekiga üle löödud, kong oli jahe, rõivaid
vähe. Kõik konfiskeeriti: riided, pesu, kingad,

isegi kalossid. Nägin välja nagu kerjus — seljas määrdunud meesterahva kuub. Olin näljane. Midagi ei saanud osta, raha oli ka ära võetud. Butõrka vanglas ei näinud ma selle kahe aasta kestel või raasugi.

Uurijaks oli noor pagunitega julgeolekuohvitser, kes kohe alguses ütles mulle «эстонская царица» või «королева», rõrutas rusikaga lauale, ähvardas, ladus vene kolmekordseid. Ta ütles mulle paljutähendavalt: «Teie õnn, et olete vana ja hallide juustega, muidu. . .» Tegin talle selgeks, kust on pärit kolmekordsete väljend ja ema nime tarvita mine — tatarl ei ke ajast. Ütlesin, et võib olla aastasadade eest tarvitas mõni tatarlane ka tema esiema kallal vägivalda ja ütles kolmekordseid. Selle peale läks mu uurija näost tulipunaseks.

1918. a lubasid Vene võimud mul Poolasse opteeruda. 1919. a andis poola polkovnik mulle Poola passi, 1920. aastast kuni 1940. aastani — 20 aastat — olin ma Eesti alam. Minu dokumendid olid Moskvas olemas, isegi mu isa Antoniusz Kruszewski omad. Ühel ülekuulamisel küsisin: «Milles mina süüdi olen?» Mulle öeldi, et seda pean ma ise teadma. Mind koheldi nagu ilma kodumaata emigranti.

Mul kästi kirjutada karakteristika Eesti riigitegelaste kohta. Ma kirjutasin. Uurija ütles, et Teie oskate küll ilusasti kirjutada, kuid sellist karakteristikat ei ole meile vaja.

Meid püüti alandada. Minu ja mu mehe hammastelt võeti kuldkroonid, hambaid ei plombeeritud. Milleks? Sellepärast et hammaste kullaga poleks võimalik valvureid ära osta. Mul oli üks plaatinahammas. See jäi ära võtmata, arvati, et on hõbedast. Ükskord anti kitsad jalatsid, mis hõõrusid jalad veriseks. Küsisin suuremaid, kuid mulle öeldi, et ma ei viibi ju buržuide kuurordis. Kõigist alandustest ei suuda ega taha rääkida. Alandus aga hävitab hirmu. Ma usun, et kui Lenin oleks elanud, ei oleks meid nii ebainimlikult koheldud.

Butõrka vanglas loeti mulle ette ka «Особое совещание» poolt tagaselja tehtud otsus, 25 aastat «за сотрудничество с международной буржуазией». Mu mehele mõisteti samuti 25 aastat «за отторжение части территории СССР».

Oma meest nägin ma Butõrka vanglas vaid üks kord, paari minuti jooksul uurija juures. Ta oli viletsates riietes, murtud tervisega, mu küsimustele ta ei vastanud. Ta kanti kanderaalim meelemärkusetä ära. Miks mu haige mees, kellel minu abi vaja oli, minu juurest ära viidi? Kõik see oli eba-inimlik.

1952. aasta maikuu viidi meid edasi Vladimiri linna vanglasse, ikka koos lätlaste

ja leedulastega. Olin haige ja mind viidi vangla haiglasse. Mehega mind kokku ei lastud ja teda ma enam ei näinud. Tean, et mõnda aega oli ta samas haiglas. 1952. a oktoobrikuu alguses viidi ta oigavana ära. Ma nagu kuulsin ta häält: «Kallim, mind viiakse ära.» Siis hääl katkes ja rohkem ma midagi ei kuulnud. Olin meeletu, kaotasin elutahta. Otsustasin enda tappa. Rebisin voodilina ribadeks ja tegin nõõri ja silmuse. Sidusin nõõri aknatrellide külge. Ärkasin minestanult vangla haiglas.

Mulle öeldi, et meie ei saa mitte kunagi vabaks, meile on määratud vanglas surra.

1953. a sügisel paigutati mind kambrisse, kus oli ees 4 naist — Balodise, Nuntessi, Merkise ja Urbõise abikaasad. Seda viiekesi ühes kongis elamist oli raske taluda. Palusime proua Urbõisega, et meid viidaks sellest seltskonnast ära. Palvele tuldi vastu. Meid paigutati väikesesse kongi, mis oli kõõgi vastas ja sellepärast sooja kiviseinaga. Edasi viidi meid naiste üldkambrisse, kus oli 10 või 18 inimest. Seal oli venelasi, juute, ukrainlasi ja teistest rahvustest vange. Nende hulgas oli ka üks eestlanna, endine näitlejanna. Ta rääkis teistele, kuidas Eesti ajal osa inimesi, nende hulgas ka mina, mõisniku moodi hästi elanud ja lõbusõite teinud. Selles kambris oli hea elada. Meie aeg oli hästi sisustatud: rääkisime kirjandusest, luulest, reisidest, endisest elust, õppisime keeli. Kambrikaaslastest oli väga kurb lahkuda. Tahtsime igaüks midagi mälestuseks kaasa anda, kas või kõige väiksemat eset. Kui muud ei olnud, siis näiteks paar biskviiti.

Pärast Stalini surma puhkes Vladimiri vanglas mäss. Vangla õues jalutanud vangid kangutasid lahti pingi ja hakkasid sellega taguma vastu väravat või ust. See oli signaaliks. Vastu uksi tagumine algas ka vanglas. Vangikambrites hakati laulma, iga rahvus laulis oma hümmi. Kuulsin poola, läti ja leedu hümmu. Sakslased laulsid «Horst Wesselit», viimaks kuulsin väga tasa ka «Mu isamaa, mu õnn ja rõõm». Pisarad tulid silma. Vangla lähedal oli kursantide või soldatite kasarmu. Umbes poole tunni pärast olid nad vangla õuel ja sihtisid oma püssid vangla akende poole. Mässul oli väikesi tulemusi. Teisel päeval käisid ülemused vangikambrites ja küsisid meie soovide järele.

1954. a augustikuul kutsuti mind ja ka lätlaste-leedulasi vangla ülema juurde. Meid fotografeeriti ja täideti mingid paberid. Meile teatati, et valitsuse otsuse järgi vabastatakse meid ennetähtaegselt. Küsisin oma mehe järele. Vastati, et ta suri aasta või kahe eest. Meie õiguste kohta öeldi selliselt: «Можете ехать куда хотите, но без права возвращения в Балтийские республики и режим-

ные города». Pensioniks määrati meile 500 rbl kuus.

Vladimiri linnas mul tuttavaid ei olnud. Korterit otsimine ei andnud tulemusi. Invaliidide varjupaigas vabu kohti ei olnud. Ei jäänud muud üle kui tulla vanglasse tagasi. Vanglasse aga ei võetud. Kuhu ma pidin minema? Läksin Vladimiri linna parteisekretäri juurde, rääkisin oma mure ära ja palusin abi. Sekretär kuulas mind kannatlikult ära ja helistas kuhugi. Varsti tuli mulle järele vangla ülema asetäitja. Hakkasime autoga sõitma mööda invaliidide kodusid. Viimaks, augustikuu lõpul, leidsime vaba koha Vladimiri oblasti Melenki linnakeses vanade intelligentide kodus. Huvastijätul soovis saatja mulle head käekäiku ja et oma teadmistega võin ma olla ühiskonnale kasulik inimene.

Nii algas minu elu Melenki linnakeses. Pensionist läks 450 rubla kodule ülalpidamiskuludeks, ülejäänud 50 rubla jäi taskurahaks. Varsti leidsin linnas omaette toa, mille eest tuli maksta 100 rubla kuus. Hakkasin haritlaste ja ametnike perekondades andma muusikatunde. Algul oli tunde ja õpilasi vähe. Ma tegin muusikatükke lastele lihtsamaks ja arusaadavamaks. Ilma kiitlemata võin öelda, et mu kuulsus kasvas. Mulle pakuti koolis muusikaõpetaja kohta. Hakkasin andma muusikatunde, pärastpoole ka inglise keele tunde. Tundide arv suurenes, andsin kuni 36 tundi nädalas. Lastega sain hästi läbi, nad armastasid mind väga. Kui ma olin haige, tulid nad akna taha mind vaatama. Koolist ja lastest on mul elu paremad mälestused. Siin, vene koolilaste hulgas, sain ma oma elutahte tagasi. (M. Laidoner näitas kooli head iseloomustust ja saadud aukirja ning ütles väikese muigega: «Ja siis ma teenisin esimest korda elus iseendale leiba.»)

Tahtsin aga Eestisse tagasi. Esimest korda käisin Eestis lühikesel puhkusel 1955. aastal. Käisin poja haual. Tagasituleku luba mulle ei antud. Käisin Tallinnas veel puhkuse ajal mitmel korral. Käisin Eesti peaprokuröri Paasi vastuvõtul, taotlesin uuesti Eestisse tagasituleku luba. Ta luges mu paberid läbi ja ütles: «Leian siit kõike, ainult Teie süüd, proua Laidoner, ma ei leia.» Kord vastuvõtul ütles üks ametnik: «Olge kannatlik, ärge kaotage meelt!» 1961. a sain ma õiguse Eestisse tagasi tulla.

Olin ükski, mul ei ole Tallinnas sugulasi, korterit ma ei saanud. Mul õnnestus saada tuba Haapsalus, köök on teise leibkonnaga ühine. Saan 50 rubla pensioni. Üksiku inimese kohta seda ei olegi väga vähe. On inimesi, kelle pension on minu omast veel väiksem. Kõik tuleb lasta teha raha eest.

Maksta tuleb puude ja nende lõikamise eest. Tuba ei pea sooja, oleks vaja remonti, aga ma ei suuda. Arstirohud on kallid. Raha saan veel endiste asjade müügist, mis olid tuttavate pool hoiul. Osa neist läks sõja ajal kaduma.

Saan varsti 80aastaseks. Ei tea, kui palju ma veel elan, võib-olla paar aastat. Olen mitu korda olnud haiglas. Süda on haige. Arst soovitas mul käia ja niimoodi, oma südant ravida. Ilusa ilmaga käin ma päevas umbes 5 km.

Minud käiakse vaatamas. Mul on külas käinud vanu Eesti-aegseid tuttavaid. Käivad ka tundmatud inimesed, mõned niisama, mõned pärivad minu elu ja mehe saatuse järele. Räägin ühest imelikust käigust. Tuli üks meeskodanik, oma nime ta ei öelnud. Näitas kirja oma käest, lasi lugeda viimast lehekülge. Kirja olevat ta saanud Inglismaalt. Sealt oli lugeda, et mu mees on elus ja elab Inglismaal, koha nimi oli maha kriipsutatud. Ma võin sellest uskuda ainult pool protsenti. Mis rumal nali see oli, kas provokatsioon? Milleks mind häirida.

Minult on mitu korda küsitud, kas kindral Laidoner oli sõja ajal Pensa sõjakoolis õppejõud. See on naivne legend, muinasjutt. Mu mehele öeldi ülekuulamisel, et teda ei saa kusagil kasutada. On kuuldusi, et mu meest olevat nähtud vangilaagris Sahhalini saarel. Seda juttu olevat rääkinud Saksa sõjaväes olnud eestlased, kes langesid Königsbergi all vangi. Üks major tulnud sõjavangist tagasi ja rääkinud. Käisin teda Tallinnas otsimas, aga ei saanud kätte.

Hankisin mehe surmatunnistuse. Sellel surma koht puudub. Küsisin, kuhu mu mees maetud on. Vastuseks öeldi, et milleks mul seda vaja teada. (M. Laidoner näitas mehe surmatunnistust, selle olulisemad andmed:

Surmatunnistus I JT № 000011

surnud 13. märtsil 1953. a.

surma põhjuseks verevalum peaaigus selle kohta tehtud vastav sissekannne nr 639

1953. a augustikuu 4. päeval välja antud Vladimiri oblasti ч/6 ЗАГС 23.09.55.)

Minult on mõnikord küsitud minu mehe autasude saatusest. Need on Soomes alles. Ma olen kuulnud, et mu mehe inglise lordi mõök on kellegi käes Tartus. Ma ei tea, kas see on kuulujutt või tõsi.

Millega ma oma aega täidan? Loen raamatuid, ajalehti ja žurnaale. Väga hea žurnaal on ka eestikeelne «Pikker». Kulutan nende ostmiseks oma pensioni. Loen prantsuse, poola, inglise, saksa ja vene keeles.

Raamatut on parem lugeda originaalkeeles. Siin on eesti keelde tõlgitud Puškini «Jevgeni Onegin». Selle tõlge ei ole hea. Ma võin seda vene keeles praegugi ette lugeda. Ma olin 14aastane, kui mu isa ütles, et seda Puškini poemi peab iga tütarlaps tundma.

Ma võin lugeda ka eestikeelseid raamatuid. Mõni päev tagasi toodi mulle lugeda «Nelikümmend küünalt». Hea episood on vana kooliõpetaja ütetus koolipoisile: «Pea meeles, täna on 17. juuni 1940.» Autor on inspiratsiooni saanud Hemingwaylt. See raamat mulle eriti ei meeldi. Kole on lugeda seda, kuidas peategelane räägib oma emast. (M. Laidoneri toas oli näha ka M. Undi romaan «Hüvasti, kollane kass».)

Saan välismaalt ingliskeelseid geograafilisi žurnaale. Ühe eesti riigitegelase naine, kes elab Ameerikas, sai teada mu aadressi ja saadab. Sain Ameerikast paki. Sisu oli täiesti segamini aetud. Ei tea, mida nad pakist otsisid.

Haapsalust välja sõitnud olen ma vähe. Üks mehe kauge sugulane kutsus mind Pärnu. Olen kahevahel, kas minna või mitte minna. Tunnen, et olen nagu metsloomake, kellele inimene pakub toitu, aga ta ei julge vastu võtta. Üks naine kutsus mind Viljandisse, kus olin pea kaks nädalat. Sõitsime autoga mööda Viljandimaad ringi (mu mees on ju pärit Viljandi lähedalt). Ma nägin jälle Viljandimaad, isegi selle õhk tundus värske olevat.

Minu elu on mööda läinud nagu kinolinal. Mõnikord tulevad mulle pähe imelikud mõtted, nagu oleksid need inimesed, kes on tegelikult juba surnud, veel elus. Vanad pildid tuletavad mulle meelde möödunud elu. Mälestused on ilusad ja kurvad. Küll tahaksin uskuda, et mu mees on veel elus, et tal oleks kõht täis, riided seljas ja soe magamisase.

Mida ma veel elus tahaksin? Ikka tervist. Mul ei ole sugulasi ega aitajaid. Küll tahaksin veel kahte tuba ja omaette kööki. Aga peaasi oleks see, et maailmas oleks rahu, et ei tuleks sõda.

Küll oleks hea, kui noortel inimestel oleks elus õnne, et noored oleks üksteise vastu head. Kes hakkab tõsiselt armastama, see armastab elu lõpuni, see on nagu haigus, millest lahti ei saa. Minu mees oli mu õnn ja mu õnnetus. Kui keegi peaks minust midagi rääkima, öelgu, et ma väga armastasin oma meest. Muu ei ole oluline.

* * *

Elu viimased aastad elas Marie Laidoner Viljandimaal. Ta suri enne 90 aasta juubelit 1978. aastal ja maeti Tallinnasse vene usu kalmistule poja kõrvale.

¹ Johan Laidoner abiellus Marie Kruszewskaga 30. oktoobril 1911. a.

² 21. märtsil 1913. a sündinud poeg Michael läks vabaturma. Ta lasi enda maha 20. aprillil 1928. a.

³ Rahvasteliit saatis J. Laidoneri oma volinikuna Iraagi ja Türgi piiritüli lahendamaks. 12. okt kuni 5. dets 1925. a oli J. Laidoner Mossulis. Ta koostas põhjaliku erapooletu ettekande, mida tunnistasid mõlemad tülis olevad pooled. J. Laidoneri ettekanne mõjutas Rahvasteliidu 1925. a dets otsust anda Mossul Iraagile.

⁴ 7. sept 1939. a tuli Tallinna sadamasse varjule Poola allveelaev «Ozzel». Allveelaev interneeriti Eesti võimude poolt, enamik torpeedosid jõuti maha võtta. 18. sept öösel laev põgenes, võttes kaasa 2 valves olnud eesti mereväelast. TASS esines süüdistusega: Eesti võimud on soodustanud allveelaevade põgenemist ja ustavatest allikatest saadud andmetel varjavad Poola ja teiste teatavate riikide allveelaevad endid Balti riikide sadamates. Eesti poolt lükati TASSi süüdistused kui alusetud tagasi. Allveelaeva vahejuhtumit kasutas NSV Liit Eestile baaside lepingu pealesurumisel.

⁵ Ametlik küllakutse J. Laidonerile esitati kohe pärast baaside lepingu sõlmimist. J. Laidoneri sõit Moskvasse toimus detsembril algul 1939. a. Eesti ülemjuhataja visiiti ja diplomaatilisi sõnavõtte valgustati üksikasjalikult nii NSVLi kui ka Eesti ajakirjanduses.

⁶ Balodis jäi ellu ja tal lubati pärast 1956. a Riiga tagasi tulla. Balodis on maetud ühele Riia kalmistule. Kalm on tähistatud mälestuskiviga, kus on nimi ning sünni- ja surmadataumid, kuid mingit Balodise tiitlit ega mälestuskirja ei ole.

⁷ Ka Munters elas vangla-aastad üle. 1960. a paiku ilmus «Izvestijas» Muntersi pikem artikkel «Läti rahva tulevik on kindlustatud». Selle eestikeelne tõlge ilmus ka «Rahva Hääles». Munters nentis 1940. a sündmuste positiivsust Balti rahvastele, väga lühidalt oli juttu ka vangla-aastatest.

Marie Laidoneri mäletused kirjutasin üles aastatel 1968—70, külastades Johan Laidoneri leske tema kodus Haapsalus. Johan Laidoneri varasema elu ja tegevuse kohta on tema 50. juubeliks ilmunud 1934. aastal teos «Johan Laidoner. Mälestusi kaasaegsilt». Rohkem kui 30 aasta eest on temast ilmunud raamat paguluses. M. Laidoneri mälestused on kindral Laidoneri puuduva eluloo jätkuks. Veelgi rohkem, nad on osake Eesti kirjutamata uuest ajaloost.

Kaupo Deemant,
ajaloolane

elliks mina ei pöyenenud bestist 1940a. suvel. Sakslased panusid
Põgenub see, kes kardab vastutust oma tegevuse eest, tunne häbi
oma tegevuse eest või kardab füüsiliselt oma elu eest.
Mina olen iseseisva Eesti riigi tegelane. Riikline iseseisvus
on iga kultuuriliselt arenenud rahva suurim ideal, il-
sam paleus. Et Eesti sai iseseisvaks riigiks, jõudis selle
suurima rahvusliku ideali ni, selles on ka teiste kõrva-
veikene osa minu teeneid. Suur osa minu elutööst oli pe-
hendatud Eesti riigile - ja selle oma töö eest ei kardata min-
vastutust ei ajaloo, ei inimste ees - ei häbene oma te-
gevuse eest. Tegelik Eesti riigi iseseisvus kestis ca 21 ja po-
rastat; ajaloo seisukohalt on see väga lühikene aeg, aga
olen kindel, et Eesti rahva ajaloo ja rahva mälestuses
see periood jääb kõige ilusamaks ajaks kogu tema elu-
sellel ajal, kui Eesti rahvas tulevikus jälle kor-
tagasi võidab oma riiklise iseseisvuse. 19juulil 19
astal tolleaegne Eesti vabariigi valitsus oma otsusega
minule esitati vastav dokument Peaminister Varese, Si-
eminister Unti ja Riigisekretär Terase allkirjaga)
ilma minule süüdistuse esitamata, saatis mind väl-
bestist Venemaale. 28 juunil 1941⁴¹ kehtas mind vangis-
tati NKVD või mude poolt ja minule esitati süüdis-
tus § 56 ja mingisaguse p. 13 alusel (seda punkti üldi-
nimetas „непорядекни“). Mind nimetati „безнода-
кци - tähendab, et Eesti valitsus oli minust lahte üteli-
tud ja СССР ka ei tunnistanud mind oma kodaniku-
Mind süüdistati kaastegevuses iseseisva Eesti riigi loomise
teja juhtimises СССР-i vastu, mässu katse maharuu-
nises 1924a iseseisvas Eesti riigis - tähendab, minna
üttes СССР-i võimud ei tunnistanud 2/II 1920 aasta
rahulepingut, aga selle juures täiel määral tunnistas
minu teeneid iseseisva Eesti riigi loomisel ja tema ko-
mised.

Стереокиномъ печатано въ типографіи Тренке и Фюсно, Максим-
лиановскій переулокъ, № 13.

Minu tegevus iseseisva Eesti riigi loomisel, Vabariigisõja

IMPERATORSKOMU VELICHESTVU

ВСЕМИЛОСТИВЪЙШЕМУ ГОСУДАРЮ

ИМПЕРАТОРУ

АЛЕКСАНДРУ НИКОЛАВВИЧУ

26-IX-1944.

СЪ ВЫСОЧАЙШАГО СОВЗВОЛЕНИЯ

СЪ ГЛУБОЧАЙШИМЪ БЛАГОГОВЕНИЕМЪ

ПОСВЯЩАЕТЪ

Николай Макаровъ

...иногда создавал целую выдумку по образу Свободы и подобию

KÜLLO ARJAKAS

Surra nädal peale Stalinit

1884. a 12. veebruaril sündis Viljandimaal Viiratsi valla Raba talu peremehel esimene poeg, kellele pandi nimeks Johan. Tõsi, Viiratsi kandis hääldati seda nime hoopis suupärasemalt Juhan. Esimese hariduse sai Johan Laidoner kohalikus vallakoolis, siis õppis Viljandi algkoolis ja linnakoolis, mille lõpetas heade tulemustega. Kuna majanduslik kitsikus ei lubanud võimekal noormehel edasi õppida, otsustas Johan 1901. a astuda vabatahtlikult sõjaväkke ning 1902. a sai temast Vilno (Vilniuse) jünkrutekooli õpilane, mille edukas lõpetamine tõi kaasa esimese autasu — kulduuri. Edasine teenistuskäik viis Viljandimaa mehe aastateks Kaukaasiasse, algas tõus teenistusredelil. Aastatel 1909—1912 õppis Laidoner Peterburis Nikolai sõjaväeakadeemias. Seda kindralstaabi akadeemiat peeti Venemaa üheks hinnatumaks sõjakooliks, konkursisõelal tuli 7—11 tahtjat kohale. Huvitava kokkusattumisenähtena õppisid samas õppeasutuses ligilähedaselt samal ajal veel kaks nimekat eesti sõjaväelast: Volde-
mar (Vladimir) Kappel (lõpetas 1913) ja August Kork (1914). Laidonerist sai Eesti Vabariigi sõjajõudude ülemjuhataja, Kappel Koltšaki vägede ülemjuhataja ning Korgist silmapaistev Punaarmee komandör. Akadeemia lõpetamine I järgus võimaldas jätkata edasist teenistust staabiohvitserina.

I maailmasõja puhkedes osales Laidoner nii Poola kui Galiitsia rinnetel, võttis sageli osa luureretkedest. Just töö staabi luureosakonnas õpetas talle luure tähtsust ja osalt ehk ka seetõttu oli hilisemas iseseisvussõjas Eesti Vabariigi vägede juhtkonnal nii Punaarmee kui Landesveeriga võrreldes vastasest parem ettekujutus. 1937. a oli Laidoner juba diviisi staabiülem alampolkovniku aukraadis.

1917. a Veebruarirevolutsiooni järel hakkasid mööda Venemaad laialipaisatud eesti sõjaväelased koonduma ning Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee kutsel sai Laidonerist asutatava 1. diviisi ülem. 1918. aastal, Saksa okupatsiooni ajal oli ta Eesti Ajutise Valitsuse mitteametliku esindajana Nõukogude Venemaal ning jätkas eesti sõjaväelaste organiseerimist.

1918. a 8. detsembril jõudis Laidoner läbi mitmete seikluste Tallinna. Noore rahvusriigi olukord näis olevat lootusetu: Punaarmee liikus edukalt pealinna poole, iga hetk võis karta rahutusi tagalas. Üldine meeleolu oli vilets, võidelda suure Venemaa vastu näis enamusele lootusetu. Ent ilmselt teadis Laidoner teistest paremini, millised raskused on noorel Nõukogude riigil, kui-

võrd palju on tal vaenlasi. Ta reageeris olukorrale kiiresti, juba samal ööl sõitis ta Liibavisse (Liepaja) vastu Inglise merejõududele ning aitas toetuslaevastiku õnnelikult läbi miiniväljade Tallinna reidile. Eesti sai nii sõjalist kui moraalselt toetust — me ei võitle ükski. Laidoner nimetati Operatiivstaabi ülemaks ja 23. detsembril vägede ülemjuhatajaks. Näib, et viimast võeti kui endastmõistetavust, sest kuigi leidis ka vanemaid sõjaväelasi, ei pretendeerinud keegi sellele ülimalt vastutusrikkale kohale.

Sõjas ilmnised Laidoneri võimed täies ulatuses. Ühelt poolt paistis ta silma kui tugev strateeg ja taktik, teisalt aitasid tema organisaatorivõimed kaasa Eesti rahvaväe kindlale formeerumisele ning tagala ressurside mobiliseerimisele. Tihti pidi ta olema poliitiku rollis, kes korraldas Eesti suhteid soome, rootsi ja taani vabatahtlike ning vene valgetega, klaaris liitlaste omavahelisi hõõrumisi ja lahkarvamusi, suunas läti vabatahtlike formeerumist. Diplomaadina pidi ta astuma läbirääkimistesse Lääne-Euroopa suurriikidega.

1919. a veebruariks olid Eesti Vabariigi väed pealetungijad Eesti etnilistest piiridest välja löönud. Karmid sõjaja korraldused põhjustasid kindrali suhtes üha kasvava vastuseisu (vahepeal oli Laidoner andnud koguni lahkumisavalduse). Selliseid kriise esines hiljemgi, sest tolaeagne noor demokraatlik mõtteviis pidas sõjaja nõudmisi liialdatuks ja vabadust piiravaks.

Sõja lõppedes vabastati Laidoner omal soovil ülemjuhataja kohalt, 1921. a jaanuaris läks ta kindralleitnandi auastmes erru.

Samal aastal algas töö parlamendis, kus Laidoner osales riigikaitse, rahandus- ja väliskomisjoni töös. Uuesti kutsuti teda tegevteenistusse äreval 1. detsembril 1924. a. Toompeale võis kuulda veel paugutamist Balti jaamas, kui Laidoner asus taas vägede ülemjuhataja kohale. Ühe esimese korraldusena saatis ta soomusrongid piiri suunas, olles seega valmis ka äärmuslikuks võitluseks riigi eest, mille sünni nimel aastaid oli võideldud. Tema kindlameelsus kasvas üle ka karmuseks, vaatamata mitmete palvetele keeldus ta armu andmast mahalaskmisele määratud kahele ohvitserile, kes ei olnud oma kohust täitnud. 1925. a jaanuaris läks ta uuesti erru.

Järgnevatel aastatel esindas Laidoner Eesti Vabariiki Rahvasteliidus, esimese eestlasena valiti ta tolaeagse maailmaorganisatsiooni täieõiguslikuks volinikuks (Türgi ja Iraagi — Briti mandaatala — piiritüli lahendamisel). Hiljem osales Laidoner relvastuse

piiramise konverentsil, kus ta valiti maaväerelvastuskomisjoni abiesimeheks.

Tööd jätkus ka Eestis — loengud Kõrgemas Sõjakoolis, töö Riigikaitse Nõukogus, osalemine sõjaväe ja kaitseliidu tegevuses, töö Eesti Spordi Keskliidu ja olümpia-komitee esimehena, Eesti-Poola ühingu auesimehena jne. Võib otsida ka seost Laidoneri Vilno-teenistuse, poolatariga abiellumise, Eesti-Poola ühingu ja «Orzeli» loo vahel.

Sisepoliitiliselt pingerikkal ajal 1934. a märtsis sai Johan Laidoner kolmandat korda sõjajõudude ülemjuhatajaks. Arvestades Laidoneri populaarsust armees tegi K. Päts talle ettepaneku koostööks, mille tulemusena tõrjuti 12. märtsi pöördega kõrvale fašistlikule süsteemile orienteerunud vapsid. Alanud autoritaarse ajajärgu tingimustes jäid Laidoneri hooleks riigikaitse küsimused. Pinge Euroopas tõusis ja Laidoner tegi palju Eesti kaitsevõime tugevdamisel, kuigi võimalused jäid napiks: väikeriigina ei suutnud Eesti alanud võidurelvastumises võrdväärset kaasa lüüa. 30ndate aastate teisel poolel suurenes Laidoneri ja tema kaastöötajate osa Eesti välispoliitika suunamisel, mis ametliku neutraliteedi all lähenes Saksa-maale.

1939. a veebruaris ülendati Laidoner kindralleitnandist kindraliks.

1939. a september tõi Eestile raske valiku, pärast Poola allveelaeva «Orzel» põgenemist nõudis Nõukogude Liit sõjaväebaase Eesti territooriumil. Nii Laidoner kui teised poliitikud said aru, et see tähendab suveräänse riigi piiramist. Valikus pakt või sõda andis Laidoner realistliku hinnangu sõ-

jajõududele ning valis pakti. Oma 26. septembri esinemises Riigivolikogu Välis- ja Riigikaitsekomisjonis ütles ta: «...Meie ajalooline kohus on — mitte viia rahvast hävimisele, vaid katsuda teda raskustest üle viia niihästi, kui me seda suudame.» (ENSV ORKA, f 84, n 1, s 1046, l 36 p). Võib arvata, et kogenud sõjamehe hinnang olukorrale mõjutas teistegi oma. Kuigi ka temal tõusid kartused Eesti Vabariigi tuleviku suhtes, otsustas ta ilmselt juba 1939. a sügisel jääda igal juhul Eestisse, vaatamata ärevatele kuuldustele ja lähema kaastöötaja põgenemisele.

Kõik tulev sai Laidonerile selgeks juba 17. juunil 1940. a Narvas, kui ta pidi alla kirjutama uuele lepingule, mille alusel tuli Eestisse ca 90 000 punaarmeerlast. Muide, lepingul on armeekindral Meretskovi kõrval diviisikindral (!!!) Laidoneri allkiri. Vägisi tuleb meelde võidetud Napoleon Bonaparte'i saatus, keda võitnud inglased tituleerisid kindraliks, mitte aga keisriks. Veel juunipöörde järelgi pakuti Laidonerile võimalust Eestist põgeneda, ent ta jäi varem tehtud valiku juurde.

1940. a 19. juulil küüditati kindral Laidoner koos abikaasaga. Pensas elasid nad Gogolevskaja tn 38. Seal jõudsid enne sõda Eestisse veel mõned kirjad, kus paluti järele saata asju ja raamatuid. Viimane kiri tuli 1941. a aprillis. Hilisemast saatusest annab ülevaate lk 78—79 esitatud haruldane foto-koopia.

Johan Laidoner suri 13. märtsil 1953. a. Surma ja matmise koht on teadmata.

MOODSA KUNSTI AJALOOST

ANTS JUSKE Kubism

Kui fovismis ristusid mitmetest allikatest pärinevad mõjud, siis kubism on selles suhtes märksa homogeensem nähtus. Fovismi ühendavaks voolutunnetuseks võib pidada vahest ainult kunstnike erilist huvi värvi väljenduslikkuse vastu, mis köitis kõige erinevamaid kunstnikke sajandi esimese kümnendi esimesel poolel. Nagu hiljem näeme, läbis enamik kümnendi teisel poolel tooni andnud kunstnikke kas otseselt või kaudselt fovistliku loomeetapi. Foovid olid pea-

aegu eranditult pärit Pariisist või selle ümbrusest. Ühelt poolt oli neil seetõttu lihtsam toetuda sõltumatu kunsti varasemale pärandile, kuid teiselt poolt traditsioon ilmselt ka mõnevõrra ahistas. Kubismist alates muutuvad rühmitused internatsionaalseks. Sajandi alguse Pariis meelitas avangardselt häälestatud kunstnikke kogu Euroopast: Picasso käis siin esmakordselt 1902. aastal ning kaks aastat hiljem jäigi Pariisi. Veidi hiljem tuli teine hispaanlane J. Gris, Saksa-maalt tulid E. Nolde, F. Marc, Itaaliast C. Carrà, V. Boccioni, G. Severini ja A. Modigliani, kümnendi lõpul haakus ka vene päritoluga avangard (V. Kandinsky, M. Cha-

gall, K. Malevitš). Kõik nad liitusid ühe või teise postimpressionistliku laadiga, et leida sealt võimalusi eelmise põlvkonna poolt lahtiseks jäetud otste arendamiseks. Vaatamata nende lahtiste otste küllusele osutus üks neist siiski kõige perspektiivikamaks: 1907. aastal Sügissalongis toimunud Cézanne'i postuumne retrospektiiv tähendas fovismiga alustanud põlvkonnale tõelist Cézanne'i esmaavastamist. Huvi Aixi eraku maalide vastu oli järsult tõusnud pärast 1895. aasta Vollard'i näitust, kuid võrreldes Gauguini ja van Goghiga polnud Cézanne'i looming sõltumatule kunstile nii otseseid impulsse seni andnud. Võibki öelda, et kubismi kui voolu stiililine homogeenus on tänu võlgu kubismi põhiilikale — Cézanne'i pärandile. Kuid üks oluline samm moodsa kunsti arengus tehti veel enne Cézanne'i avastamist.

«Avignoni neidudest» cézannismini

Eelmises peatükis ilmnnes, et fovismi tekkimine oli järkjärguline protsess, kus mingit üksikut sündmust või daatumit on raske välja tuua. Seevastu kubismi sünd oli plahvatuslik ning edasine areng on sisuliselt ühe vormilise uuenduse pidev asendumine teisega. Kui mõelda Cézanne'i ja teiste postimpressionistide aastakümneid kestnud vaevalistele otsingutele, siis lausa hämmastab kubismi tormiline areng aastatel 1907—1914. Kubismi kui voolu sisuliseks autoriks on Pablo Picasso (1) — kogu moodsa kunsti vaieldamatult suurim kunstnik. On isegi raske uskuda, et maalikunst oleks teinud sellise otsustava sammu nii kiiresti ilma Picasso geeniuse esimeste avaldumisteta. 1904. aastal, 23aastasena tuli ta Barcelonast, kus oli saanud eeskujuliku akadeemilise kooli, Pariisi. Picasso ateljeest Montmartre'il Ravignani tänaval kujunes tõeline Au Rendez-vous des Poëts (poetide kohtumispaik) — sellise sildi kleepis Picasso oma ateljee uksele. Seltskonda, keda tuntakse ka Bateau-Lavoir' rühmitusena, kuulusid peale Picasso veel poeedid M. Jacob, A. Salmon, G. Apollinaire jt. Läbinud kiiresti nn sinise ja roosa perioodi, toimus Picasso loomingus 1907. aastal tõeline plahvatus — selle aasta kevadel maalits ta mõne päevaga oma kuulsat pildi «Avignoni neiud» (2), maali, millel on etapiline tähtsus kogu moodsa kunsti arengus. E. F. Fry näiteks peab «Avignoni neide» üldse esimeseks tõeliseks 20. sajandi maaliks.

Siiski on plahvatusel ka oma eellugu. Kuigi Picasso ei kuulunud foovide gruppi, on tema nn roosa ja sinine periood lähedane

I. P. Picasso oma ateljees Montmartre'il. 1908.

fovismile. Isiklikult kohtus Picasso Matisse'iga 1907. aastal, kuid kindlasti oli Picasso näinud eelmise aasta kevadel Sõltumatute Salongis eksponeeritud Matisse'i «Elurõõmu». Pole võimatu, et mõte maalida suur figuuralne kompositsioon on pärit just sealt. Ka hiljem olid kaks moodsa kunsti suurimat kunstnikku hästi kursis teineteise otsingutega, kuid lähemat sõprust ei tekkinud. Olgu veel lisatud, et ka kahe moodsa kunsti alguse tähtseose saatused olid erinevad: «Elurõõm» sai kohe laialdaselt tuntuks, «Avignoni neide» eksponeeriti esmakordselt alles 1937. aastal! Nii või teisiti oli fovistide maaliuendus Picassole üheks stardiplatvormiks. 1906. aastat peetakse Picasso loomingu esimeseks klassikaliseks perioodiks: ta uuris palju antiikkunsti, tasapisi hakkasid aga ta huvid siirduma veelgi kaugemale

ajalukku — traditsionaalsetele ja arhailisetele kunstivormidele. Meenutagem ka Deraini ja teiste foovide vaimustust aafrika neegri-skulptuuri suhtes. On muide andmeid, et just Matisse näitas Picassole eksootilisi skulptuure. Idee maalida aktifiguuridega suur kompositsioon tuli aga ilmselt veelgi varem. Säilinud on 19 eskiisi «Avignoni neidudele». Juba 1906. aastal nn roosa perioodi kulminatsioonil rääkis Picasso kavatsusest maalida haaremi teemat. Seda kinnitavad ka esimesed kavandid, kus on näha igavlevaid odaliske koos paksu eunuhhist valvuriga. Seejärel idee muutus — haaremist sai bordell. Picasso olevat naljatades rääkinud, et ta maalib avalikku maja, mis asub Avignoni tänaval Barcelonas. Siit muide ka maali pealkiri, mille hiljem andis André Salmon (Picasso ise tavaliselt ei pealkirjastanud oma töid). Nüüd näeme eskiisil seitset figuuri — viit alasti naist ja kahte meest (madrust lilledega ja koljut käes hoidvat üliõpilast). Esiplaanil on kujutatud laud, millel on natüürmort arbuusilõikudega. Sellel eskiisil on figuurid juba veidi deformeeritud, kuid siiski veel naturilähedased. Olulisi impulsse sai Picasso ilmselt Cézanne'i suplejate-seerialt. Samuti nagu Cézanne on Picasso maalinud fooni neutraalsena, mis aitab rõhutada figuuride plastilisust. Cézanne'i figuuride mõõdukast deformatsioonist läks aga Picasso otsustavalt kaugemale. Lõplikul variandil on kunstnik jätnud alles ainult kaks profiilset ja kolm vaataja poole pööratud aktifiguuri, mis moodustavad kompositsiooni liigendavad vertikaalsed vööndid. Võrreldes viimaste eskiisidega on valmis maalil toi-

2. P. Picasso. Avignoni neiud. 1907.

3. Neegrimask

munud põhjalikud muutused. Figuurid on muutunud tasapinnaliseks, sulades fooniga kokku. Kolmemõõtmelise ruumi illusioon on täielikult purustatud. Kunstnik on loobunud valguse-varjuga modelleerimisest ning rajanud maali lokaaltoonide pindadele, mille värviskaalas on veel jäänuseid roosast perioodist. Kõige huvitavam on aga kahtlemata figuuride deformatsiooni päritolu küsimus, kuna just siin ilmub Picasso kõige suuremat radikaalsust. Tõenäoliselt huvitus Picasso kuskil eespool mainitud eskiisi ja lõppvariandi valmimise vahepeal arhailisest kunstist. Vasakpoolne profiilne figuur meenutab egiptuse ja assüüria reljeefe, keskmised figuurid romaani freskosid Kataloonia kirikutest ja vanaibeeria skulptuure. Paralleelselt «Avignoni neidudega» maalib Picasso paar episoodilist tööd samasuguse deformatsioonilaadiga, mis viitavad veel ühele allikale. Nimelt joonistas Picasso tol ajal botaanikaaias palme, uurides palmilehtede põnevaid vorme. Viimaseid ongi ta ilmselt kasutanud ka «Avignoni neidude» aktifiguuride komponeerimisel. Mõningaid probleeme on tekitanud kaks parempoolset figuuri. Ühe kindlama allikana nimetatakse Aafrika traditsioonilist skulptuuri, millest huvitusid ka mitmed teised kunstnikud. Picasso ise on väitnud, et enne «Avignoni neidude» valmi-

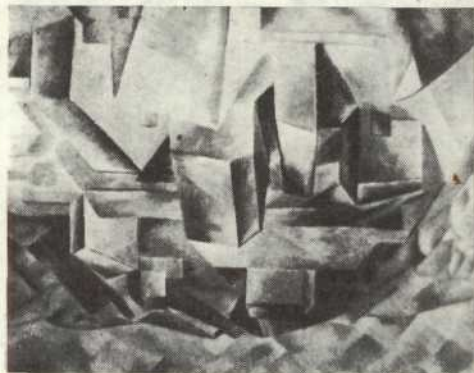
4. P. Picasso. Kausid ja kann. 1908.

mist polnud ta neegriskulptuuri vastu huvi tundnud. Apollinaire on aga hiljem meenutanud, et ajal, mil Picasso pilti maalits, ostis ta endale ateljeesse mõned aafrika skulptuurid, mida võis tol ajal paari frangi eest saada ühest väikesest poekesest Montmartre'il. Kui kõrvutada «Avignoni neidude» parempoolseid figuure aafrika neegriskulptuuridega, on sarnasus ilmne. Nii arvataksegi, et nende kahe figuuri näod on maalitud juba pärast kokkupuudet neegriskunstiga, võimalik, et maskid on koguni hiljem peale maalitud.

«Avignoni neid» on esimene otsustav samm kubismi kujunemises. Hämmastab aeg, mille jooksul Picasso jõudis veel küllalt traditsioonilise roosa perioodi laadist nähtavate vormide sellise deformatsioonini. Picasso radikalism ehmatas ka kaasaegseid. Apollinaire'ile jäi «Avignoni neid» täiesti arusaamatuks, Matisse olevat seda pidanud paroodiaks, Picasso hilisem lahutamatu kaaslane Braque aga leidis, et selle pildi vaatamine on sama mis «põleva petrooleumi joomine». Tõenäoliselt oli ka Picasso ise veidi ehmatanud oma ootamatust avastusest. Nii või teisiti läks nüüd veidi rohkem aega järgmise otsustava sammuni. Aasta pärast «Avignoni neidude» lõpetamist pühendas Picasso end juba teadlikult neegriskulptuuri uurimisele (3). Seda perioodi kunstniku loomingus ongi nimetatud postskriptumiks «Avignoni neidudele» ja neegriskunsti perioodiks. Picasso külastas tihti antropoloogiamuuseumi, kus teda paelus

aafrika rahvaste traditsionaalne plastika. Neegriskunstis võlus teda eelkõige vabodus inimfiguuri nähtavate proportsioonide edasiantsemisel. Peaaegu terve aasta jooksul maalits Picasso maskitaolisi nägusid ja täisfiguure, kus ta analüüsis maali tasapinnal neegriskulptuuri kogemust.

1907. aasta lõpus toimus kohtumine, millel oli oluline osa kubismi arengu edasisele käekäigule. Apollinaire tutvustas Picassole teist noort maalikunstnikku Georges Braque'i. Eelmise paari aasta jooksul oli Braque ühinenud foovidega, kuid 1907. aastal vaimustus ta Cézanne'ist. Picasso ja Braque'i ühine loominguline laboratoorium avastas nüüd kubismile üha uusi väljundeid. Braque on hiljem meenutanud: «Me elasime koos Montmartre'il, nägime teineteist ning arutasime omavahel iga päev. Me mõlemad tegime tohutult tööd — see oli nagu kõie otsas märke ronimine.» Siiski tekitas «Avignoni neidude» esmakordne nägemine Braque'ile väikese šoki, Alles 1907. aasta lõpus reageeris tema enda looming Picasso avastusele. Braque tegi ühe tsitaadilise joonistuse «Avignoni neidudest» ning maalits samas laadis «Suure akti», mille ta 1908. aastal eksponeeris Sõltumatute Salongis. Braque omalt poolt süvendas Picasso huvi Cézanne'i loominguga vastu. 1908. aasta suvel maalitsidki mõlemad kunstnikud cézannilikke maastikke ja natüürmorte. Juba Cézanne oli erinevalt impressionistidest väärtustanud sellise maaližanri nagu natüürmort, kus on võimalik paremini vahendada esemete ruumilist struktuuri. Braque on kirjutanud, et «natüürmordis on ruum kombatav, teda võib peaaegu käega katsuda. Natüürmort on selles suhtes vastupidine maastiku visuaalsele ruumile. Kui me eemaldume natüürmordist teatud kaugusele, pole ta enam see. Kombatavas ruumis mõõdate te vahemaid esemest endani,

5. P. Picasso. Majad mäenõlval. 1909.

6. Foto samast motiivist. 1909.

visuaalses ruumis ühest esemest teiseni. Just seepärast läksin ma omal ajal maastikult üle natüürmordile». Picasso ja Braque liikusid Cézanne'i radu pidi edasi, hakates järjest rohkem eemalduma nähtavatest vormidest. Objektide materiaalsuse rõhutamiseks pöördusid kunstnikud traditsioonilise *chiaroscuro* poole, värvigamma taandus pruunikatele ja rohekatele toonidele. Objektide vorm puhastati kõigest juhuslikust, alles jäeti kannude, vaaside, vaagnate või õunte puhas geomeetiline vorm. Cézanne'i kuulus lause, mille järgi «looduses põhinevad kõik vormid keral, koonusel ja silindril», muutus kubismi aksioomiks. Et tuua eseme geomeetiline struktuur paremini nähtavale, eemaldasid kunstnikud klassikalise perspektiivi ühest vaatepunktist. Tsentraalperspektiiv, mida R. Gaury on nimetanud «paigaleardunud küklööbi perspektiiviks», vahendab objekte ühest pildivälisest staatilisest vaatepunktist. Traditsionaalses neegrikunstis, aga samuti keskaja kunstis, mida Picasso uuris, vahendatakse seevastu esemeid tihti mitmest erinevast vaatepunktist: näiteks laua kujutis antakse vaatepunktist ülalt alla, laual asuvad esemed aga külgsuunas. Sageli kujutatakse isegi ühte objekti mitmest ruumilisest vaatepunktist. Täpselt nii on ka Picasso maalil «Kausid ja kann» (1908) summeeritud pealt- ja külgsuunas (4). Braque oli selles suhtes veelgi julgem: «Natüürmordis puuviljadega» (1908. aasta lõpp) tükelduvad esemete ruumilised plaanid juba niivõrd, et esemete silmaga nähtav vorm laguneb. Picasso ja Braque'i ühised otsingud liikusid ühelt poolt selles suunas, et lõhkudes esemete vormi, tungisid nad eseme «olemusse», teiselt poolt allutasid nad lõhutud vormi pildi kui iseseisva reaalsuse ülesehituse reeglitele. Picasso on seda ise kommenteerinud järgmiselt: «Ma sain aru, et maalikunst omab iseseisvat väärtust, mis ei sõltu kujutata-

vast objektist. Ma küsisin endalt, kas on vaja kujutada esemeid sellistena, nagu me neid näeme, või sellistena, nagu me teame neid olevat.»

Natüürmordiliku kombatavusega tõlgendati ka maastikumaali. 1908. aasta suvel maaliski Picasso cézannilikke maastikke II de France'is, Braque aga L'Estaque'is — täpselt samas, kus oli oma panoraamseid linna-vaateid teinud Cézanne. Braque'i «Majad L'Estaque'is» (1908. aasta suvi) on maalitud puhtalt Cézanne'i vaimus: esiplaanil on kompositsiooni raamiv puu, taamal aga kõrgeist vaatepunktist maalitud mäenõlval eri külgedega teineteise suhtes paiknevad majad, mis loovad geomeetrilisi mustreid. Samas on Braque Cézanne'ist tunduvalt kaugemale läinud. Majad on puhastatud kõigest detailidest, alles on jäetud vaid majakarbid. Mäletavasti otsis Cézanne sobivat pildistruktuuri algelementi motiivist endast — siit ka ühe motiivi lõputu maalimine mitmest eri kohast. Braque ja Picasso leidsid, et miks teha ühest motiivist mitu pilti — kompositsiooni huvides võib nähtavat motiivi «parandada», st võib muuta majade vorme ja paiknemist motiivis endas. Seda, kui kaugele silmaga tajutavatest vormidest mindi, demonstreerib Picasso «Majad mäenõlval» (1909. aasta suvi) (5), pilt, mille kunstnik eksponeeris ka Volland'i galeriis. Picasso on samast vaatest, mille järgi pilt on maalitud, teinud ka foto (6), mis annab suurepärase võrdlusmaterjali. Kunstnik on reaalses motiivis muutnud majade asetust, lisanud uusi maju, kombineerides neid olemasolevatega — ühesõnaga motiiv on muutunud kunstnikule vaid ettekäändeks iseseisva pildistruktuuri komponeerimisel. Ilmselt pole vähetähtis ka fakt, et Picasso pildistas sama motiivi, mida ta maaliski. Foto annab teistsuguse mulje kui nägemistaju, mis võis olla tõukeks motiivi töötlusele.

Seda kubismi varasemat arengufaasi

7. F. Léger. Aktid metsas. 1909—1910.

(1907—1909) on õigustatult nimetatud cézannismiks. Cézanne'i buum, nagu juba eespool märgitud, vallandus pärast kunstniku ulatuslikku retrospektiivi 1907. aasta Sügis-salongis. Ootamatult pöördusid Cézanne'i pärandi poole hiljutised foovid A. Derain, M. Vlaminck ja R. Dufy, kes seni olid töötanud hoopis teises laadis. Picasso ja Braque (samuti endine foov) olid siin esimesed, kes arendasid Cézanne'i pildistruktuuri veelgi suurema iseseisvuse suunas, eemaldudes nähtavatest vormidest. 1909. aastal lisan-dusid neile veel Fernand Léger ja Robert Delaunay. Léger tutvus Picassoga alles järgmise aasta lõpul ning tema varasemad tööd peegeldavad iseseisvat, Braque'ist ja Picassost erinevat Cézanne'i-tõlgendust. Léger ei tükeldanud motiivi väikesteks kuubi-kuteks, vaid eelistas silindritaolisi vorme (7). Erilist huvi pakkusid talle Henri Rousseau naivistlikud pildid. Naivismi ja lastejoonistusi võibki pidada traditsionaalse kunsti ja Cé-zanne'i kõrval kolmandaks kubismi allikaks. Naivistid, omamata klassikalist kunstihari-dust, maalisisid esemeid veidi rohmakate üldis-tatud vormidega, kasutades peamiselt lokaal-värve. Perspektiivireegleid rikkudes maalisisid nad tihti objekte erinevatest vaatepunkt-i-dest ning laotasid ruumiplaanid pildi tasa-pinnale. Täpselt nagu lapsed oma joonistus-tes tegid nad kõike seda puhtalt oskamatuses-t. Kubistid pidid kogu selle «oskamatuses-t» saavutama mõistagi raskemalt, polemiseerides Euroopa kunsti viie sajandi pikkuse kogemuse ja omaenda klassikalise õpetatusega. Pi-casso on öelnud, et «lapsena joonistasin ma nagu Raffael, kuid kogu ülejäanud elu kulus mul selleks, et õppida joonistama nagu lapsed». Rohkem kui Léger oli kubismi pea-liiniga seotud Picasso hea sõber André Der-ain, kes nagu Braque'ki oli alustanud fovis-mist. 1910. aastal maalis Derain Cadaquès-i vaate, mis on otsene Cézanne'i «Gardanne'i»

reministsents, kuid samuti tunduvalt rohkem geometriseeritud. Delaunay, kes oli 1909. aastal alustanud cézannismiga, siirdus peagi teistele radadele, sünteesides kubismi neo-impresionismiga. Bateau-Lavoir' grupiga oli seotud ka teine hispaanlane Juan Gris, kes tõsisemalt pühendus maalikunstile alles 1911. aastal, läbides kiiresti kõik kubismi arengustaadiumid. Nimetatud maalijatega ammendubki kunstnike ring, kes seisis ku-bismi tekke juures aastatel 1907—1909.

Oma nime sai uus kunstinähtus 1908. aastal. Prioriteedi küsimuses on siin veel palju lahtist. 1908. aastal esitas Braque oma tööd Sügis-salongi žüriile. Vastavalt traditsioonile räägitakse, et Matisse, kes oli žürii liige, nähes Braque'i maale, iseloomustas neid esmakordselt «kuubi» mõistega. See legend läks liikvele Apollinaire'i sule kaudu ühest 1911. aastal kirjutatud artiklist. Sügis-salon-gist, mis avati 1. oktoobril, lükati Braque'i maalid tagasi. Kuu aega hiljem eksponeeris ta oma tööd Daniel-Henry Kahnweileri galeriis. Saksa päritoluga noor börsimaakler Kahnweiler oli 18aastasena Pariisi tulnud, kus ta peagi hakkas koguma kaasaegset kunsti. 1907. aastal avas ta Vignoni tänaval oma esimese galerii, millest kujunes kubistide üks peamisi foorume. Siin panigi Braque oma Sügis-salongist tagasilükatud maalid välja. Näituse kataloogile kirjutas eessõna Apollinaire ning seda Braque'i esinemist võibki pidada kubismi esimeseks avalikuks manifestatsiooniks. Ajalehes «Gil Blas» ilmus Louis Vauxcelles'i lühike artikkel, kus autor räägib samuti «väikestest kuubikutest» Bra-que'i maalides. Lahtiseks jääb küsimus, kas Vauxcelles'ile oli teada Matisse'i määratlus Braque'i Sügis-salongist väljajäädud piltide kohta või mitte. Nii või teisiti oli Vaux-celles, kes mäletatavasti oli ka fovismi risti-isa, esimene, kes kasutas terminit «kubism» trükisõnas.

VAATENURK

PRIIDU BEIER

François Cevert «Kalevi» meistriks

Juhan Habicht. Veevalaja.
«Eesti Raamat», Tallinn, 1987. 144 lk.

Võib-olla juhtis François Cevert'i vaim Juhan Habichti kätt «Jaanipäeva paiku» pabe-rile panekul? Püstitas ju noor autor selle

jutuga prantslasest võidusõitjale tõelise kir-jandusliku mälestusmärgi. Ja tekitas ka enda isiku vastu huvi. «Jaanipäeva paiku» jõudis ilmuda isegi kolm korda: ajakirjas «Noo-rus», almanahhis «Noori autoreid '77» ja lõpuks ka 1983. a Habichti esikkogus «Vee-revad kivid rataste alt». Erilist kirjandus-sündmust sellest ei tehtud. Märgati küll, aga noort prosaisti süüdistati sajas surmapatus: autoriisiku puudumises (M. Unt «Loomin-

gus»), tal puudus oma sõnum (O. Remsu «Edasis»), teda peeti otsesõnu grafomaaniks (P. Pedmanson SV-s). Nii suruti «Nooruse» ja «Noorte Häälegi» retsensendid kaitseseisundisse. Seal tõeldi Habichti kaitseks, et kriitikud käituvad noore ja õrnahingelise prosaistiga taktitult, et nad esitavad talle liiga suuri pretensioone ja pole piisava süvenemisega ta jutte lugenud. Muidugi tekitab selline vastuvõtt vimma. Ka Tuglase novelliauhind anti E. Krustenile ja T. Vindile. Kahe aasta pärast tuleb ta seda «Sirbis ja Vasaras» novelliauhinna žüriile meelde. Ta oli ju siiski «uue» nooruse verevaene ideoloog. Vähemalt Remsu sõnusti. Noori aga on meil alati taga kiusatud. Noorus on olnud tihti ainus trump, mis koos kõhnukese käsikirjaga kirjastuses Saatuse kaalukaussidele visatud. Tulgu, mis tuleb. See on kujundanud mingi erilise nooruse-ideoloogia, mis eriti Tallinna NAKi poolt kultiveerimist leidnud. Meenub M. Kivistiku võitlus nooraautoritele kindla kuupalga sisseseadmise eest, meenuvad «Nooruse» ja Luha-ääre luuleklubid. Vastukaaluks kujunes siis ka mingi küpse-keskea-ideoloogia, mis kõike nooruse pitsarit kandvat võõristama ja pilama kippus. Pole tänini aru saanud, kummal poolel nüüd rohkem mõistust peas oli.

Kriitiku ja kirjanikuna on Habicht sellele nooruse-ideoloogiale ja nooruse kirjanduslikule iseolemisele truuks jäänud. Artikleid kirjutab enamasti debüütteoste puhul ja kipub neid alati kergelt kiitma. Olgu nüüd teos ise milline tahes, peasi, et ta tuleb noore või veel suhteliselt noore inimese sulest. Jutud ka enamasti noortest inimestest. Pole erandiks ka viimane jutukogu. Mõned raggaritest kirjutatud lood «Veerevatest kividest» olid mulle andnud soodsa eelhäälestuse, nii et lootsin «Veevalaja» põnevusega läbi lugeda. Olen juba tüdine nud eesti kriitikute kurtmistest, et retsenseeritavad teosed kipuvad viimase ajal üha igavamad ja esoteerilisemad kätte juhtuma. Ja raamatuletki kipub neist kaupluses kirendama. Milles siis asi? Kas põhjus on siis perestroika, mis rahva meeled nii üles küt nud, et igavikuline literatuur enam kaasa ei kutsu? Lugejate soovile vastu tulles on vaid kirjastamistsükli ühelt aastalt kahele nihutatud. Aeg on tõesti keeruline ja otsustajail sedavõrd rohkem aega järelemõtlemiseks vaja. Ikka tasa ja targu, et järsku pahandust ei sünniks. Said ju A. Solženitsõni operatiivsed eestindajad pärast parteilise karistuse. Nii et ootame ja vaatame.

Ei leia mingeid uusi tuuli ega vabamat vaimu veel sellestki jutukogust. Lood juba paar aastat tagasi paberile pandud. Üllatab vaid kuuekümmeneheküljelise «Jällenägemis-

kuude» kahe ja poole aastane sünnitusae g, kui autori kuupäevi uskuda. Mati Unt kirjutanud oma «Võla» viie päevaga. Üllatav seetõttu, et tean Juhan Habichtit verbaalse vestlejana kui tõelist looduslikku annet. Meenub üks Tartu NAKis toimunud kohtumine Tallinna NAKi esindusega. Muide, Habicht on seal vist praegugi esimehe ametis. Kui ma hommikul 5 paiku kušetil üles ärkasin, kuulsin ainsana veel vaid Habichti häält raugematu hoo ja soravusega unisele seltskonnale midagi vestmas. Kuhu on kadunud see elaan kirjutusmasina taga? Igal juhul saavad O. Remsu kartused «Veerevatest kividest» puhul, et Habicht liig produktiivseks võib osutuda, kõige autoriteetsemal ja selgemal moel ümber lükatud. Paberifond, mis ta teoste peale tulevikus kuluda võiks, ei tohiks eriti suur olla. See häälestab mind tunduvalt leebemalt, kuigi erilist üllatust enam ei sünni. Kõik tuli juba veidi tuttav ette. «Peale ja jälle maha» kordas veidi lahjemas variandis raggari-lugudega tuttavaks saanud teemat: motosport. Tolle pika spordijutu rikkus ära seesama viga, mis enamiku nõukogude kriminaalfilmegi, kus lisaks teravale süžeele pretendeeritakse ka sügavale psühholoogilisusele. Noort Jarkot painab ju kogu aeg veider küsimus, miks ta kogu selle autovõidusõitjate kambaga kaasas käib ja mis on nende meeste elu eesmärk. Muidugi võtab see Jarko süütus hinges urgitsemine autorilt õige hoo rajal toimuva jälgimisel. Ja nii lõpetatakse nukra tõdemusega: «Naelajuss oli takka andnud. Ja kus ta nüüd oli... Semmu polnud rajal ühestki mööda pressinud, ja Semmu oli siin, roolis rahulikult Tallinna poole.» Jah, nii need möödapressijad ikka lõpetavad, näib ka Jarko lõpuks mõistvat.

Kui nüüd autoriga veel milleski polemiseerida, siis vaid seksuaalsel pinnal. Ega need blondid eesti tüdrukud nii tuimad ja pirtsakad olegi, et vaid brunetid slaavitariid autorilt kiidusõnu teenivad. Maitse üle ei vaielda. Tahan öelda vaid seda, et suhted kahe eri rahvusest armastaja vahel (eriti napi keeleoskuse korral) on psühholoogiliselt väga komplitseeritud teema. Kui just pole tegemist internatsionalismi propagandaga.

«Jällenägemisekuud» jätab aga «Kommunikatsioonidest» (esikogu pikk lõpujutt) tunduvalt sümpaatsema mulje. Üldmulje jutust on küll selline, nagu oleks Mihkel Mutt kirjutanud ümber Jaak Jõerüüdi «Raisakullid». Aga mõlematelt on ka midagi eeskujuks võtta. Miks siis mitte. Ühelt stiil ja teiselt sisu. Ja jutt on täiesti loetav. Kui Mutt on Seltskonna kroonik, siis Habicht pretendeerib lihtsalt seltskonna krooniku nimele. See on ringkond elus edasi jõudnud

tipikaid, kes januneb ka vaimsete väärtuste järele. Selles seltskonnas võib hiilata ka mõni algaja näitlejanna ja Noortekoondise liige, sest Kirjanike Liiduni veel ei küünita. Minajatustaja tunneb oma vaimset üleolekut sellest materialistlikust seltskonnast, aga külastab meeleldi nende nürisid salongiõhtuid. Mis magnet teda sinna aega raiskama tõmbab, kas kütkestav majaperenaine Maia või oma vaimse üleoleku demonstreerimise tarve ja edevus, see jääbki arusaamatuks. Jutustuses räägitakse või viidatakse paljudele grotesksetele ja mõistusevastastele nähtustele, millest ühiskond lausa kubiseb: välismaal avaldatud ja tähelepanu äratanud teaduslik artikkel võib meil kaasa tuua peaaegu töökohalt vallandamise; piirivalvurid vandaalitsevad päris seaduslikult XV saj. pärit lossivaremetes jne. Taunitakse moodsat abieluvälist promiskuiteeti, mis õhnestab normaalse perekonnaelu aluseid, räägitakse laste kasvatamisest, autohooldusest, Castanedast, totratest filmidest ja latentsetest nümfoodest. Ühesõnaga kõigest, millest meie elu koosneb. Kõik sujub kuidagi lihtsalt ja suuremate probleemideta. Parim vahend tarbetute küsimuste vastu on neid mitte teada. «Lihtsam on mitte teada.» Selle sugestiivse mõttega lugu lõpebki. On see nüüd provokatsioon, mis peab mus mässava moralisti äratama, teotahtelise idealisti ja maailmaparandaja okasroosikeseunest üles raputama? Või kibe resignatsioon asjade üle, mille muutmine pole meie võimuses? Või küüniline minnalaskmine? Ilmselt ei üht ega teist. Kõike natukene.

Nii kihutab François Cevert võidujoovastuses finiši poole, kus grupp vanemaid seltsimehi, sugulasi ja tuttavaid noore põlvkonna vihast lõpuponnistust jälgib, jõuab kuldseesse finišisse ja variseb autorooli tagant hingetult asfaldile.

Nii tullakse Pirita ringrajal «Kalevi» meistriks.

JUHAN HABICHT Autori järelsõna

Juhan Habicht. Veevalaja. «Eesti Raamat», Tallinn, 1987. 144 lk

Olmekas või mitte olmekas — see on küsimus, mis iga uue raamatuga enesest lugupidava kriitiku ette kerkib. Sest edasi on juba lihtne. Kui jutus on olemas süžee ja selgepiirilised tegelased (st kes ei muutu vahepeal põrnikateks vms), kui taustaks on käegakatsutav reaalsus — lühidalt, kui raamatut on võimalik lugeda ka rongis, keset perekonnatüli

või mõnes muus keskendumist raskendavas olukorras, on tegu ilmselt olmekaga. Rea-lugeja haarab selle nagunii, kriitiku kohuseks on aga lugejale halba maitset ette heita, osutades õilsamate võimaluste olemasolule.

Mingil määral puudutab taoline dilemma ka autorit: kas arvestada laiemat lugejaskonda või peenemaitsest kriitikut. Aga seni ei sõltu autor oma raamatu läbimüügist — ametlikuks hinnanguks jääb erudiitide oma. Ülestunnistus, et üritasin mõlemale poolele midagi pakkuda, kõlab tüüpilise stagnaagekse kompromissina.

Kuna mul nüüd on võimalus oma juttude kohta paar kommenteerivat rida lisada, siis võiks ju nimetada, et omal ajal murdsin pead, kas võidusõitjate-jutus vormistada vestlused ja dialoogid kompaktselt (emotsionaalsete) blokkidena või alustada iga repliiki uuel realt. Et kumb variant võimaldab peategelase retseptiooniprotsessi lugejapoolse tekstitajuga paremini sünkroniseerida. Nimelt on kogu jutus — eputava signatuurina — üksainus lause, mis kangelase maailmapilti kuidagi kuuluda ei saa. Selle salapärase punkti, millest kriitikut esimese hooga autorihoiakut otsivad, olen reserveerinud juttukangelas(t)e ellusuhtumise illustreerimiseks, kompenseerimaks omapoolset vastumeelsust «ja siis ta mõtles/arvas/tundis...» tüüpi spekulatsioonide suhtes.

(Modernismi — inimesekeskse kirjanduse — «kolm vaala», ingliskeelses kirjanduses vähemalt, on Joyce, Woolf ja Lawrence. Kui esimene laseb sise- ja välismaailma omal elegantsemal moel täiesti ühte sulada, siis teine eraldab need interpunktsiooni abil hoolikalt. D. H. Lawrence, jäädes väliselt traditsioonilisse, kiretu vaatleja rolli, kasutab saatelauseid ja kirjeldusi, mis ei kanna mitte kirjeldaja-, vaid kangelasepoolset emotsionaalset rõhuasetust — ning saavutab kohati väga sugestiivse efekti.)

Nii et olgu autor kui tahes väsimatu lobi-seja — kui kangelane seda ei ole, siis ei saa ka kogu jutt eriti sõnaohter või sügavamõtteline olla — sest see on tema jutt.

Jättes ka edaspidi kõigile täieliku tõlgendamisvabaduse, nimetaksin vaid, et «Peale...» sisuna kujutlesin initsiatsiooniprotsessi analoogiliselt sellega, mis ammuse «Jaanipäeva»-jutu kangelasel ebaõnnestus ja kogu tema edasisele tegevusele negatiivse pitseri jättis. (Aitäh, Priidu, selle loo meenutamise eest! Ka mulle endale meeldib see siiani.) Paraku on positiivset kogemust alati raskem edasi anda.

«Jällenägemisekuude» puhul (vt ka D. Kareva, «Õõpildid», lk 11) üritasin kujutada inimest, kes iseendale järjekindlalt valetab — tunnistanud olematuks nooruskiindumuse,

tõlgendab ta sellest lähtudes argidetaile ebaadekvaatselt. Konflikt on teadvuse ja alateadvuse vahel, «lihtsam on mitte teada» iseenese sisemuses peituvat. Kummagi loo puhul ei ole süžee ega taust õigupoolest olulised. Kuigi võib oletada, et katse puhul panna noort inimest surma ja armastuse tähendust mõistma nürivõitu tehnokraatide seltskonnas või siis «keelatud armastusele» mõtlema mootorimürina taustal olnuks tegemist juba tõelise jõuvõttega lugeja kulul.

Erandlikum on ehk humoristlik etüü-

dike «Maadeavastaja», mille sisuks sugu- liikme hüpoteetiline vahekorra-eele mõtisklus ja mille iga lause mõõdukalt kahe- mõtteliseks sättimine kord küllalt naljaka ajaviitena tundus. Aga ainsaks vihjeks mingile konspiratsioonile jäi tõesti vaid nõretava tööpaatose ja õõnsa loodusläheduse puudumine ülejäänud tekstides. M. Aleksius nähtud sümpaatne filosoofiline üldistus ja M. Mikli pakutud stagnaaja tüüpsituatsioon on sellesse etüüdi küll kõrvalproduktidena sattunud.

KALEIDOSKOOP

PEETER TOOMING

Mida teame fotost?

Kas oleks ühel Eestimaa mehel võimalik kirjutada kapitaalne fotoajalugu? Küllap paljud siin mingit probleemi ei näegi. Sulepead on odavad ja poest ilma järjekorrata kättesaadavad, küllap leiab mingisuguse paberigi (kui mitte raamatu trükkimiseks, siis käsi- kirja tarvis vast ikka) — muudkui istu laua taha ja lase käia. Minusse aga on küll pugunud kuri kahtlus, kas me niisuguseks suurtööks üldse võimelised oleme? On meil selleks moraalseltki õigust?

Meenutan kunstiteadlase Boriss Bernšteini kurtmisi selle üle, et kunstipedagoogid, -kriitikud ja -teadlased peavad õpetama ja kirjutama maailma kunstist, ise kordagi pääsemata kodust kaugemale neid maale, skulptuure või arhitektuuri kaema. Millest nad siis tegelikult kirjutavad? Praktiliselt refererivad ja kompileerivad kellegi poolt varem kirjapandut. Kuid millele on toetunud need varasemad?

Tegelikult põhineb kogu inimkonna kunstiteadlikkus suures osas vaid reproduktsioonidel. Varasemal ajal tehti koopiaid käsitsi, XIX saj keskel hakati kasutama fotot. Kui XX sajandil ilmus fotole ka värv (esimese praktiliselt kasutamiskõlbliku värvi- fotoprotsessi ja -plaadid «Autochrome» lasid 1907. aastal müügile vennad Lumière'id), muutus igasugune kunsti edastamine, propageerimine ja levitamine ennenägematult kvaliteetseks. Sest kui hästi ja täpselt litograaf või joonistaja ka oma tööd ei teinud, skulptuuride, keraamika, maalide, vaipade, arhitektuuri ja kõigi muude kunsti- teoste ning etnograafiliste esemete detaile,

nüansse, faktuuri, toone ei suutnud nad ikkagi päris adekvaatselt edastada. Üks asi on lihtne informatsioon, teate edastamine näiteks selle kohta, et valmis järjekordne püramiid (seda võis teha kiviraidurigi püramiidi kujutist kiviplaati toksides), teine asi on edastada püramiidi välispinna faktuuri ja värv, liiv- tormides lihvitud ehitusmaterjali läige. Oletame (oletame!), et kiviraidur saab isegi selle võimatuga hakkama, kuid siis on tema teos uunikum, mida pole võimalik paljundada ega levitada ning laialt üldsusel pole temast üldse mingit kasu. Kunsti edastamiseks kasutatud graafikatehnikad olid omaette võetuna küllalt korrektsed, kuid siingi polnud paljundusvõimalused lõpmatud ja täpsuski jättis soovida. Reprodutseerijaks oli ju ikkagi inimene ning iga indiviid, kes maha- joonistamise ette võtab, teeb seda mingil mää- ral omamoodi.

Fotos nähti kõikide kaunite kunstide tarvis kõige sõbralikumad ning täpsemad teoste reprodutseerijat. Sündisid fotostuudiod, kus tegeldi vaid taieste pildistamisega, suure- tiraažiliste postkaardikomplektide levitami- sega. Tänaseks on kunstiajakirjade trüki- tehniline tase juba nii kõrge, et... Kuidas oleksime ilma fotota teadlikud kõigest sellest, mis maailmas praegu toimub? Kuidas oleks võimalik ilma fotota levitada säärasel hulgal kunstireprodid, näituste üldvaateid, *land-art*'i teoseid, *performance*'eid, nagu seda tänaseks tehakse? Poleks võimalik. Seepärast saabki öelda, et just reprofoto on kujundanud meie kõikide tänased teadmised maailma kunstist.

Jah, kujundanud küll, kuid seda ikkagi vaid populaarsel tasandil, infona. Repro

vaatlemine ajakirja või mõne muu teose lehekülgedel ei asenda taiese tajumist tema omas keskkonnas, temaga vahetus kontaktis olles.

Niisuguse probleemi üle kurdavad kunsti-teadlased. Aga fotograafid? Kas meie situatsioon on kergem?

Kui rääkida fotost üldse, siis teatud määral kergem tõepoolest, sest näiteks tarbefoto ei vajagi tihti peale muud kui lihtsalt äratuntavust, teabe edastamist. Niipea kui kõneleme aga fotost kui loomingust, eneseväljendusvahendist, kunstist, jõuame samade probleemideni, mis piinavad kunstiteadlasigi. Meilgi pole praktiliselt mingit võimalust tutvuda H. F. Talboti originaaltöödega tema praeguses muuseumis Lacock Abbey's või uurida J. M. Cameroni, D. O. Hilli või R. Adamsoni fotosid Rahvuslikus Foto-, Filmi- ja Telemuuseumis Bradfordis Inglismaal, tutvuda pitorealiste originaalidega Prantsuse Fotomuuseumis Bièvres'is, fotokunstivarudega Rahvusvahelises Fotomuuseumis Rochesteris või maailma kõige rikkamas fotokogus Getty muuseumis Californias. Kui ei saadeta kunsti teadlasi õppereisile New Yorgi Moodsa Kunsti Muuseumisse või Pariisi Louvre'ni, mida siis rääkida päevapiltne komandeerimisest näiteks Rahvusvahelisse Fotokeskusesse (ICP) New Yorgis või Stockholmigi fotomuuseumisse? Kuid on üks asi näha 100 aastaste fotode reproduktioone, teine — nendega vahetult suhelda. Esimesel juhul kaob foto auru, mis moodustub paberipinna faktuurist, pildi koloriidist (kas originaalne või ajast tingitud), formaadist, paspartuust, foto tonaalsusest, detailide peenusest, mis reprodutseerimisel kõik paratamatult taandub või koguni kaob. Ükski repro ei asenda originaali. Maailma fotoajaloo ning fotokunsti originaaltöödega pole meil aga võimalik tutvuda.

Teen siin tillukese mõelduse ning oletan, et mingisuguse minikomplekti maailma fotolooga haakuvaid sajandivahetuse originaaltöid suure Nõukogude Liidu peale vast siiski kokku korjaks (enamik neist asub kollektsionäär Bjälöi asutatud ning nüüd Ajakirjanike Liidule kuuluvus fotokogus Moskvas, midagi leiaks vast ka mõnest suuremast raamatukogust), kuid baseerumine jäljeküti juhuslikule õnnestumisele ei asenda süsteemaatilist tööd hästikorraldatud erikogus.

Kuna me originaalide juurde ei pääse, siis mida võime leida kodumaiste fototrukiste veergudelt? Ei Nõukogudemaal pärast sõja aegne fototselskond, see aktiivselt klubides rüüvä ning «Sovetskoje Fotot» lugev mass, ei professionaalsete fotoajakirjanike kildkond ega keegi teinegi pole piisavalt tuttav maailma fotolooga sel lihtsal põhjusel, et seda

pole meile kuskil pakutudki. Ei ole seda tutvustanud ainus fotoajakiri «Sovetskoje Foto», pole ilmunud ainsatki korralikku ülevaadet eraldi väljaandena. Sergei Morozovi raamatud lähenedid minevikule esseistlikult (muidugi — hea seegi!) ning alles 1983. aastal ilmus üleilmset tunnustust leidnud Peter Pollacki «The Picture History of Photography» (vene keeles pealkirjaga «Iz istorii fotografii»). Nõukogudemaal tuntud fototeoreetik Anri Vartanov kirjutas raamatu saatesõnas, et enamik esitatavaist fotodest on meie fotohuvilisele seni tundmatud! Kuid tegu on ju fotoajaloo raudvaraga, klassikaga! Mida arvata kirjanikust, kes pole kuulnud Puškinist või maalijast, kes ei tea midagi Picassost?

Hea, et Pollacki raamat ilmus, kuid miks pidi esimene pääsuke olema tõlkeramat? Miks ei võinud säärest teost kirjutada mõni meie oma autor? Eelöeldut meenutades ei saanudki me seda teha, kuna ei oma mingit kontakti välismaailma fotovarudega. Seni, kuni meie võimalustes midagi ei muutu, jääme endiselt vaid diletantlikule tasemele.

Muide, ega asi teistpidigi parem ole: meiegi fotost teatakse mujal maailmas vähe ning alles viimasel ajal on märgata mõningaid positiivseid tendentse selle tutvustamisel raja taga. Märkigem 1977. aastat, kui Londonis asuva kirjastuse ning USAs Pennsylvania ülikoolis töötava toimetuse koostööna hakkas ilmuma «History of Photography» (kvartalajakiri tutvustas ka Idabloki maid ning Vene, Soome, Tšehhi, Gruusia, Läti, Leedu jmt. fotomaterjalide kõrval ilmus Kaljula Tederi artikkel Eestigi fotoloost). 80ndail aastail on huvi nõukogude foto vastu märgatavalt suurenenud. Üha tihedamalt käib nõukogude fotomehi rahvusvahelistel seminaridel ja žüriides (juba ka ajakirjandusfoto maailmakonkurssidel «World Press Photo» Hollandis), eksponeeritakse fotokomplekte ja ilmuvad nõukogude fotokogumikud välisriikides. Meie jaoks on fotoraamatute ilmumiskirrus lausa fantastiline. Näiteks suurpildistamine «Üks päev Nõukogude Liidus» teostus meie maal 1987. aasta 15. mail (100 fotograafi jäädvustasid Nõukogudemaal elu ühe päeva jooksul); sama aasta jõuludeks oli Jaapanis trükitud mahukas album USAs juba müügil.

Nii narr kui see ka pole, kuid nõukogude fotot mujal maailmas propageerivad rohkem näiteks tšehhid kui meie ise. Läbi aastate kestnud kontaktid «Sovetskoje Foto» ja meie autoritega võimaldasid Anna Faroval, Daniela Mrázková ja Vladimir Remešil koguda hulgaliselt fotomaterjali, mis oli jäänud oma aega ootama. Ning see aeg tuli. Kui välismaa ilmutas juba konkreetset soovi

meie fotost midagi avaldada ning kui asjaajamine Nõukogude poolega ilmselt venis või oli tülikas (ei tahaks uskuda, et suhtumine oli päris eitav), leidsidki kasutamist tšehhide materjalid. D. Mrázková on Nõukogude sõja-foto albumi autor: mahukasse teosesse maailma kaasaegseist fotograafidest («Contemporary Photographers», London 1982 ja 1988), milles leidub materjali 750 piltniku kohta, kirjutasad artikleid nõukogude (sealhulgas ka Eesti) autoritest Mrázková ja Remeš. Kui Oxfordi Moodsa Kunsti Muuseumis toimus näitus «Teine Venemaa», siis nii selle kui samaaegsete trükitud albumi «Another Russia» autoreiks olid taas Mrázková ja Remeš. Albumi tutvustustes öeldi, et tegu on nõukogude avangardliku või koguni põrandaaluse fotoga.

Miks pagana päralt ei koosta neid albumeid «Sovetskoje Foto» toimetajad, kellele nõukogude foto üldpilt peaks olema kõige selgem? Või ei tea (või ei taha) nad midagi rääkida avangardist? Kui nii, siis tuleb edaspidigi meie albumeid teistel koostada — neile on meie head fotod kergemini kättesaadavad kui meie ainsale fotoajakirjale (jutu jätkuks lisagem, et Rootsi fotoajakirjas «Picture Show» nr 5 ilmusid 1987. aastal Boris Mihhailovi ja Jüri Rõbtšinski pildid, veebruaris 1988 aga avati Soomes nõukogude *underground*-foto näitus).

Lohutuseks võime teada, et tegelikult polegi me ainsad, kes end «suurte haide» kõrval tagaplaanile tõrjutuna tunnevad. Ilusa paralleeli saame tõmmata näiteks Uus-Meremaaga. Kui Eestimaal võib fotot lugeda sündinuks koos ärkamisajaga ning foto on seega fikseerinud eestlase sünni, siis Uus-Meremaale ilmus fotoaparaat koos kolonisaatoritega, fikseerimaks maa uut arenguetappi. Ja mõlemad kurdame, et ükski fotoajalugu pole meile piisavalt tähelepanu osutanud. Ah mis — pole üldse tähelepanu pööranud. Sama häda puudutab Türgit ja Indiat. Ja mitmeid teisi riike. Pole midagi parata, kui ise pole endast märku andnud! Huvi eksootiliste riikide fotoloo vastu aga on ergas (muide, ka meie oleme eksootika, ikkagi hiljutine «raudse eesriide» tagune maa!) ning peaksime pururumalad olema, kui seda endale soodsalt ära kasutada ei oska.

Niisiis: maailma fotominevikust on meil teadmisi napilt, tutvumisvõimalusi originaalidega pole ollagi, endist me teistele kõnelda ei soovi. Kui lisan, et ega me maailma tänasestki fotost suurt midagi ei tea, siis võib mulle vastu väelda vaid kas täielik võhik või demagoog. Ainsad meile üldarusaadavad infoallikad on «Sovetskoje Foto» ning tšehhi venekeelne «Revue Fotografie»

— nendest peab nõukogude lugeja ammutama kogu teabe fotoelu kohta Euroopas, Aasias, Ameerikas. Aga infot antakse minimaalselt, vaid näpuotsaga nagu teravat vürtsi maitsetule pudrule. Vahel on «Sovetskoje Fotos» mõne sotsialistliku riigi piltnikule pühendatud paar lehekülge ajakirja lõpus, mõne tõlkesõnumi võib leida üldpealkirja alt «Välisajakirjanduse lehekülgedelt» — ja ongi kõik. Veidi enam leiab tšehhi ajakirja, kuid nagu teada, on selle trükise levik meil küllalt piiratud.

Muidugi võib nüüd öelda, et kasutage rohkem raamatukogude abi, sealt leiata demokraatiariikide fotoajakirju, ka mõningaid muid fotoalaseid väljaandeid, parimal juhul võib kasutada koguni RVA abi. Nii see tõepoolest on, ning kui keegi ikka väga on tahtnud, siis on ta vajalikku infot endale ka muretsenud, siin aga räägin ma ju sellest, milline on meie fotot juhtima seatud tegevlaste «hoolitsus» oma alamate eest. Tagasihoidlikult öeldes on see raudselt egotsentriline ning muu maailma suhtes lihtsalt ükskõikne. Millisest fotohariduse kõrgtasemest, millistest fototeadmistest saame sel puhul rääkida?

Pean mõnma, et eri liiduvabariikides on fotopropagandistlik liikumine väga erinev ning Eestit võime nimetada koguni edumeelsemate seas püsivaks. Palju aega enne teisi ilmus liiduvabariigi fotoajalugu käsitlev teos just Eestis (K. Teder. «Eesti fotograafia teerajajaid». Tallinn, 1972; Läti «Latvijas fotomaksla» ilmus Riias alles 1985), tänaseks on meil teinegi fotoajalugu jäädvustav raamat (P. Tooming. «Tähelepanu, pildistan!». Tallinn, 1986). Tänu mõnele ajakirjale ja üksikuile entusiastidele on meil tasapisi tutvustatud maailma kaasaegsetki fotoelu. Fototeoreetilise mõtte ning fotohariduse seisukohalt aga oleme teha suutnud äärmiselt vähe. Ja mis siin tahtagi, kui tõstmist vajaks ka meie päevapiltne üldhariduslik tase. Nagu näitas 1987. a detsembrikuus korraldatud Eesti Fotokunstiühingu asutamiskongressi mandaatkomisjoni aruanne, on Eesti fotograafide haridustase tänapäeva nõuete kohaselt lihtsalt puudulik. Muidugi on võimalus arvata, et kongressile ei pääsenud nooremad ning kõrgharidusega piltnikud, kuid fotoühingut asutanud «eliidi» pagas oli tagasihoidlik küll.

Oma päevapiltne koolitamiseks on võimsa sammu astunud Leedu Fotokunstiühing. Ma ei mõtle ühingu rahadega soetatud Nõukogudemaa parimat fotoraamatukogu, ei kõnele sifipärasest fotohariduslikust tööst üldhariduslikes õppeasutustes ega fotokoolist Kaunases, mõtlen siin tulevikku orienteeritud tegevust Leedu foto teoreetilisel mõtesta-

misel ja analüüsil. Kui meenutada neid vähe-
seid teadlasi ja teoreetikuid, kes «Sovetskoje
Foto» veergudel fotost kirjutanud, kes foto
üle juurelnud, siis pea kõik nad on «värva-
tud» ka Leedu Fotokunstiühingu teenistusse.
Nad on meelitatud huvituma just Leedu
fotost, igale neist on antud oma uurimistee-
ma ning tulemuseks on see, et tänaseks ilmu-
nud mitmete fotourimuste lähtepunktiks on
just Leedu päevapiltnike tööd (Vladimir
Borev «Fotograafia massikommunikatsiooni
struktuuris» 1986; Viktor Djomin «Maa õitse-
mine» 1987). Kahtlemata on see positiivselt
mõjunud Leedu fotoelule, päevapiltnike tea-
mistele ja haritusele.

Nüüd, kus ka Eestis on asutatud foto-
ühing, peaks küll olema õige aeg päris tõsiselt
mõelda oma fototeoreetikute ja -ajaloolaste
koolitamisele. Just teoreetikute ja ajaloolaste,
sest ei saa ju öelda, et meil fotoalase eri-
haridusega inimesi üldse ei oleks. Mitmed
noored on raamatukujundust ja fotograafikat
õppinud Saksa DVs ning minu arvates teevad
nad praegu tänuväärset tööd ERKI tudengite
koolitamisel, raamatute ja ajakirjade kujun-
damisel, plakatikunstmis jne. Vajaka aga on
inimesed, kes üldteoreetilisel suudaksid
fotot siduda meie kultuurikeskkonnaga, näha
ja üldistada foto olemust kunstielus ja visuaal-
sete kommunikatsioonivahendite seas, tead-
vustada foto rolli meie igapäevases elus.
Kes oskaksid näha järjepidevust minevikuga,
suudaksid prognoosida arengut tulevikus.
Kes näeksid eesti fotot ühes süsteemis Nõu-
kogudema ja kogu maailma fotoeluga. Ja
kes sellest kõigest suudaksid ka kirjutada!

Nüüd, kus asutatud fotoühing, peaks ole-
ma võimalik eriprogrammi alusel koolitada
TRÜ žurnalistikaosakonnas mõned noored
inimesed, kes pärast lõpetamist leiaksid foto-
teoreetikuina rakendamist Eesti Fotokunsti-
ühingus — loomingulist fotot edendama
seatud organisatsioonis. Vast siis hakkab
midagi tõeliselt liikuma meie fotoalases mõtle-
mises. Ilma selle muutuseta aga on meie tule-
vik kurb.

Lõpetan August Sakaria sõnadega, mil-
lega ta juhatas sisse oma 1902. aastal kordus-
trükkis ilmunud raamatu «Päevapilditegemise
õpetus»:

«Töö on lihtne ära õppida, aga tema
põld on väga suur ja laialine, mis kindlat
hoolt ja väsimata tahtmist nõuab, enne kui
õppi ja ennast selles töös nii suureks tundjaks
võib pidada, et ta hää ja halva töö vahel
oskab vahet teha.»

TOOMAS HAUG Eesti suurmees Villem Reiman

29. mail avati Kolga-Jaanis Eesti Muinsus-
kaitse Seltsi eestvõttel ja rahvakorjanduse
toel mälestusmärk eesti rahvuslikule suur-
mehele Villem Reimanile. Rahvamajal leh-
vis sinimustvalge rahvuslipp. Avamis-
misel kõnelesid Mart Laar ja Trivimi Vel-
liste. Nõnda on taastatud esimene nendest
sümbolitest, mida püüti jäädavalt kustutada
meie rahva mälust.

Villem Reiman (9. III 1861—25. V 1917)
sai usuteadusliku hariduse Tartu ülikoolis ja
töötas aastast 1890 kuni surmani Kolga-Jaa-
nis pastorina. 1896 korraldas ta ajalehe «Pos-
timees» ülemineku rahvuslikult meeletatud
ringkonna kätte ja temast sai selle lehe täht-
samaid kaastöölisi. Sadades artiklites ja roh-
ketes erakirjades «Postimehe» toimetajale
Jaan Tõnissonile kujundas V. Reiman välja
eesti rahvuskuultuuri fundamentaalse ideoloogia,
mille põhisuuna oli sõnastanud Jakob
Hurt 1869. a laulupeokõnes.

V. Reiman tegutses ajal, mil eesti rahvast
rõhused balti aadli privileegid ja riiklik venes-
tuspoliitika. Eesti haritlaskond oli alles kujunemas
ja maarahvas polnud veel küllalt teadlik
eestluse missioonist. Seetõttu arvestas
V. Reimani rahvuslik projekt kogu rahva
elulisi vajadusi ja ülesandeid. Täna tagasi-
vaates eraldame selles projektis vaimse, praktilise
ja poliitilise osa.

Vaimsel alal oli V. Reimani tähtsaimaks
nõudeks piiritu truudus emakeelele. See
nõue puudutas eeskätt eesti haritlasi, kes kip-
pusid minema saksastumise või venestumise
teed. V. Reimani perekond olevat olnud
esimesi eesti haritlasperekondi, kus kodune
keel oli eesti keel. Eesti ühiskond pidi tunnis-
tama eesti keele ülimateks väärtuseks, et talu-
poeg linna õppima minnes ei pruugiks enam
häbeneda oma päritolu ja võiks uhkelt eest-
laseks jääda. Emakeele kõrval oli eestluse
elujõu teine tähtis vaimne tegur eestiliku
ajalooteadvuse kujundamine. V. Reimani aja-
loolised tööd panid aluse meie teaduslikule
ajalookäsitlusele, mis ei pidanud Eestit ainu-
üksi suurvõimude poliitiliseks mängulavaks.
V. Reiman kirjutas: «Meie rahva ajalugu on
tema vaimuvara, usu, kiriku, kooli, kultuura-
lugu.» Ärkamisajal tähendas ajalugu peami-
selt innustavaid romantilisi kujutelmisid. V. Rei-
man aga tõestas, et Eesti ajalugu on väärikas
ka arhiividokumentide valguses (nt ülevaade
«Seitsesada aastat kultuuritööd» 1916, «Eesti
ajalugu» eraldi raamatuna 1920). Rahvusliku
ajaloo eri tahke koondavad V. Reimani
koostatud suure kultuuriloolise väärtusega
koguteosed «Eesti kultura» I—V (1911—

1915), Eesti Üliõpilaste Seltsi albumid I—VII (1896—1902) jm.

V. Reimani ideestiku praktiline osa kutsus üles kõigi vahenditega edendama taluraha haridust ja ainelist jõukust, V. Reiman juhendas ja õhutas üha kasvavat seltsiliikumist. On lugematu hulk neid elutarbelisi üksikasju, mille puhul ta ajalehes sõna võttis ja õpetusi jagas. Eriti tähtsal kohal oli eesti kooli küsimus. Maamehele selgitas ta asju pikalt ja kannatlikult, ideelised vastased said aga enda kohta lugeda mahlakaid iseloomustusi.

V. Reimani ideid aitas ellu viia Tartu «Postimehe» ringkond eesotsas Jaan Tõnissoniga. Sajandivahetusel, ajal, mida hakati nimetama Tartu renessansiks, organiseeriti ühisel jõul nii vaimset kui ka majanduslikult eluterve ja arengutahteline ühiskond. Kuigi ametlik poliitika nägi ette eesti rahva aeglase sulamise vene rahvasse, läks tegelik elu otse vastassuunas.

V. Reiman pidi lahendama ka keskse tähtsusega poliitilise küsimuse, millest sõltus rahvusliku projekti edu. Kuidas kuulutada eesti rahvusliku kutsumuse ideed suures Vene impeeriumis, mis muretseb üle kõige oma püha ja puutumatu tervikluse pärast ning suhtus seetõttu piiriäärsetesse väikerahvasse suure umbusuga? Kuidas seesuguses pahas ja eluohtlikus impeeriumis õhutada rahvuslikku iseteadvust? V. Reiman kirjutas: «Seltsid on oma asju kõvaste seaduslikkuse piirides ajanud ja nende hariduseline töö ei või üleüldistele riigikasudele mitte kahjulik olla. Sest edenevad ja tugevnevad riigi üksikud osad, siis tõuseb sellest terve riigi organismusele tulu. Eestlaste riigilistest lahkpüüetest ehk separatismusest võib üksnes tottus und näha ehk kuritahtlikkus selle vastu kahtlust küllida.» Nendes sõnades ei väljendunud muidugi mitte V. Reimani impeeriumimeelsus, ta andis retsepti, missuguse poliitilise taktikaga arendada omakultuuri suurriiklikes survetingimustes. (Elu on näidanud, et V. Reimani retsept oli universaalse iseloomuga.) Seesuguse poliitilise kaitsekilbi varjus sai eesti kultuur julgemini kosuda, kuni ühel päeval, tsaaririigi lagunemise aegu, selgus, et on tulnud aeg kaitsekilbist loobuda. V. Reiman osutus meie omariikluse ja selleaegse kultuuriarengu eelkäijaks ja ettevalmistajaks.

V. Reimani suuremaid ja kestvamaid teoseid on aga tema isik, tema isikumüüt, millega võiks ennast uurivalt kõrvutada kõigi järelpõlvede liikmed. Teda mäletatakse askeetliku, range ja väga põhimõttekindla inimesena. Eesti karskusliikumise rajaja võis järsult lahkuda lauast, kui keegi pruukis seal alkoholi. Ta vannutas väikest rahvast hoidma

oma vaimset ja füüsilist elujõudu. Jõud — nii vaimses kui ka kehalises mõttes, kuid ka otse jumalikus ja vahel ehk koguni veidi saatanlikus tähenduses — on sagedasti korduv sõna V. Reimani kirjatöös.

V. Reiman oli kirikuõpetaja. Pole kahtlust, et kristliku õpetuse vaimul ja moraalil on meie kultuuris kandvam osa täita, kui on seni tunnustatud. V. Reimani piiritu andumus oma eluülesandele, mis oli ju kõigiti ilmalikku laadi, on lõppeks siiski pärit religioosest allikast. «Ja kui ma sinu peale mõtlen, mu kodumaa ja rahva püha püüd, siis liigub süda, palub huul: «Su üle Jumal valvaku...»». Näib, et eesti kultuur on kristluselt pärinud eetilise kindluse ja kohusetäitmise idee, mis V. Reimani isikus ilmekalt esile tuleb. Peame ju tunnustama, et möödunud sajandi lõpu venestuse süngetel aegadel jäid just paljud eesti kirikuõpetajad truuks oma kohustustele ega läinud rahvusliku reetmise teele. Muidugi oli teoloogide tegevusväli paratamatult piiratud ja seepärast asetusid uue sajandi algul rahvusliku elu keskmesse juristid, kelle ülesandeks sai rakendada oma eelkäijate idealism maise õigusriigi teenistusse. V. Reimani lähim sõber ja õpilane, tema ideede elluviija muutunud oludes oli juristiharidusega Jaan Tõnisson.

Pole imestada, et seadusetuse ja vägivalva päevil just need elukutsed avalikus elus igasuguse tähenduse kaotasid. Mälestusmärk V. Reimanile ja Eesti advokaatide läkitus suurfoorumile kinnitavad, et traditsioonid ei ole katkenud.

ENN ROOSE

Nõukogude Liidu territoriaalne kujunemine

Nõukogude Liidu territoriaalseks lähtelaluseks oli sajandivahetuse Vene impeeriumi pindala 22 430 004 km² /1/, mille hulka olid arvatud ka vasallriigid Soome (373 612 km²) /1/, Buhhaara emiraadid (ca 200 000 km²) /2/, Hiiiva khaaniriik (61 900 km²) /3/ ning nn Visla-äärsed kubermangud (127 313 km²) /1/ e Poola. Edaspidised peamised territoriaalsed muutused toimusid otseses seoses Vene-Jaapani sõjaga, kahe maailmasõjaga ning Põhja-Jäämere saarte hõlvamisega.

1. Vene-Jaapani sõja (1904—1905) tulemusena ja seda fikseerinud Portsmouthi rahulepingu alusel (15. 09. 1905) /4/ kaotas Vene impeerium vaid Sahhalini saare lõunaosa (36 090 km²) /5/. Jääkterritooriumi suuruseks jäi seega 22 393 914 km².

2. Esimese maailmasõja (1914—1918),

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni (1917), kodusõja ja ka välisinterventsiooni tõrjumise (1918—1920) tulemusena toimunud olulised territoriaalsed vähenemised:

— 05. 11. 1916. a kuulutati välja iseseisev Poola kuningriik /6/. Poola suveräänsus fikseeriti Pariisi rahukonverentsil (18. 01. 1919 — 28. 06. 1919) /7/ Versailles' rahulepinguga (28. 06. 1919) /8/. Selle tulemusena sai Poola endale Saksamaalt nn Danzigi koridori (16 295 km²) /9/, Austria-Ungarilt Lvovi vojevoodkonna (21 800 km²) /10/ ja muid territooriume pindalaga 79 200 km² /11/ ning rahvahääletuse tulemusena (1919) /6/ Preismaalt Pozeni provintsi (26 528 km²) /12/. Sõja tulemusena Nõukogude Venemaaga (11. 1919 — 08. 1920) ja Riias sõlmitud rahulepinguga (18. 03. 1921) /13/ jäid Poola koosseisu veel Lääne-Valgevene ja Lääne-Ukraina. Venemaast lahku löönud Poola territooriumi hinnatakse 262 200 km² /11/;

— Soome iseseisvus kuulutati välja 06. 12. 1917. a /14/. Sellele järgnes kodusõda (28. 01. 1918 — 05. 1918) /14/ ja sõda Nõukogude Venemaaga, mis lõppes Tartu rahu (14. 10. 1920) /15/. Eraldunud Soome pindalaks jäi 388 279 km² /16/;

— Leedu iseseisvus kuulutati välja 11. 12. 1917. a /17/, seejärel kuulutati ta vabariigiks (02. 11. 1918) /17/, järgnes sõda Nõukogude Venemaaga ja rahulepingu sõlmimine (12. 07. 1920) /18/. Klaipeda lülitati Leedu koosseisu 1923. a /18/. Eraldunud Leedu territooriumiks kujunes 55 670 km² /19/;

— Bessaraabia okupeeriti Rumeenia poolt 1918. a jaanuaris /20/ ja liideti selle koosseisu 1918. a lõpul /21/. See akt kinnitati Pariisi protokolliga (28. 10. 1920) /22/. Eraldunud territooriumiks jäi 44 422 km² /21/;

— Eesti iseseisvus kuulutati välja 24. 02. 1918. a. Sellele järgnes Vabadussõda ja Tartu rahu Nõukogude Venemaaga (02. 02. 1920) /23/. Eraldunud territooriumiks oli 47 549 km² /24/;

— Läti iseseisvus kuulutati välja 18. 11. 1918. a /25/. Järgnes sõda Nõukogude Venemaaga ja Riia rahuleping (11. 08. 1920) /26/. Eraldunud territooriumi pindala oli 45 792 km² /27/;

— 16. 03. 1921. a Moskvast sõlmitud Nõukogude—Türgi lepinguga /28/ anti viimasele üle Karsi piirkond pindalaga 14 440 km² /29/.

Nagu eelpooltoodust nähtub, toimus ääremaaade lahkulöömine endisest Vene impeeriumist peaaegu ühesuguse põhimõttelise stsenaariumi järgi, välja arvatud Bessaraabia ja Karsi piirkond. Kokku toimus sel aja-

järgul Vene impeeriumi territoriaalne vähenemine 858 352 km² võrra ja Nõukogude Venemaa pindalaks jäi arvutuslikult 21 535 562 km² η

3. Põhja-Jäämere saarte hõivamine:

— Franz Josephi maa (16 030 km²) avastati 1873. aastal Austria-Ungari ekspeditsiooni /30/ poolt ja lülitati NSV Liidu koosseisu 26. 04. 1926. a /31/;

— Severnaja Zemlja saarestik (37 900 km²) avastati 1913. a Vene hüdrograafia ekspeditsiooni poolt ja kaardistati 1930—1932 /32/. Selle saarestiku NSV Liidu koosseisu lülitamise juriidilise akti kohta ei ole ma seniajani viiteid leidnud!

Põhja-Jäämere saarte hõivamisega suurenes NSV Liidu territoorium 53 990 km² võrra ja saavutas arvutuslikuks pindalaks 21 589 552 km². Eesti Entsüklopeedia /33/ annab NSV Liidu selle aja territooriumi suuruseks 21,3 miljonit ruutkilomeetrit. Vahe arvutusliku pindalaga on 289 552 km² (ehk 1,6 korda suurem kui kolme Balti vabariigi territooriumide pindalad kokku). Millest selline vahe? Võib-olla on teatmeteoses andmeviga, kuid osaliselt võib tegemist olla ka Iraani, Afganistani, Hiina ja Mongoolia riigipiiride nihutustega endise Vene impeeriumi piiride suhtes. Sama toimus tõenäoliselt ka Buhhaara emiraatide ja Hiiva khaaniriigi (Horezmi Nõukogude Rahvavabariigi) ühinemisel NSV Liiduga. Üks selline nihutus leidis näiteks aset Afganistani arvel Kerki piirkonnas, mis veelgi suurendab arvutuslike ja teatmeteoses toodud andmete vahet.

4. Teise maailmasõja alguse aastatel (1939—1941) toimunud territoriaalsed liitmised olid otseselt seotud Nõukogude-Saksa mittekallaletungi lepingu sõlmimisega (23. 08. 1939) /34/, selle kiirrendatud korras ratifitseerimisega NSV Liidu poolt 31. 08. 1939 /35/ ja Teise maailmasõja algusega 01. 09. 1939. a /36/. Lähtudes mõjusfääride kokkulepetest /37/ fašistliku Saksamaaga ja viimase poolt alustatud Teisest maailmasõjast, realiseerus NSV Liidu territoorium järgmiselt:

— Poola vallutamine algas Saksamaa poolt 1. septembril 1939. a ja jõudis lõpule 17. septembriks Osoveti, Belostoki, Brest-Litovski, Vladimiri ja Lvovi liinil /38/. Seejärel okupeeris NSV Liit 6 päevaga (17.—22. 09. 1939) Ida-Poola alad kuni sama liinini /39/. 23. 09. 1939. a avaldas «Izvestija» /39/ fašistliku Saksamaaga varem kokkulepitud Poola omavahelise jagamise joonel Narevi jõgi, Varssavi, Demblin, Ostrovets ja Jaroslav. Kahe maa operatiivselt kokkusaanud välisministrid saavutasid paari päevaga Poola jagamise protokollilise

kompromisskõkkuleppe (28. 09. 1939) liinil Ostrolenka, Nur, Brest-Litovsk, Kristanopol, Jaroslavl ja Sjanki /40/. Praeguste Volõõnia, Drogobõtši, Lvovi, Roveni, Stanislavski ja Ternopoli oblasti territooriumid vormistati Ukraina NSV koosseisu ja Baranovitši, Belostoki, Bresti, Vileni ja Pinski oblasti maad Valgevene NSV koosseisu NSV Liidu Ülemnõukogu istungjärgul 5. detsembril 1939. a /41/. Arvestades tolleaegsete alade ja praeguste oblastipiiride ligilähedast kattumist võib uut territooriumi hinnata järgmiselt: Lvovi (21 800 km²) /42/, Volõõnia (20 000 km²) /43/, Ivano-Frankovski (13 900 km²) /44/, Rovno (20 000 km²) /45/, Ternopoli (13 800 km²) /46/, Bresti (32 300 km²) /47/ ja Grodno (25 000 km²) /47/ oblastid üldpinnaga 146 800 km²;

— Balti vabariigid — Leedu, Läti, Eesti — ühendati NSV Liiduga järgmiselt: NSVL esitas Leedule nõudmise vastastikuse abistamise pakti sõlmimiseks ja seal oma sõjaväebaaside rajamiseks 3. oktoobril 1939. a /48/, Lätile — 2. 10. 1939. a /48/, Eestile — 25. 09. 1939. a /49/, edasi sõlmiti Moskvas ühe nädala jooksul vastavad paktid (Leeduga 10. 10. 1939. a /50/, Lätiga 5. 10. 1939. a /51/, Eestiga — 28. 09. 1939. a /52/; Läti ja Eesti leppisid Saksamaaga kokku (vastavalt 30. 10. 1939. a /53/ ja 15. 10. 1939. a /54/) balti sakslaste repatrieerimise kohta Saksa mõjusfääri aladele, kohe pärast seda algas Nõukogude sõjavägede sissetulek kokkulepitud baasidesse (Leedus — 15. 11. 1939. a /55/, Lätis — 30. 10. 1939. a /53/ ja Eestis — 18. 10. 1939. a /56/). Edasi esitas NSV Liit Balti riikidele ultimatiivse nõudmise uue valitsuse moodustamiseks ja sõjaväe lisauksuste sisseviimiseks: Leedule 14. 06. 1940. a /57/, Lätile — 16. 06. 1940. a /58/ ja Eestile — 16. 06. 1940. a /58/. Need üksused ületasid vastavate suveräänsete vabariikide piirid kohe järgmistel päevadel: Leedus 15. 06. 1940. a /57/, Lätis — 17. 06. 1940. a /59/ ja Eestis — 17. 06. 1940. a /59/. Ühtlasi dateeriti «sotsialistliku revolutsiooni» algused: Leedus 15. 06. 1940. a /60/, Lätis 20. 06. 1940. a /61/ ja Eestis 21. 06. 1940. a /62/. Leedu kuulutati Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks 21. 07. 1940. a /63/, Läti — 21. 07. 1940. a /64/ ja Eesti — 21. 07. 1940. a /18/. Leedu võeti NSV Liidu koosseisu 3. 08. 1940. a /60/, Läti — 5. 08. 1940. a /64/ ja Eesti — 06. 08. 1940. a /65/. NSV Liidu territoorium suurenes Leedumaa arvel 62 579 km² /19, 89/, Lätimaa arvel 45 792 km² /27/ ja Eestimaa arvel 47 549 km² /24/ võrra;

— Soomele planeeriti Balti vabariikidega analoogiline stsenaarium. 12. 10. 1939. a esitati nõudmine vastastikuse abistamise pakti

sõlmimiseks ja NSV Liidu sõjaväebaaside rajamiseks Soomes /66/, mis jäi tegemata tolleaegse Soome valitsuse vastuseisu tõttu. Vastukäiguna esitas NSV Liit 26. 11. 1939. a /67/ Soomele ultimaatumi tema vägede äraviimiseks Soomele kuuluvalt Karjala maakitsuselt. 28. novembril 1939. a tühistas NSV Liit Tartu rahulepingu /68/ ja alustas 30. 11. 1939. a Soome vastu sõda /69/, mis hiljem sai nimeks Talvesõda. Juba 1. 12. 1939. a kuulutati välja Soome Demokraatlik Vabariik eesotsas Otto Kuusineniga /70/. Järgmisel päeval sõlmiti sellega Nõukogude—Soome sõpruse ja koostöö leping /71/. Talvesõda lõppes 13. 03. 1940. a /72/ Moskvas rahu sõlmimisega 12. 03. 1940. a /72/. Sõja tulemusena läks NSV Liidu koosseisu Karjala maakitsus koos Viiburiga, Viiburi laht saartega, Laadoga lääne- ja põhjakallas, Käikisalmi, Sortavala ja Suojärvi linnaga, mitu saart Soome lahes, Märkajärvist ida pool asuv ala Kuolajärvi linnaga ning osa Rõbatši ja Sredni poolsaartest /73/. Soomelt saadud territooriumi pindala sain arvatada Soome Talvesõja-eelse pindala 388 279 km² /16/ ja Teise maailmasõja järgse pindala — 337 032 km² /74/ vahest — 51 247 km²;

— Bessaraabia tagasisaamiseks esitas 26. 06. 1940. a NSV Liit Rumeeniale ultimaatumi, kus nõuti endale ka Põhja-Bukoviina /75/. Paari päeva pärast (28. 06. 1940. a) marssisid Punaarmee väeosad juba nimetatud territooriumidele /75/. 2. juulil 1940. a lülitati Kišinjovi ja Belski linn, Bendeera, Kišinjovi, Kalulski, Orgejevski ja Soroki maakonnad Moldaavia NSV koosseisu ja Põhja-Bukoviina (praegune Tšernovtso oblast), Hutinski, Appermani ja Izmaili maakonnad (praeguse Odessa oblasti koosseisus) Ukraina NSV koosseisu /76/. Bessaraabia arvelt saadi juurde 44 422 km² /21/ ja Põhja-Bukoviinana 8100 km² /77/.

Seega oli enne Suurt Isamaasõda NSV Liidu territoorium kasvanud 406 489 km² võrra, saavutades oma suuruseks 21 996 041 ruutkilomeetrit.

5. Teise maailmasõja lõppedes (1944—1945) lülitati NSV Liidu koosseisu järgmised territooriumid:

— Tuva võeti vastu NSV Liidu koosseisu 11. 10. 1944. a /78/. Territooriumi saadi juurde 170 500 km² /78/;

— Taga-Karpaatia (12 800 km²) vabastati Punaarmee poolt oktoobris 1944. a /79/ ja liideti Nõukogude-Tšehhoslovakkia lepingu (29. 06. 1945) /80/ alusel 27. jaanuaril 1946. a /81/ Ukraina NSV koosseisu;

— Seoses Saksamaa tingimusteta kapitulatsiooniga Teises maailmasõjas (9. 05. 1945) /82/ ja vastavalt Potsdami konverentsi (17. 07. — 2. 08. 1945) /83/ otsusele

sai NSV Liit juurde osa Ida-Preisimaast, mis ühendati NSV Liidu kooseisu 1946. a /84/ Kaliningradi oblasti nime all. NSV Liidu territoorium suurenes 15 100 km² /85/ võr-
ra;

— Krimmi (Jalta) konverentsi (4.—11. 02. 1945) otsusega /86/ võeti Jaapanilt tagasi Sahhalini saare lõunaosa (36 090 km²) /5/ ja lisaks saadi veel Kuriili saarestik (15 600 km²) /87/.

Selle perioodi territoriaalsete muutustega suurenes NSV Liidu pindala 250 090 km² võrra ja saavutas praeguseks seisuks arvutuslikult 22 246 131 km². See pindala aga ei ühti praegu NSV Liidus käibel olevate statistikaandmetega — 22 402 200 km² /88/. Vahe 156 069 km² on küll ainult ca 0,7% kogu NSV Liidu pindalast, kuid siiski absoluutsuurusel peaaegu võrdne Baltimaadega.* Oleks tervitatav, kui keegi asjatundjatest siin esitatud andmeid täpsustaks, selgitaks või kummutaks, eesmärgiga luua adekvaatne pilt mõeldunust ka ruutkilomeetrites.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. Большая энциклопедия 1900—1909 (БЭ) т. 16. стр. 437.
2. БЭ т. 4. стр. 148.
3. Eesti Entsüklopeedia (EE) k. III lk. 895.
4. ENE k. VIII lk. 357.
5. EE k. VII lk. 464.
6. EE k. VI lk. 892.
7. EE k. VI lk. 577—578.
8. EE k. VIII lk. 961.
9. БСЭ 1926—1947 т. 20. стр. 420.
10. Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ) т. 17. Київ, 1965, стр. 640.
11. БСЭ 1926—1947 т. 46 стр. 259.
12. EE k. VI lk. 936.
13. ENE k. VI lk. 179.
14. ENE k. VII lk. 227.
15. EE k. VII lk. 910.
16. EE k. VII lk. 895.
17. EE k. V lk. 241—242.
18. ENE k. IV lk. 384.
19. БСЭ 1926—1947 т. 37 стр. 102.
20. ENE k. IV lk. 39.
21. EE k. I lk. 993.
22. БСЭ 2-ое изд. т. 5 стр. 83.
23. EE k. II lk. 659—662.
24. EE k. II lk. 522.
25. EE k. V lk. 679—680.
26. ENE k. IV lk. 543.
27. EE k. V lk. 664.
28. ENE k. V lk. 471.
29. EE k. IV lk. 498.
30. ENE k. II lk. 373.
31. БСЭ 2-ое изд. 45 стр. 435.
32. БСЭ 2-ое изд. т. 38 стр. 307.
33. EE k. VII lk. 896.
34. «Известия» № 196 (6966) 24. 08. 1939.
35. «Известия» № 202 (6972) 01. 09. 1939.
36. ENE k. VII lk. 519.
37. «Secret Additional Protocol to the Treaty of Non Aggression between Germany and the USSR (23. 08. 1939). Diplomatic documents and other evidences». Rmt-s: «Nazi-Soviet Conspiracy and the Baltic States». London, Boreas. Company by August Rei, 1948, s. 37.
38. «Известия» № 217 (6987) 18. 09. 1939.
39. «Известия» № 221 (6991) 23. 09. 1939.
40. «Известия» № 226 (6996) 29. 09. 1939.
41. «Известия» № 281 (7051) 05. 12. 1939.
42. УРЕ т. 17 стр. 640.
43. УРЕ т. 17 стр. 650.
44. УРЕ т. 17 стр. 673.
45. УРЕ т. 17 стр. 711.
46. УРЕ т. 17 стр. 717.
47. Беларуская Савецкая Энциклопедыя. т. XII Минск, 1975, стр. 10.
48. «Известия» № 230 (7000) 04. 10. 1939.
49. Eesti NSV ajalugu k. III, Tallinn, 1971, lk. 365.
50. «Известия» № 236 (7006) 11. 10. 1939.
51. «Известия» № 232 (7002) 06. 10. 1939.
52. ENE k. V lk. 404.
53. «Известия» № 253 (7023) 01. 11. 1939.
54. «Известия» № 241 (7011) 17. 10. 1939.
55. «Известия» № 266 (7036) 18. 10. 1939.
56. «Известия» № 243 (7013) 20. 10. 1939.
57. «Известия» № 137 (7209) 16. 06. 1940.
58. «Известия» № 138 (7210) 17. 06. 1940.
59. «Известия» № 139 (7211) 18. 06. 1940.
60. ENE k. IV lk. 384—385.
61. БСЭ 2-ое изд. т. 24 стр. 328.
62. ENE k. II lk. 82.
63. БСЭ 2-ое изд. т. 25 стр. 259.
64. ENE k. IV lk. 543—544.
65. ENE k. II lk. 83.
66. «Известия» № 238 (7008) 14. 10. 1939.
67. «Известия» № 273 (7043) 27. 11. 1939.
68. «Известия» № 275 (7045) 29. 11. 1939.
69. «Известия» № 277 (7047) 01. 12. 1939.
70. «Известия» № 278 (7048) 02. 12. 1939.
71. «Известия» № 279 (7049) 03. 12. 1939.
72. «Известия» № 60 (7132) 14. 03. 1939.
73. ENE k. V lk. 423.
74. ENE k. VII lk. 224.
75. «Известия» № 148 (7220) 29. 06. 1940.
76. «Известия» № 183 (7255) 09. 08. 1940.
77. УРЕ т. 17 стр. 737.
78. ENE k. VIII lk. 145.
79. ENE k. VII lk. 432.
80. ENE k. V lk. 471.
81. УРЕ т. 17 стр. 666.
82. ENE k. VII lk. 523.
83. ENE k. VI lk. 205.
84. ENE k. III lk. 116.
85. ENE k. III lk. 116.
86. ENE k. VII lk. 42.
87. ENE k. IV lk. 248.
88. Народное хозяйство ССР в 1985 г. М., «Статистика» 1986, стр. 7.
89. ЛСЭ т. 12 стр. 258—260.

* Siinjuures on vaja tähelepanu pöörata ka NSV Liidu kaardistajate mõõtmisandmete ligisele ümardatusele. Kui tsariaegne ja muu statistika opereerib ühe ruutkilomeetri täpsusega, siis NSV Liidu statistikas esitatakse territooriumide pindalad reeglina saja ja tuhande ruutkilomeetri täpsusega.

Vikerkaar

Toimetuse kolleegium:

Nelli Abašina, Boriss Bernštein, Valeri Bezzubov, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Ülo Kaevats, Maie Kalda, Mart Kalm, Veiko Lõhmus, Mihkel Mutt, Rein Raud, Toivo Sikk, Rein Veidemann, Peeter Vihalemm.

Toimetus:

Peatoimetaja **Rein Veidemann** 60 17 72.
Peatoimetaja asetäitja **Alla Kallas** 60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa** 60 18 58. Algupärane ja tõlkekirjandus **Märt Väljataga** 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika **Jüri Luik** 60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 13—15 tel 34 814). Keeletoimetaja **Tiina Lias** 60 18 58. Kunstiline toimetaja **Jüri Kaarma** 60 18 58. Tehniline toimetaja **Katrin Mürk** 60 18 58. Korrektor **Tiiu Sang** 60 18 58. Masinakiri **Viivi Tammik** 60 18 58.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Toimetuse aadress: Tallinn 200031, J. Gagarini pst 30. Laduda antud 06. 06. 1988. Trükkida antud 14. 07. 1988. Ofsetpaber 70×100/16. Formaadile 60×90 kohaldatud tingtrükipoognaid 7,8. Arvestuspoognaid 10,36. MB-07110. Tellimuse nr. 2414. ЕКР Keskkomitee Kirjastuse trükkoda. Tallinn, Pärnu mnt 67-a. Trükiarv 36 000. Адрес редакции: Таллин 200031, Бульв. Ю. Гагарина, 30. Издательство «Периодика». Журнал «Викерkaar» № 8, август 1988. На эстонском языке. Цена 45 коп.

Vikerkaar

Hind 45 kop.
78245